

Kandidátusi értekezés

Kádár Judit

MÚFAJ ÉS JELENTÉS METAMORFÓZISA JÓKAI MÚVEINEK
TIZENKILENCEDIK SZÁZADI ANGOL ÉS FRANCIA FORDÍTÁSAIBAN

Budapest

1995

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	1
I. Jókai regényei angolul	9
II. Jókai Mór: <i>Az arany ember</i>	102
III. Jókai Mór <i>Székely asszony</i> című novellájának francia fordítása	164
IV. Konklúzió	203
V. Irodalomjegyzék	208

BEVEZETÉS

E tanulmány egy sajátos nézőpontnak köszönheti létrejöttét. Bölcsészdoktori disszertációm készítése, a tizenkilencedik századi angol-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok vizsgálata során figyeltem föl rá, hogy a Magyarországról tudósító nézetek közül csak azok maradtak meg emlékezetünkben, melyek kedvezően ítélték meg a honi állapotokat. Jókai regényeinek angol értékelése után kutatva azt kellett tapasztalnom, hogy bár úgy tartjuk számon, mint angol nyelvterületen legnépszerűbb múlt századi regényírónkat, arról, hogy valójában az olvasók és irodalomtörténészek miként fogadták e műveket Angliában és Amerikában, igen keveset olvashatunk. Az irodalomtörténet-írás jóformán megmaradt a tény puszta leszögezésénél.

E tapasztalataim arra ösztönöztek, hogy megvizsgáljam, Jókai mely regényei voltak a múlt században angol nyelvterületen valóban népszerűek, és miként fogadta azokat az irodalomkritika, majd arra keressem a választ, hogyan alakult az író népszerűsége Franciaországban.

Kiindulópontul Ferenczi Zoltán *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages* című munkája szolgált, mely bár 1926-ban jelent meg, a tizenkilencedik században lefordított művek döntő többségét felsorolja. Ezt kiegészítve a *The National Union Catalogue* (USA) adataival meglepő listát kaptam készhez: Jókainak voltak angol, illetve amerikai nyelvterületen tíz, sőt több mint tíz

kiadást is megért művei, ám a népszerűségi listát két olyan mű vezeti, melyeket a magyar irodalomtörténet-írás korántsem tart az író legkiválóbb regényei közé tartozónak (*Nincsen ördög, A névtelen vár*), míg a legsikerültebbek közt számon tartott *Az új földesúr* vagy a *Rab Ráby* csak a sor végére kerültek. (A népszerűséget tehát a kiadások számával mértem.)

Ezt követően megvizsgáltam a *Nincsen ördög* egy angol és egy amerikai kiadását, s azt tapasztaltam, bár mindegyik kiadás előszava megemlíti, hogy a regényt egyenesen a szerző kéziratából fordították, sőt a fordítójuk is azonos, azon túl, hogy a két változat eltér egymástól, mindkettő eltér az eredetitől is: rövidítések, az amerikai egy új szereplőt, s ami sajnálatosabb, mindkettő olyan sovíniszta betoldásokat tartalmaz, melyekhez Jókai sohasem adta volna áldását. A fordítói betoldások a kritikára is hatást gyakoroltak: a nagy példányszámnak örvendő lap, a londoni Athenaeum kritikusa e sovínizmust fel is rótt a magyar írónak.

Mindebből következett, hogy az angol bírálatok értékeléséhez először azt kell megállapítani, hogy az egyes regények fordításai mennyiben térnek el az eredetitől.

Dolgozatom első fejezetében így "összeolvastam" a Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban legtöbb kiadásban megjelent Jókai-regények angol nyelvű változatait az eredetivel, hogy megállapítsam milyen jellegű változtatásokat hajtottak végre a fordítók. A fordítások vizsgálatakor Czigány Lóránt *A magyar irodalom fogadtatása*

a viktoriánus Angliában 1830-1914 című könyvének bibliográfiai adatait, illetve több helyen az általa fordításban közölt bírálatokat felhasználva, számbavettem az egyes regényekről megjelent kritikákat. A bírálatok esetében azonban Czigány művén kívül csak bécsi könyvtárak anyagára támaszkodhattam (Magyarországon a múlt századi angol és amerikai folyóiratok nem találhatók meg), így az egyes regényekről korántsem ismertethettem minden brit kritikát, az amerikai anyag felmérése pedig teljes mértékben a jövő feladata maradt (amerikai folyóiratok a bécsi könyvtárakban sincsenek).

A fordítások vizsgálata azt mutatta, hogy nem a *Nincsen ördög*-féle betoldások a jellemzők, ellenben vannak olyan hasonló jellegű mondatok, szövegrészek, sőt fejezetek, melyeket mindegyik fordító kihagyott, illetve másképp fordított - ami azt jelenti, hogy mivel több mint tíz, egymástól függetlenül dolgozó személyről van szó, a változtatások oka a társadalmak közti gondolkodásmódbeli különbségekben, eltérő normákban keresendő. (A fordítók személyéről Robert Nisbet Bain és Arthur J. Patterson kivételével sajnos amúgy sem található anyag, legalábbis Magyarországon nem; még a Budapesten élt MMe F. Steinitzről, a *Nincsen ördög* fordítójáról sincs adat. Legtöbbjük egy-egy Jókai mű lefordítására vállalkozott, s többnyire nem a magyar eredeti, hanem egy-egy német nyelvű kiadás felhasználásával. Már ez utóbbi tény arra enged következtetni, hogy nem elsősorban a magyar irodalom iránti

elkötelezettségük lehetővé fordításaik elkészítésének fő oka, hanem a várható anyagi haszon.)

Dolgozatom második fejezetében - annak tapasztalatait felhasználva, hogy vannak bizonyos tipikusnak tekinthető kihagyások, betoldások, változtatások, melyeknek tehát eltérő kulturális-szociális minták állhattak a háttérben - megvizsgáltam Jókai máig egyik legnépszerűbb regényét, *Az arany embert*. Célom az volt, hogy kimutassam, benne milyen, a magyar regényíróra jellemző mentalitás mutatkozik meg. Ezt az elemzést a későbbiek szempontjából tartottam szükségesnek: annak tisztázása, hogy milyen sajátos kulturális-szociális minták állnak Jókai műve háttérben, a további elemzések elvégzésekor is hasznos annak megállapításában, hogy a fordítások miben és miért térnek el az eredetitől. Egy, a regény keletkezésének háttéréhez kiegészítésül szolgáló életrajzi adalék (Jókai életének szerelmi "négyyszöge") közreadása után, elsősorban azt vizsgáltam, milyen a szereplők viszonyulása a kapitalizmushoz, milyen társadalmi osztálytagozódás mutatkozik meg benne, milyen férfi és nő kapcsolata, férj és nő szerepe a házasságban, miként ítélik meg szereplői az öngyilkosságot stb. Kitértem arra is, egy kulcsfontosságú helyen a magyar irodalomtörténet-írás miképpen ítélte meg másként a regényt, mint az angolszász kritika: Timár Mihályt utóbbiak többsége Ali Csorbadzsi kincseinek ellopása miatt tolvajnak tartotta, bár bűnét, úgy vélték, "ki lehet magyarázni"; a magyar irodalomtörténészek, a katolikus

kritika kivételével, e tette iránt jóval elnézőbbek voltak.

Míg angolszász nyelvterületen a tizenkilencedik században Jókai kétségtelenül a legnépszerűbb magyar író volt, s ez akkor is igaz, ha egyelőre nem tudható pontosan az egyes kiadások mekkora példányszáiban jelentek meg, mi volt az azokat közreadó kiadók profilja, s így egyelőre nem bizonyítható a feltevés, hogy nem a "magas irodalmat" kedvelő olvasóknak szóltak, Franciaországban szinte ismeretlen maradt. Regényei közül csak ötöt fordítottak le és visszhangja is alig volt.

Dolgozatom utolsó fejezetében egy novellaelemzés segítségével keresem franciaországi népszerűtlenségének okát. Elemzésem tárgyául azért választottam a *Székely asszonyt*, mert három különböző kiadásban volt olvasható, míg többi novellájáról s regényéről (az *Egy magyar nábob* kivételével - melynek az első kiadása azonban nem párizsi, hanem brüsszeli) ez nem mondható el. A választás másik oka az volt, hogy úgy véltem, segítségével kimutathatók azok a nehézségek, melyekkel Jókai francia fordítóinak általában szembe kellett nézniük. (A választhatóság körét szűkítette, hogy sajnos több Ferenczi listáján szereplő novella vagy novelláskötet mára már elveszett vagy lappang, a magyarországi francia nyelvű folyóiratokban megjelent novellákat pedig az összehasonlító vizsgálat szempontjából azért nem vettem alapul, mert ezek a francia olvasóközönséghez nem jutottak el.)

Az elemzési módszert először *I. A. Fessler hatása Julia*

*Pardoe "magyarság-képére"*¹ című tanulmányomban használtam, ahol azt vizsgáltam, a reformkori angol író *Hungarian Castle* című, korábban regénynek hitt elbeszélés-gyűjteményében miként használta fel saját neve alatt Mednyánszky Alajos és Mailáth János két művét, akként módosítva propagandisztikus céllal az azokban foglaltakat, hogy a magyarokról olvasóiban kedvező kép alakuljon ki. Ezt a mondatról mondatra haladó összehasonlító módszert használtam e dolgozat első fejezetében, miközben igyekeztem rámutatni, hogy mi lehet a kihagyások vagy betoldások oka. A *Székely asszony* elemzése során e módszert Roland Barthes két munkájának tanulságait felhasználva fejlesztettem tovább.

Barthes az *S/Z*-ben, valamint a *L'aventure sémiologique* című kötet egyik tanulmányában, az *Analyse textuelle d'un conte d'Edgar Poe*-ban oly módon készített szöveganalízist, hogy a szöveget lexiákra, "szövegi jelentőkre" bontotta. E lexiákat "önkényes produktumok"-nak tartotta, melyek azonban "a belső szegmensei, amelyben a jelentés előtűnése vizsgálható." A lexiákban Barthes különféle asszociatív konnotációkat, lehetséges értelmezéseket keresett - például enigmatikus, metalingvisztikai, szimbolikus, szocio-etnikai, naratív, valamint társadalmi és kulturális kódokat. Úgy vélte, hogy a lexiák konnotációinak vizsgálata a számtalanból egy lehetséges értelmezést tesz lehetővé.²

A *Székely asszony* elemzése során elsősorban a társadalmi és kulturális kódokat vizsgáltam, s azt próbáltam

megállapítani, hogy az eltérő társadalmi és kulturális hagyományokból fakadó szükségszerűen eltérő értelmezések milyen nehézségeket okoztak a fordítónak, s az a magyar szöveg sajátosságait milyen módszerekkel próbálta a francia olvasók számára érthetővé tenni.

*

Ezúton szeretnék köszönetet mondani észrevételeikért, tanácsaikért Tódor Ildikónak, Komlovszki Tibornak, Szörényi Lászlónak és Veres Andrásnak, akiknek felbecsülhetetlen értékű segítsége nélkül e disszertáció nem készülhetett volna el. Lényeges pontokat érintő bírálatáért külön köszönettel tartozom Fábri Annának.

1. ItK 1990. 5-6. sz. 730-743.

2. Roland BARTHES, *L'aventure sémiologique*. Paris, Ed. du Seuil, 1985. 329-333.

I. JÓKAI REGÉNYEI ANGOLUL

Kétségtelen, hogy Jókai hazai rangjához, műveinek népszerűsége mellett, hozzájárult az a kritikusok és irodalomtörténészek által is méltányolt tény, hogy külföldön az ő regényei örvendtek a legnagyobb népszerűségnek.

Emlékbeszédében Beöthy Zsolt leszögezte, hogy "nemcsak nálunk, hanem az egyetemes irodalomban a legelső helyek egyikére emelkedett",¹ Tábori Kornél Jókai világsikereiről írt,² dicsőségét Mikszáth Kálmán az író születésének százéves évfordulójára kiadott emlékkönyvben *Jókai Mór vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg* címmel hosszú poémában énekelte meg,³ noha úgy vélte, hogy "jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki külföldre", de "azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!"⁴

Sőt mi több, a trianoni béke megrázkódtatásából felocsúdva elsőként az ő műveit kívánták propagandisztikus céllal külföldön népszerűsíteni, hogy "az összes népekkel meg tudjuk magunkat értetni, kellő szervezés és terjesztés mellett az egész világon óhajtott és kívánatos atmoszférát meg tudjuk teremteni."⁵

A Külügyi Társaság 1925-ben Ferenczi Zoltánnal jegyzéket készíttetett az idegen nyelveken elsősorban terjesztendő Jókai regényekről. Összeállításakor Ferenczi a nyugati nyelveken már megjelent műveket vette alapul, de nem mérte föl, hogy melyek voltak valóban sikeresek, ha pedig ismerte volna legalábbis a regények

angol nyelvű fordításainak némelyikét, bizonyára rémülten állt volna el további terjesztésük szándékától.⁶

Ferenczi Zoltán tizenhét regényt jelölt ki, ezekből angol nyelvre már korábban lefordítottak tizenkettőt, de négy nem vált népszerűvé, míg az angol nyelvterületen legnagyobb sikert aratott művek közül hármat fel sem vett jegyzékébe.⁷

Azóta Czigány Lóránt a magyar irodalom tizenkilencedik századi nagy-britanniai fogadtatásáról írt, 1976-ban megjelent könyvében külön fejezetet szentelt a Jókai-regények visszhangjának, ám az ő tanulmányából sem derül ki, hogy végül is melyek voltak valóban népszerűek és miért – ami nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a szerző az egyes művekről megjelent mindennemű írásnak – elemző kritikának és egysoros hirdetésnek – egyforma jelentőséget tulajdonított.⁸

Az egyes Jókai művek külföldi kiadásainak bibliográfiai leírását

tartalmazó, az angol nyelvterületet 1925-ig figyelemmel kísérő, szintén Ferenczi által összeállított kötet,⁹ és az USA-beli könyvtárakban fellelhető kiadásokat felsoroló *The National Union Catalogue*¹⁰ összevetéséből, Czigány fenti könyvének nagy-britanniai könyvtárakból származó adatait fölhasználva, az angol nyelvű kiadások számának összesítése alapján a következő népszerűségi sorrend mutatható ki:

MŰ CÍME	ANGOL CÍME	KIADÁSOK SZÁMA
<i>Nincsen ördög</i>	<i>Dr Dumany's Wife</i>	13
<i>A névtelen vár</i>	<i>There is No Devil</i>	
<i>Az arany ember</i>	<i>The Nameless Castle</i>	10
	<i>Modern Midas</i>	
<i>Erdély aranykora</i>	<i>Timar's Two Worlds</i>	10
	<i>'Midst the Wild Carpathians</i>	10
<i>Szegény gazdagok</i>	<i>The Golden Age in Transylvania</i>	10
<i>Szép Mikhál</i>	<i>The Poor Plutocrats</i>	10
<i>Szabadság a hó alatt</i>	<i>Pretty Michal</i>	10
	<i>The Green Book or Freedom</i>	
	<i>under the Snow¹</i>	9
<i>Fekete gyémántok</i>	<i>Black Diamonds</i>	8
<i>Janicsárok végnapjai</i>	<i>The Lion of Janina</i>	6
<i>A kőszívű ember fiai</i>	<i>The Baron's Sons²</i>	6
<i>Mire megvénülünk</i>	<i>Debts of Honour</i>	6
<i>A fehér rózsza</i>	<i>Halil the Pedlar</i>	5
<i>Sárga rózsza</i>	<i>The Yellow Rose</i>	5
<i>Szomorú napok</i>	<i>The Day of Wrath</i>	5
<i>Egy az Isten</i>	<i>Manasseh</i>	4
<i>Egy hírhedett kalandor</i>	<i>Told by the Death's Head</i>	4
<i>a XVII. századból</i>		
<i>Egy magyar nábob</i>	<i>An Hungarian Nabob</i>	4
<i>Törökvilág Magyarországon</i>	<i>Slaves of the Padisah</i>	4
<i>Rab Ráby</i>	<i>The Strange Story of Rab Raby</i>	3
<i>Carinus</i>	<i>A Christian but a Roman</i>	2
	<i>The Christian in Hungarian</i>	
	<i>Romance</i>	2
<i>Hungarian Sketches in</i>		
<i>Peace and War</i>		
<i>(vál. elbeszélések)¹³</i>		
<i>A kalózkirály</i>	<i>The Corsair-King</i>	2
<i>Az új földcsúr</i>	<i>The New Landlord</i>	1
<i>Páter Péter</i>	<i>Peter the Priest</i>	1

A fentieken kívül van néhány egyszer kiadott műve – ezeket Ferenczi *List of Translation*-je felsorolja, több közülük azonosítatlan.

A Jókai műveiből angolul elsőként, 1854-ben kiadott fordítás, egy tizenegy elbeszélésből álló válogatás, a *Hungarian Sketches in Peace and War* (Magyar vázlatok békében és háborúban) nem aratott sikert, pedig megfelelt mindazon kívánalmaknak – romantikus is volt, külföldi és magyar is – melyeknek Czigány Lóránt szerint Jókai angliai sikerét köszönhette.¹⁴

A magyar ügy az ötvenes évek elején akkora népszerűségnek örvendett, hogy a londoni Athenaeum így panaszkodott: "a magyarok szabadságharca által jogosan kiváltott érdeklődésnek" már-már az irodalom és könyvkiadás látja kárát, mivel "a legvegyesebb árut, ha bármi köze van Magyarországhoz, azonnal felkapja és magával ragadja az általános rokonszenv árja."¹⁵

A könyvet ennek ellenére csak kétszer jelentették meg.

A siker elmaradásának oka valószínűleg abban keresendő, hogy a válogatást végző Szabad Imre az angol olvasók ízlését kevésbé ismerte: a kötetet fele részben a népies irányú, humoros elbeszélések teszik ki, melyek Jókai azon törekvésének az eredményeként születtek, hogy a magyar néphumort az irodalomba emelje.¹⁶ Az író életművében honi irodalomtörténészeink által oly

előkelő helyre juttatott *Sonkolyi Gergely*, vagy *A serföző* című elbeszéléseket az angol kritikusok szóra sem méltatták. A kötetből a szabadságharcot megörökítő elbeszéléseket értékelték, s az európai romantika ábrázolásmódjától nem eltérő *Bárdy-család* c. elbeszélést tartották a legígéretesebbnek. Az Athenaeum így foglalta össze véleményét: "ezek a vázlatok, bár erőteljesek és találóak, nem állják ki a versenyt a hasonló angol vagy francia alkotásokkal. A humoros vázlatok karikatúrába csapnak át, a komolyak tele vannak túlzásokkal, mind az eseményeket, mind az érzelmeket illetően."¹⁷

A népies iránytól való húzódozást támasztja alá Petőfi *János vitézé*nek teljes elutasítása is, melynek kapcsán az Athenaeum leszögezte: "De a modern [költő], aki hasonló fogásokhoz folyamodik [a cikk szerzője a hihetetlen, népmesei fordulatokra utal], anélkül, hogy hinne abban, amit leír [...], csak az ősi mesék szegényességét és együgyűségét karikírozza",¹⁸ ahelyett, hogy az igazi népköltészet szépségét csillantaná fel.

Nyilván a népiestől, népies-humoros iránytól való idegenkedés volt az oka, hogy Jókai regényeiből a fordítók a legtöbb esetben kihagyták a népies genre-alakokat – Tallérossy Zebulont és Mindenváró Ádámot, Kalabuszt és Garabost.

A megjelent művek nacionalizmusa sem aratott osztatlan elismerést. Még 1854-ben, a *Hungarian Sketches* kiadásának évében Szabad Imre egy másik, saját könyvet is publikált *Hungary, Past and*

Present (Magyarország múltja és jelene) címmel. Az Athenaeum e munkát ugyan az érthetlenségig tömörnek találta, mivel azonban szerzőjét tehetségesnek vélte, annak újraírására buzdította, nem utolsósorban azért, mert újságírójának véleménye szerint Szabadtól "távol áll az a vakbuzgó nacionalizmus [bigoted nationality], mely a legkevésbé szeretetreméltó vonása a magyar gondolkodásnak, mivel a szerző nemcsak hazája erényeit dicsőíti, hanem kész hibáit is elismerni [...], és nem mutatkozik olyan hazafinak, aki egyrészt az idegen agresszióra panaszkodik, másrészt büszkén dicsekszik honfitársai dicső portyázásaival, azokból az időkől, amidőn a magyarok Európát háborgatták."¹⁹

Jókai első angolra fordított regénye, *Az új földesúr* (The New Landlord) sem aratott sikert, mindössze egyetlen kiadást ért meg, Mikszáthnak a közhiedelmet tápláló kijelentése ellenére, aki szerint Angliában "legjobban *Az új földesúr* tetszett, Patterson budapesti egyetemi tanár fordításában."²⁰ Mikszáth e hitének alapja az lehetett, hogy Patterson több - elismerő - kritikát elküldött Jókainak, aki azokat közzétette, sőt a regény 1895-ös kiadásához írt "Utóhangja"-ban el is dicsekedett vele, hogy "minden angol lap a legkedvezőbb ismertetéseket írta róla".²¹ (Úgy látszik azonban, hogy többi művének angol bírálatait Jókai nem ismerte, és a regények angol fordításait sem valószínű, hogy fellapozta volna.)

Az angol Jókai-fordítások összevetése az eredetivel arra enged következtetni, hogy *Az új földesúr* kudarcának oka részben az angol

olvasóközönség számára ismeretlen és érdektelen téma és a mű irányzatossága, másrészt pedig az volt, hogy szemben a regények többi fordítójával, Patterson az eredeti szöveg hű tolmácsolására törekedett.

MŰ CÍME

ELSŐ MAGYAR ELSŐ ANGOL FORDÍTÓ
KIADÁS KIADÁS

<i>Hungarian Sketches in Peace and War</i> ²²		1854	Mary Stuart
<i>Az új földesúr</i>	1862	1868	Arthur J. Patterson
<i>Az arany ember</i>	1872	1884	L. C. Bullard. E. Herzog
		1888	H. Kennard
<i>Nincsen ördög</i>	1891	1891	F. Steinitz
<i>Szép Mikhál</i>	1877	1892	R. N. Bain
<i>A fehér rózsza</i>	1854	1892	R. N. Bain
<i>A tengerszemű hölgy</i>	1890	1893	R. N. Bain
<i>Erdély aranykora</i>	1851	1894	R. N. Bain
		1898	S. L. és A. V. Waite ²³
<i>Fekete gyémántok</i>	1870	1896	F. Gerard
<i>Janicsárok végnapjai</i>	1854	1897	R. N. Bain
<i>Szabadság a hó alatt</i>	1879	1897	F. Waugh
<i>A névtelen vár</i>	1877	1898	S. E. Boggs
<i>Egy magyar nábob</i>	1853-54	1898	R. N. Bain
<i>Szegény gazdagok</i>	1860	1899	R. N. Bain
<i>A kőszívű ember fiai</i>	1869	1900	P. F. Bicknell
<i>Mire megvénülünk</i>	1865	1900	A. B. Yolland
<i>Szomorú napok</i>	1848-1856	1900	R. N. Bain
<i>Egy az Isten</i> ²⁴	1876-1877	1901	P. F. Bicknell
<i>Egy hírhedett kalandor.</i>	1879	1902	S. E. Boggs
<i>Törökvilág Magyarországon</i>	1852-1853	1902	R. N. Bain
<i>Sárga rózsza</i>	1893	1904	B. Danford
<i>Rab Ráby</i>	1879	1909	Ismeretlen

C. Bullard – E. Herzog amerikai, H. Kennard angol "Arany ember"-e

Az arany ember, mely Jókai regényei iránt az érdeklődést angol nyelvterületen felkeltette, először az Egyesült Államokban jelent meg, 1884-ben. Amerikai folyóiratokat nem állt módomban tanulmányozni, így sikerére csak abból következtethetek, hogy 1885-ben és 1886-ban újra kiadták.²⁵

Mrs Laura Curtis Bullard és Miss Emma Herzog, *A Modern Midas* címmel – amint a címlapon is feltüntették – németből fordították.

Nagy-Britanniában 1888-ban jelent meg első fordítása, Mrs Hegan Kennardé, a *Timar's Two Worlds*, melyet, bár nem tüntette föl, szintén német kiadásból készített, de már az amerikai szöveget is felhasználva. Ennek ellenére ezt tekintették "jóváhagyott", autentikus változatnak.

Magyarországon *Az arany embert* erkölcsi elmarasztalás szinte csak a társadalmi morál formálására kizárólagos jogot fenntartani igyekvő katolikus egyház részéről érte, elsősorban Jablonkay Gábor tollából, aki szabad szerelemre, válásra és új, törvénytelen házasságra felbujtás miatt kárhoztatta Jókait, ám meglepő módon Timár vagyon elleni büntetével a katolikus kritika nem foglalkozott.²⁶

A többi kritikus Timár Mihályt kevés kivételtől eltekintve pozitív hősnek tartotta és tartja, "becsületes, jóézésű", "kitűnő

embernek",²⁷ de legalább "alapjában becsületes ember"-nek, kinek pályája viszont, Sőtér szavaival: "bizonyos mértékben [...] a hazai vállalkozó ügyességének, tehetségének mozgósító, buzdító példázása."²⁸ Timéa kincseinek eltulajdonítását megbocsájtják (sőt többen el is feledkeznek róla), s szinte kivételnek számít a regényről először beszámoló magyar Athenaeum névtelen recenziójának véleménye, miszerint Timár "egy szegény ördög", aki "gonosz úton, szerelmesét megrabolva" jutott "töméntelen pénzhez".²⁹

Az angol kritikusok, akiket Timár szerelmi életének morális dilemmája hidegen hagyott, s annak végiggondolását rábízták az olvasókra, annál többen foglalkoztak viszont vagyon ellen elkövetett bűncselekményével, bár különbözőképpen ítélték meg.

A Blackwood's Magazine Timárt "elkeseredett" embernek látta, akinek végül "rá kellett döbbsennie a rossz jelentőségére és a lelkiismeret örök erejére",³⁰ azaz Timár távozását a társadalomból és szerencsétlenné tett felesége életéből helyes erkölcsi döntésnek ítélte.

George Saintsbury, az Academy ismert esztétája szintén felvetette bűnösségének kérdését. Megállapítása szerint "részben bűnöző [criminal], részben nem. Timárnak, a dunai hajóskapitánynak a bűne azonban nem túl súlyos". "Bár valamennyire Timár egy gondjaira bízott vagyon elrablásában is vétkes [a bigámia a másik, ám Saintsbury szerint elhanyagolható vétsége], de azért csak »valamennyire«, s egy némileg liberális elveket valló védelmezője

kimagyarázhatná, hogy nem is rablásról van szó."³¹

A szigorúbb Guardian szerint Jókai "fő célkitűzése" e regény megírásakor egyenesen az volt, hogy a "félig keleti típusnak legrosszabb vonásait ábrázolja."³²

A kritikusok Kennard fordítását olvasták, de valószínűleg a *Modern Midast* forgatva sem juthattak volna lényegesen eltérő véleményre: bár a német változat hű volt az eredetihez, a főhős jelleme annyira foglalkoztatta mindkét kiadás fordítóit, hogy nem állták meg, és a regény szövegét saját véleményükkel árnyalva adták a közönség kezébe.

Timár Mihály vétke mindegyik fordítás esetében súlyosabb, mint Jókainál:

Jókai:

"Mikor ő Timéa kincseit *meglelte*, azzal a szándékkal tartotta azokat magánál, hogy majd megnyeri velük Timéát." (II. köt. 260.)
Bullard - Herzog: "When he first *took* Timea's fortune, it had been his intention to win the girl with it."³³

(Amikor *elvette* Timéa kincseit, az volt a szándéka, hogy a lányt is megnyerje velük.)

Jókai:

"Ravasz lett, amióta azt az első lépést magára hagyta erőltetni..."
(I. 158.)

Kennard:

"He had grown cunning from the time when he let himself

persuaded to take the first *wrong* step..."³⁴

(Ravasz lett, amióta azt az első, *helytelen* lépést magára hagyta erőltetni...) (Kiemelések – K. J.)

Jókai:

"Mostmár saját érdekében tett. A talált kincsek birtokában, kellett magának jogcímeket szereznie, amik mellett a világ előtt mint gazdag ember megjelenhessen." (I. 159.)

Bullard – Herzog:

"*Self* had become the propelling power of every action of his life. In a possession of the treasures of Ali Tschorbadzsi, it behoved him to get a certificate, upon the strength of which he might appear entitled to them 'to the manner born'. A pretext – a title – something tangible was positively requisite to enable him to introduce these valuables, little by little, to the world. And so he went to Vienna." (101.)

(Az én vált minden cselekedetének rugójává. Ali Csorbadzsi kincseinek birtokában mostmár rajta volt a sor, hogy szerezzen valami írást, amivel a "született előkelőségek" világában megjelenhet. Valami ürügy – egy cím – valami kézzelfogható dolog mindenképpen nélkülözhetetlen volt, hogy ezeket a kincseket, apránként, a világ elé vihesse.)

Ezek után Timár meglepetését új címe láttán – "Nemes Levetinczy Timár Mihály" – az amerikai változat narrátora így kommentálja: "It was the sweetest music he had ever heard" (104.) – (Fülének ez volt a

legédesebb muzsika, amit valaha hallott).

Jókai hőse kétségek közt vívódik, vajon szabad-e Noémit szeretnie. Az angol kiadás fordítója belső küzdelmének ábrázolását jócskán, mintegy ötödére rövidíti, Timár, gyötrő tépelődés helyett, gyorsan jut – számító – elhatározásra:

Jókai:

"Nem imádtam-e nőmet? Nem lettem-e kétségbeejtve hidegsége által? [...] Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet. [...] Itt, e világtól különvált szigeten, ahol nem uralkodnak a társadalmi törvények, a vallásos fogalmak, egyedül a természet igaz, meleg érzelmei, nem lakik-e az igaz boldogság, melyet a balga világ száműzött? [...] Ez az ostoba fickó, aki közöttünk áll [Krisztyán] [...] Megfizetem. [...]]" (II. 16.)

Kennard:

"I adored my wife, and her coldness brought me to despair; but Noémi loves me. That can no longer be altered, and in the island, outside the world, the laws of society and religion have no power... I could easily pay off that fellow who comes between us, and then I could live here in peace for half the year. Timéa would only suppose that I was away on business." (203.)

(Imádtam a feleségem, és hidegsége kétségbeejtett; de Noémi szeret engem. Ezt már megváltoztatni nem lehet, és a szigeten, kívül e világon, a társadalmi és vallási törvényeknek nincs hatalma... A fickót, aki közöttünk áll, könnyedén lefizethetem, s azután fél évig

békében élhetek. Timéa azt hinné, hogy üzleti úton vagyok.)

Az angol és amerikai változat lényegében megegyezik Timár házassága ábrázolásánál, ám eltér öngyilkossági kísérlete leírásánál. A fordítók egyéni véleménye mögött az angol és amerikai társadalom erkölcsi nézeteinek azonossága, domináns vallási világképének különbözősége áll.

Timár eldöntötte már, hogy Noémit választja, ám amint hírt kap, hogy Timéa esetleg megcsalja, arra készül, hogy a törvények mögé bújva – holott neki már gyermeke is született Noémitől – felesége bűnössége alapján mondassa ki a válást. Míg Kennard ezúttal hű volt az eredeti szöveghez, az amerikai fordítók Timár Mihály gondolatai helyett saját gunyoros kommentárjukat írták a regénybe. A férjének minden körülmények között engedelmességgel tartozó feleség eszményét elutasítva felmentik Timéát.

Jókai:

"Előtte volt tehát, amit keresett, Timéa hűtlenségének bizonyítványa. Rég kívánta ezt. Hogy lelkét megnyugtathassa, hogy elmondhassa: most már kölcsönösen vétettünk egymás ellen, most már nem tartozunk egymásnak semmivel! Hogy meg tudja vetni, utálni, gyűlölni azt a nőt, kinek eddig a tisztelet homágiumával kellett adóznia, mint ahogy adózik a jobbágy az uralkodójának. Most már elűzheti őt e trónról, amelyről egy nő csak egyszer szállhat le. És azután, ha ily erős indoknál fogva elvált tőle, akkor magához emelheti Noémit [...] Most kezdte érezni, hogy Timéa milyen nagy

kinscs. E kincsről önkényt lemondani, azt visszaajándékozni önmagának, ehhez volt kedve, de ellopatni hagyni! ez fellázítá. [...] Hanem azért mégsem tagadhatta meg magától, hogy azt a törbotot meg azt a zsebpisztolyt, amit Athalie ajánlott, kézen ne tartsa..." (II. 151-152.)

Bullard – Herzog: "He was willing to deceive Timea; he had planned to separate from her on account of incompatibility and uncontrollable aversion. That was one thing. Now his honour was at stake. He did not mind flinging away a treasure, but he did care to have it stolen from him. Such an outrage stirred him to the very depths. The points of view were so very, very different.

He began to realize that she was a treasure. A faint feeling came over him that if she were human and had yielded, and now he was to see her in her unfaithfulness, whose the blame but her husband's? The more impressed he became with his own share in the guilt, the more decided he grew that it were well to be provided with a pistol or a dagger to avenge his wrongs. A man is so consistent!" (284.)

(Kész volt rá, hogy Timéát becsapja; azt tervezte, hogy összeférhetetlenség és leküzdhetetlen ellenszenv alapján válik el tőle. Ez egy dolog. De most a becsülete forgott kockán. A kincset eldobni nem bánta, de azt igen, hogy ellopják tőle. Ekkora gyalázat mélyen felkavarta. A két dolog olyan nagyon, nagyon különböző volt.

Most kezdte érezni, hogy Timea milyen nagy kincs. Az a halvány érzése támadt, hogy ha [a felesége] esendő volt és engedett, s most

hűtlenségen éri, ki más a hibás, mint a férje? Minél inkább hatalmába kerítette saját bűnrészességének gondolata, annál inkább eltökélte, hogy jó lesz, ha pisztolyt vagy tört szerez, hogy sérelmeit megbosszulja. A férfiak olyan következetesek!)

Timéa nem szereti férjét, sőt mást szeret, nem is katolikus – mégsem hajlandó elválni. Elutasítja Kacsukát, szavai erkölcsi nagyságát hivatottak mutatni. Míg a magyar szövegben Timéa adott szavát (saját házassági esküjét) tartja tiszteletben, s lelkiismeretére hallgat, az angol változat azt engedi sejtetni, hogy lelki üdvössége kedvéért teszi tönkre férje, szerelme és a saját életét. Az amerikai fordításban nem jelenti ki, hogy nem válik el, de csupán kötelességérzete tartja Timár mellett.

Jókai:

"[...] és *nem válnék el* tőle. – Nem válnék el tőle, még ha ő maga kívánná is; nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját *lelkiismeretemnek idebenn*." (II. 163.)

Kennard:

"I *will never separate* from him. I would not even then divorce him – I would not do it if he wished it. I will never separate him, for I know what is due to my oath and *the salvation of my soul*!" (289.)

(*Sohasem válok el* tőle. Még akkor sem válnék el tőle, még akkor sem tenném, ha ő kívánná. Sohasem válnék el tőle, mert tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek és *lelkem üdvösségének*!")

Bullard - Herzog: [Ha férje megcsalta is] [...] "and my *duty* would still keep me at his side." (289.)

(... *a kötelesség* még akkor is mellette tartana.) (Kiemelések-K.J.)

Timéa hajthatatlanságát a házasság intézményét tisztelő - de a válás jogát elismerő - Jókai sem tudta teljes szívvel helyeselni, még kevésbé a fordítók: a nő "angyali kegyetlenségét" jellemvonásaként ábrázolták:

Jókai:

[Timár töpreng:] "Timéa nem válik el soha. » Ha boldogtalanná tettél, mármost szenvedj együtt velem! « Ez az angyalok kegyetlensége." (II. 167.)

Kennard:

"Yes, she would still say so. Timéa will never leave him: she would say, 'You have made me unhappy; now suffer with me.' It is an angel's cruelty, and that's Timéa's nature." (291.)

(Igen, továbbra is azt mondaná. Timéa sohasem hagyná el őt. Azt mondaná: "boldogtalanná tettél, most hát szenvedj velem együtt." Ez az angyalok kegyetlensége, és ilyen Timéa természete.)

Bullard - Herzog:

"She would say this - Timea is of just such a nature as this - she would say, 'If you have made me wretched, let us suffer together.' This is the pitilessness of an angel!" (291.)

(Azt mondaná - Timéának pont olyan a természete - azt mondaná:

"ha szerencsétlenné tettél, szenvedjünk hát együtt." Ez az angyalok könyörtelensége.)

Timár szabad akaratából ugyan már döntött Noémi mellett, Krisztyán Tódor megjelenése és fenyegetődzése meghátrálásra készíti. Megölni nem képes, inkább felad mindent és öngyilkosságra készül.

Jókai szerint azért nem lövi le Krisztyánt, mert "nem gonosztevő, ki egy bűnét a másikkal takarja el, hanem nagy jellem." (II. 220.)

Az amerikai fordítók jóval kritikusabbak. Szerintük azért nem gyilkol, mert "nem szándékos gonosztevő" ("not a criminal in intention", 324.)

Az író finoman sejteti, hogy a szabad akaratának érvényesítéséről lemondó, fatalizmusba sodródó Timárt az isteni gondviselés menti meg a haláltól – ami egyben azt is jelenti, hogy Isten jóváhagyja döntését a sziget mellett. Bullard és Herzog ezt a megoldást elfogadják, sőt, egy nem éppen a helyén alkalmazott bibliai idézettel megtoldva egyértelműbbé teszik.

Jókai: [Timár a halálra készülve megpillantja Krisztyán vízből előbukkanó holttestét.] "[...] a jég alatt a mennydörgés orgonaszava bömből felségesen, s az istenkiáltás rettentő roppanása közben reszketve mozdul meg az álló jégegyetem, s a szörnyű légnyomásra a rianás hasadéka ismét összezsugorodik." (II. 225.)

Bullard és Herzog toldása:

"[...] the rift was entirely closed, locked again. 'What God hath joined together, let no man put asunder.'" (237.)

(... a rianás hasadéka ismét teljesen összezárult. "A mit azért az Isten egybeszerkesztett, ember el ne válaszsza."³⁵)

Míg az "amerikai" Timárt isteni gondviselés vezeti, az angol Kennard kitörli a szövegből az égi figyelmeztetésre utaló "istenkiáltás" szót, így az ő hősének választása – a sors közbelépésével ugyan – mégis inkább szabad akaratából meghozott döntés.

Az arany ember nagy-britanniai népszerűségéhez (miként a *Nincsen ördögéhez* is) hozzájárulhatott a késő viktoriánus-kor vallásos világnézetének válsága, az általános elbizonytalanodás.³⁶

A fordítók egyéb átalakításai a kapitalista fejlődés és polgárosodás magas fokára eljutott két társadalom olvasóközönségének elvárásaihoz igazodnak.

Az emberi jogok iránt érzékenyebb Bullard, Herzog és Kennard nézetei következtében lett Timéa az eredetnél negatívabb szereplő (rossz házasságához való ragaszkodásában megnyilvánuló tekintélytiszteletét elfogadhatatlannak találva kegyetlenségét hangsúlyozzák, sőt az angol fordítás bigottságára utal); s részben Timár is (különösen az amerikai fordítók Jókainak a férfi-nő házassági jogairól vallott nézetein csúfolódó narrátori betétében).

Timár legelső bűnének, a lopásnak Jókaiénál határozottabb elítélésével a fordítók tompították *Az arany ember* antikapitalista

szemléletét – hiszen a társadalom, melynek szabályai és értékrendje alól Jókai szabadulni engedte hőstét, melyet elutasított, a Magyarországon még csak alakuló kapitalizmusé volt.

Fentiek ismeretében némi módosításra szorul a Sőtér István kifejezte közvélekedés: "Ez az életmű[...] eljut a korkérdések egy eredeti, művészi szinten történő ábrázolásához (*Az arany ember*), mely világirodalmi jelentőséggel is bír"³⁷ – mert úgy látszik, hogy Jókai e regényéből, legalábbis angol és amerikai fordítói (olvasói) éppen azt nem fogadták el, ami benne a magyar szerző egyéni szemléletmódját tükrözte, ami benne "eredeti" volt.

F. Steinitz: Nincsen ördög

A természettudományos műveltségű, orvos Dumány Kornél véleménye szerint "nincsen ördög", azaz elvből elkövetett gonoszság, csak emberi érdekek ösztönözte bűn. Jókai kiteszi hőstét nemesi osztályos társai aljasságának, aki meghurcoltatására, kigúnyoltatására, rászedettségére fatalizmussal válaszol: kétségbeesésében aláveti magát a sors szeszélyeinek: azt reméli, elpusztul.

Osztályával – a középnemességgel! – kezdettől fogva szemben áll, ám épp annak erkölcsi értékrendje magaslatából; majd váratlanul felrúgja e morál hallgatólagos elvárásait és szabályait: valódi feleségévé fogadja mástól teherbe ejtett, vele érdekházasságot

kötött nejét. Boldogság a jutalmuk, de felé sem néznek többé Magyarországnak, kivándorolnak az "Újvilágba".

A regény eleje a fatalista szemlélet igazolása – a Szentgotthárd vasútvonalon történt szerencsétlenség leírása a sors hatalmának szörnyű példája; de amint Dumány Kornél történetére kerül sor, ez a sors egyre inkább gondviselés-szerű lesz, hogy a mű végére kiderüljön: az arra érdemeseket megvédelmezi, sőt még akkor is oltalmazza, mikor az egyén, mint Dumány, lemond élete irányításáról.

Sors-e, vagy isteni gondviselés? A neki szegezett kérdés elől, hisz-e Istenben – Dumány kitér.³⁸

Magyarország társadalmi viszonyait illetően minden bizonnyal a *Nincsen ördög* Jókai egyik legkiábrándultabb regénye (talán ez magyarázza a fatalista indítást): a kiegyezés kori megyei választások szatírája mögött az író csalódottsága, a nemesség haladó szerepébe vetett hitének elvesztése áll.

Dumány Kornél rokonszenves hős, Berend Iván fajtájából, de ez a nemesi származású értelmiségi feladja a magyarországi állapotok megváltoztatásáért folytatott küzdelmet, s külföldön találja meg boldogságát és boldogulását.

A regény formai szempontból sem érdektelen. Bár Jókai itt is segítségül hív olcsó fogásokat és sablonos megoldásokat (ezeknek másik – méltatott – társadalmi regénye, a *Fekete gyémántok* sincs híján), ezúttal lemondott a mindentudó narrátor szerepeltetéséről, s egy országgyűlési képviselőnek (maga Jókai) meséli el egy éjszakán

élete történetét a másik narrátor, Dumány.

Nem sikerült teljes biztonsággal megállapítanom, hogy az angol nyelvű kiadások közül mennyi volt amerikai illetve nagy-britanniai, de együttes számukat tekintve kétségtelenül ez Jókai legnépszerűbb regénye.

Fordítójának köszönhető, hogy tizenhárom kiadása sokat árthatott Jókai hírnevének és Magyarország presztízsének egyaránt.

Két alig különböző változata létezik: mindegyik kiadói előszava megemlíti, hogy a regényt "egyenesen a szerző kéziratából fordította Mme F. Steinitz, aki Budapesten él, s maga az író választotta ki a fordításhoz."³⁹

Steinitzné, akiről semmi közelebbit nem sikerült kiderítenem, a magyarországi társadalmi-politikai viszonyokról Jókaiétól teljesen eltérő nézeteket vallott, s ezeket habozás nélkül belefordította a regénybe.

Hóbortos, dúsgazdag, "tót királynak" csúfolt nagybátyja Dumányra akarja hagyni észak-magyarországi kastélyát. Minden érvét beveti, hogy Bécsből hazacsalja:

Jókai: "[...] én most templomba sem tudok járni, odakinn imádkozom a lépcsőn, a vak koldusok sorában. Miért nem? Hát azért, mert most csak egy buta vén plébános van itt, aki nem tud, csak tótul prédikálni. Olyankor persze tele van a templom. Irtóztató parasztbűz van odabenn, amitől én megfulladok. De ha te idejönnél ..." (67.)

Steinitz: "Do you know why I say my prayers outside among the beggars,

and never go into the church? Not only out of humility, but because at present there is only a Slav minister here, and I am not over-anxious to listen to his orations. Besides, the church is always so full of the *Slav* peasants that you cannot breathe inside of it, such an infernal odour is diffused by them. But if you would come to live here ..." (91.)

(Tudod, miért kívül imádkozom, a koldusokkal, s miért nem megyek soha be a templomba? Nem csupán alázatból, hanem mivel csak szláv plébános van itt, s azért nem töröm magam, hogy az ő prédikációját hallgathassam. Azonkívül a templom mindig annyira tele van *szláv* parasztokkal, hogy nem lehet bent levegőt kapni, olyan förtelmes szagot árasztanak.) (Kiemelés – K. J.)

Dumány nem akarja elfogadni az örökséget.

Jókai: "[...] nem engedem magamat doktorbul táblabíróvá átgyúratni. [...] A politikához semmi kedvem nem volt; s ami a nemzeti féltékenységeket illeti: azok iránt egészen hiányzott nálam minden fogékonyság. Mi bajom nekem a Maticával? Annyit tudtam, hogy ez egy tót irodalmat gyámolító társulat, s az én felfogásom szerint akárminő nyelven terjesszék is a közmívelődést, annak az egész országra nézve csak üdvös eredménye lehet. Éppen nem voltam elfogult a nemzetem iránt, sőt megvallom, hogy erősen hajlottam a kozmopolititás felé." (78.)

Steinitz: "I did not care for politics, and knew of the 'Maticza' as a purely Slavonic literary society. If this society was to held

future meetings in my uncle's museums, I could bear it; there was very little chauvinism or even patriotism left in me. I was rather cosmopolitan in tendency; and as to giving up my profession and becoming a country squire, that was simply ridiculous." (104.)

(Nem érdekelt a politika és úgy tudtam, hogy a Matica pusztán egy szláv irodalmi társaság. Ha ez a társaság a nagybátyám múzeumaiban akarja tartani az üléseit, tőlem teheti; nagyon kevés sovinizmus vagy akár patriotizmus maradt bennem. Inkább hajlottam a kozmopolitaság felé, s hogy feladjam a hivatásom és vidéki táblabíró legyek, ez egyszerűen nevetséges volt.)

Steinitz először hazafiatlan, bár a Matica mibenlétével tisztában nem lévő, így tehát ártatlan szereplőnek állítja be Dumányt. Kihagyja Jókainak a Maticát elismerő, közvetve a nemzetiségi kérdésről vallott álláspontját kifejező szavait, amint később a főhősnek a megyei politizálást kritizáló mondatait is, melyből kiderülne, hogy Dumány vonakodása szigorú bírálatot takar. Steinitz változatában végül azért fogadja el az örökséget, mert meggyőződik a Matica veszélyességéről. Jókainál a megyei alispán mindössze annyit köt az orvos lelkére:

"[...] hogy e tekintélyes birtokot vissza ne utasítsam, mert akkor azt a Matica fogja örökölni, s az nagy veszedelem lesz e nemzetiség és hazafiság ügyére nézve" – s ez az álláspont nem az íróé. (77.)

Steinitz: "The governor declared that it was my unmistakable duty as

a Dumány and a son of Hungary, to take possession of the home of my ancestors and not to allow such an anti-patriotic and dangerous institution as the 'Maticza' to do her mischief on the strength of Hungarian feuds, and to turn the ancient halls of my patriotic forefathers into a meeting-place of daring conspirators." (104.)

(A kormányzó kijelentette, hogy mint Dumánynak és mint Magyarország fiának nyilvánvaló kötelességem, hogy őseim otthonát birtokba vegyem, s ne engedjem, hogy olyan hazafiatlan és veszélyes intézmény, mint a Matica, a magyar földbirtokra támaszkodva folytathasson kártékony tevékenységet, s hogy patrióta elődeim ősi termeit vakmerő konspirátorok találkozóhelyévé változtassa.)

Jókainál Dumány végül azért adja be a derekát, mert erkölcsi érzéke tiltakozásra és ellenszegülésre készíti, azt tapasztalván, hogy a megyegyűlés szónokai határozzák meg, ki a magyar (és ki a Bach-rendszerben hivatalt vállalt áruló (82.), Steinitznél azért fogadja el az örökséget, mert nem tűrheti, hogy a "patriotizmus bizonyos emberek monopóliuma legyen", ám az előzmények után alattuk a szlovákok értendők.⁴⁰

Kiadójától, Révay Mór Jánostól tudjuk, hogy Jókai nem törődött már megjelent könyveivel,⁴¹ bizonyára nem látta ezt a fordítást sem. Steinitz magyar sovinizmusához semmi köze, sőt szembenáll egész irodalmi tevékenységével. Így foglalta össze, 1871-ben, Kertbeny Károlyhoz írt levelében, éppen könyvei német kiadása kapcsán, irodalmi működése célját: "[...] - az önálló szellem küzdelme [ez]

a szolgai utánzás ellen – az emberi érzések küzdelme a nemzeti előítéletek, a durva faji gyűlölség ellen; [...] – az érzés harca ez a frivolitás ellen, a bölcsekedő költő harca a szent ostobaság és az állati nihilizmus ellen, minden elnyomott ügy harca az elnyomó ellen, a gondolat harca a frázis ellen."⁴²

Steinitz odáig merészkedett a szabad fordításban, hogy új szereplőt is bevetett: a regény utolsó lapjain Dumány felesége egy *Father Augustin* (amerikai kiadásban *Austin*) nevű gyóntatónál könnyít a lelkén.⁴³

Az angol és amerikai változat befejezése is eltérő. Az angol kiadásban Steinitz tartózkodott a figyelmetlen olvasó által ateista megnyilatkozásként értelmezhető *ördög* szótól, a Dumány szájából többször elhangzó kulcsmondat – "Nincsen ördög" – mindahányszor elmaradt, míg a szellemében szabadabb amerikai kiadásban maga magyarázta meg e mondat jelentését.⁴⁴

A Westminster Review a regényt azért találta érdekesnek, mert "egy viszonylag kevésbé ismert ország szokásairól [manners] szól"⁴⁵, a Literature és a Review of Reviews a fordítás szokatlanul jó minőségét emelte ki.⁴⁶ A Review of Reviews már első kiadása után felfigyelt a regényre. Czigány Lóránt írja, miszerint a folyóirat "kijelentette, hogy a regény erőteljes, jóllehet némileg bosszantó történet, de ettől függetlenül részletesen ismertette".⁴⁷ Czigány rosszul emlékszik, a recensens mindössze két mondatot szánt a műnek, a fentit és egy másodikat a fordító nevével, s szerencsére nem

fejtette ki, hogy miért bosszantja a történet.⁴⁸

Nem hallgatta el viszont véleményét épp a legnagyobb példányszámnak örvendő lap, az Athenaeum kritikus, aki szerint "a magyarok szembeszökően kedvüket lelik a szláv népek lenézésében, és Magyarország szláv lakosairól ez a regény is sok rosszindulatú megjegyzést tartalmaz."⁴⁹

Steinitz fordítása ismeretében elmondhatjuk, a kritikusnak, legalább a mondat második felét illetően, teljesen igaza volt.

Habár nem Bain tette Jókai nevét ismertté, hanem *Az arany ember* és a *Nincsen ördög* fordításai, ő nyúlt először sikerrel regényei egy másik fajtájához, s neki köszönhető a magyar író tucatnyi könyvének népszerűsége.

Robert Nisbet Bain Jókai-fordításai: Szép Mihál

Választásait ízlése és a közönség illetve piac ismerete egyaránt befolyásolhatták. 1892-ben, a *Szép Mihál* nagy-britanniai megjelenése évében, amikor a nagy viktoriánus regényírók életműve többnyire már lezárult (Thackeray 1863-ban, Dickens 1870-ben, George Eliot 1880-ban halt meg), a regény iránti érdeklődés nagyobb volt, mint valaha. 1892-ben Nagy-Britanniában (tehát az Egyesült Államokat nem számítva) 1882 *szépprózai* mű jelent meg, míg öt évvel korábban "mindössze" 1589.⁵⁰ A szám már önmagában mutatja, hogy nemcsak a legmagasabb színvonalú regények iránt volt kereslet,

olvastak mindent, ami a kezükbe került, így olvasták Ainsworth, Mrs Radcliffe és Charles Reade műveit is. Utóbbiak történelmi regényt írtak, de annak egy fajtáját – sőt René Wellek és Austin Warren szerint külön műfajt műveltek – a gótikus regényét.⁵¹ Ainsworth, aki egy időben majdnem olyan népszerű volt, mint Dickens,⁵² többek közt Hugo és Dumas példája nyomán "igazi angol" gótikus regények írását tűzte ki célul. A külföldieket kiszorítania nem sikerült: például a Jókainak a *Szép Mihálishoz* mintául szolgáló *Izlandi Hant*, Victor Hugo művét, 1825-től 1909-ig közel negyven angol és amerikai kiadásban jelentették meg összesen.

Bain számítása bevált, amikor elsőnek a *Szép Mihálishoz* választotta: ez a magyar gótikus regény tíz kiadást ért meg.

A *Szép Mihálishoz* ugyanis a gótikus regény minden jellemzőjével rendelkezik: késő középkori történet rémisztő gyilkosságokkal, kivégzésekkel, hóhérokkal és boszorkányokkal; még a hóhér háza is inkább hasonlít gótikus várhoz: mély árok veszi körül, ablakok helyett lőrészekkel, és tömör bolthajtásos folyosókkal.⁵³

A Hugótól átvett idegen műfajnak, s a lovagi irodalom hiányának bizonyára szerepe volt abban, hogy e mű Magyarországon sohasem vált népszerűvé, s "az élet megszokott, rendes folyását"⁵⁴ kereső kritikusok értetlenül álltak előtte. Bainnek viszont alig akadt dolga vele, egyike ama fordításainak, ahol a szövegen nem változtatott. Meghagyta eredeti formájukban még az olyan, magyar fülnek is idegen hangzású szavakat is, mint a hóhér jelentésű

vihodár, vagy a nem kevésbé rejtélyes *kopanicsár*. Jelentésüket lábjegyzetben adta meg, amivel csak a gótikus regények szerkesztési elveihez alkalmazkodott – a *Han d'Islande*-ban Hugo is ehhez a módszerhez folyamodott, hogy a kiemelt szómagyarázatokkal minél inkább a történeti hűség látszatát keltse. Ez volt a célja Bainnek is. A *Szép Mikhál*hoz írt fordítói előszavában pedig azzal az állítással növelte a hitelesség látszatát, miszerint Jókai az ősi Kassa levéltárában talált források alapján írta e művét, mely "többnyire a valóságon alapul."⁵⁵

Bainnek sikerült az Athenaeumot megtéveszteni. Recenzense, mint valós eseményeken alapuló történeti regényről számolt be a könyvről: "A *Pretty Michal* egy tizenhetedik századi történelmi regény [historical romance], mely a maga szenzációvadász módján ábrázolja, hogy milyen rosszul ment a sora akkoriban a magyaroknak saját és idegen elnyomóik kezei között. Csak a hatalmasoknak volt szava, a törvényeket vérrel írták, s hóhéroknak és útonállóknak egyaránt jócskán megvolt az elfoglaltsága. Természetes, hogy egy ilyen korról és efféle emberekkel foglalkozó munka borzalmakban bővelkedjék, s Jókai, aki nem hisz a »rég, szép időkben«, nem habozik kellően hátborzongató színekkel lefesteni."⁵⁶ Mivel történelmi regénynek vette, miként Walter Scott annak idején az első gótikus regényt, Walpolét, a recenzens, következetesen, erkölcsi tanulságot keresett benne. Kalondai Bálint alakjában azt kifogásolta, hogy a "modern regényolvasói ízléshez képest

túlságosan is tiszteli az erkölcsi törvényeket", s ha már "törvénytelen eszközökkel szerzett feleséget magának, legalább azt megpróbálhatta volna, hogy a halálbüntetéstől megmentse."⁵⁷

Az Athenaeum kritikusa saját liberális, a merev törvényekkel szemben az egyén érdekeit védelmező szemléletmódja alapján ítélte meg Jókai merőben más világnézetet tükröző művét. Ehhez hasonló írás alig akad, egyrészt mivel az angol kritikusok is megrekedtek a szereplők egysíkú ábrázolása bírálatánál, másrészt mivel módjuk sem igen volt rá, mert a fordítók, amennyire csak tőlük tellett, már előre a maguk világnézetéhez igazították Jókai regényeit.

A fehér rózsza (1892) - Erdély aranykora (1894) - Janicsárok végnapjai (1897) - Törökvilág Magyarországon (1902)

Több tiszta műfajú gótikus regényt nem fordított le Bain, a *Páter Pétert* meghagyta másoknak; meg is buktak a gyenge művel.⁵⁸ A *Szép Mikhál* után érdeklődése az ún. "történelmi regények" felé fordult, s 1892 és 1902 között lefordította a két-két Török birodalomban játszódó illetve török-kori művet.

A fehér rózsza és a *Janicsárok végnapjai* megírásához Jókai ugyan történelmi forrásmunkákat bújtt, mint ahogy a *Szép Mikhál* esetében is, mégis nélkülözik a történelmi hűséget, tehát túlzás őket történelmi regényeknek nevezni, inkább "színes keleti kulisszák előtt játszódó"⁵⁹ kalandregények. Valószínűleg Bain is így gondolta

- egyik tanulmányának is beillő fordítói előszavában mint jeles kalandregény-szerzőt méltatta az író⁶⁰ - e kötetek esetében, bizonyára a kelendőség érdekében, mégis azt állította, hogy az olvasó történelmi regényeket (historical romance) vesz a kezébe, sőt *A fehér rózsza* előszavában megfeddte Jókait a felhasznált forrásmunkához való túlzott ragaszkodása miatt.⁶¹

A fehér rózsza és a *Janicsárok végnapjai* fordításakor nem tért el az eredeti szövegtől, oka sem volt rá: nem találhatott bennük az angol olvasókéitől különböző erkölcsi nézeteket vagy irányzatosságot, kivéve Halil Patrona alakját, akiből az író, épp politikai mondanivalója érdekében, török nemzeti szabadsághőst csinált. Emiatt a *Halil, the Pedlar* előszavában Bain mentegette is Jókait: "Való igaz, hogy a zseniális magyar regényíró idealizálta a durva, szókimondó, erőszakos lázadóvezér, Halil Patrona alakját; hős hazafit, az igazság és becsület mártírját teremtvé belőle, de azért kétségtelenül megőrizte Halil jellemének szembeötlő vonásait."⁶²

Úgy látszik, a görög szabadságharc emlékét még nem feledték az angolok, s idegenkedtek egy török szereplő nemzeti hőssé tételétől, pedig a krími háborúban (1853-5) Anglia Törökország oldalán harcolt. A filhellénizmus csak részben volt oka, hogy Jókai regényének politikai üzenetét nem értették. Nem is érthették, hiszen sem a magyar történelmet, sem az 1890-es évek Magyarországot nem ismerték, s a fokozatos orosz expanzió kiváltotta honi aggodásról legfeljebb

a politikusok tudtak, ha tudtak.

Hiába állította hát Bain, hogy ezek történelmi regények: az angol közönség számára csak kalandregény-olvasatuk létezhetett.

Az Athenaeum *A fehér rózsára* úgy reagált, ahogy Bain előre sejtette: túlzottnak találta Jókai törökbarátságát. Megállapította ezen kívül, hogy nincs tehetsége a jellemábrázoláshoz, s felhívta a figyelmet Ainsworth és Jókai írói módszereinek hasonlóságára.⁶³

Bain műfaj-meghatározása az *Erdély aranykorára* illet még a legjobban, ám itt saját szavának hitelét azzal rontotta, hogy ugyanakkor Erdély történelmét az Angliában páratlanul népszerű *Ezeregyéjszaka* meséjéhez hasonlította.⁶⁴

Az egzotikus kelet, s a történelmi vagy a kalandregény iránt érdeklődő olvasók körében jó fogadtatásra számíthatott az *Erdély aranykora*, mégis meglepő, hogy Bain egyáltalán nem kurtított rajta, még a cselekménnyel össze nem függő, Zrínyi Miklós halálát bemutató első fejezetet is lefordította, lábjegyzetekben fedve fel a szereplők kilétét. Ezúttal az író hazafias érzelmeinek megnyilvánulásait is hűen tolmácsolta: így került be az angol változatba a Jókai anakronisztikus nemzet-fogalom értelmezését sejtető jelenet, melyben Bethlen Miklós "a nemzet akarata ellen" való tettektől óvja Apaffyt és az erdélyi oligarchákat.⁶⁵

A pontos fordítást magyarázza talán, hogy Bain, Jókai történelmi regényei közül ezt tartotta a legjobbnak. Előszavában kiemelte, hogy jellemábrázolása is itt a legsikerültebb, semelyik

más művében nincsenek "ilyen egymástól különböző, következetesen végigvitt, egyedi jellemek".⁶⁶

A *Törökvilág*... megírásakor Jókai alig fordult Cserei Mihály históriájához, melynek az *Erdély aranykora* sokoldalúbb jellemábrázolását köszönhette, fantáziáját szabadon engedte, s az eredmény olyan mű lett, melyre már Bain sem merte ráhúzni a "történelmi" jelzőt, sőt úgy érezte, hogy az *Erdély aranykora* után e folytatásért mentegetődznie kell. Előszavában felhívta a figyelmet a két regény különböző jellegére, s kiemelte, hogy a *Törökvilág Magyarországon* kalandregény (romance), melynek "túláradó érzelmességét" ellensúlyozza Jókai humora; s azt is fontosnak tartotta már előre megjegyezni, hogy bár a szereplők többségének jellemét nem változtatta meg a szerző, Azraélét "a legkevésbé meggyőző".⁶⁷

A *Törökvilág Magyarországon* esetében Bain már nem törekedett teljes szöveg-hűsége: elsősorban szerkezeti okból húzott, hiányzik például a főcselekmény szempontjából mellékes első fejezet ("Isten csodái"); illetve az előszóban említett érzelmesség megnyilvánulásait nyirbálta meg. A "Szentgothárd" c. fejezetet Jókai a csatamező leírásával fejezi be, ahol "Haldoklók, kínozott tetemek forognak a gázolt fűben. Egy-egy meglőtt paripa emeli még végerővel fejét a búcsúzó alkonyfény felé", stb.⁶⁸ Bainnél e rész az Amazondandár elestének szűkszavú leszögezésével zárul.⁶⁹

Van azonban Bainnél egy figyelemre méltó eltérés. Jókai a

kalandos cselekmény kedvéért egy helyütt igen lényeges kérdésben változtatta meg Erdély történelmét. A krónikák szerint a valóságban Apaffy fejedelemnek sikerült elérnie a portánál, hogy Ghica havasalföldi vajda (a regényben Ghyka moldvai fejedelem) Erdélybe menekült feleségét ne kelljen kiadnia a törököknek.⁷⁰

Mivel így azonban Jókai nem tudott volna mit kezdeni a regénynek legalább felét kitevő, Azraële személye köré fonódó mellékcselekménnyel, inkább kiadatja a védtelen fejedelemné a törököknek, hogy aztán majd Azreële, e démoni odaliszk élete feláldozásával megmenthesse a haláltól. Ezzel Jókai a regényben meghamisította Erdély történelmét, s Apaffyt és az erdélyi főurakat óhatatlanul gyáva színben tüntette fel.

Jókai Teleki Mihállyal mondatja el, miért kell Erdélynek török kézre adni a várandós Máriát. Teleki szónoklata, mely Jókainak a 48-as szabadságharc bukásán érzett fájdalmát is tükrözi, pesszimista, sőt sértődött. Indoklása szerint a tanácsnak Erdély tehetetlensége miatt kell elveivel ellentétesen eljárnia, helyzete miatt, melybe más nemzetek engedték jutni.

Bain kihagyja a vádaskodó sorokat, s főleg az igeidő megváltoztatása segítségével optimistább, a jövő érdekében, bölcs megfontolás (és nem tehetetlenség) következtében meghozott lépésnek mutatja be az erdélyi tanács döntését.

Jókai:

"Nekünk egy kötelességünk van: ismerni azt, mily kevéssel

bírunk, s rajta lenni, hogy azt megtarthassuk, s ha jön idő, hozzá foglalhassunk. Nekünk senki sem jó barátunk, mi se legyünk azok senkinek. Ha a kénytelenség előtt meghajolunk, meg fog vetni bennünket a világ? [...] Tőlünk nagylelkűséget követel a világ; volt-e valaha nagylelkű mihozzánk, volt-e csak igazságos is? Igenis, míg kezünkben volt a kard, védtük vele egész Európát, de e kard szét van törve, országunk szétdarabolva; népek szeme láttára gázolt bennünket össze a pogány, másfél századig vérzettünk, s nem jött segítségünkre senki, országunk kapuit ellenségeink őrzik, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét csak magunk ellen fordíthatjuk!" (200-201.)

Bain:

"We have all of us a great obligation laid upon us: to recognise the little we possess, take care to preserve it, and, if the occasion arise, insist upon it. It is true that while the sword is in our hands we may defend all Europe with it; but let our sword once be broken and our whole realm falls to pieces and the heathen will trample upon us in the sight of all nations. We shall bleed for a half century or so, and nobody will come to our assistance; the gates of our realm will be guarded by our enemies; and, like the scorpion in a fiery circle, we shall only turn the bitterness of our hearts against ourselves." (183.)

(Nagy kötelesség hárul reánk: ismerni a keveset, mellyel bírunk, s rajta lenni, hogy megtarthassuk, s ha jön az idő, hozzá

foglalhassunk. Igaz, hogy míg a kard a kezünkben van, egész Európát megvédhetjük vele; de ha kardunk egyszer széttörik és országunk szétesik, a pogányok a többi nemzet szeme láttára fognak minket legázolni. Vértünk majd úgy fél évszázadig, s senki sem fog a segítségünkre sietni; országunk kapuit ellenségeink fogják őrizni, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét majd csak önmagunk ellen fordíthatjuk.)

Bain Apaffyhoz is kegyesebb volt, mint Jókai, aki a regény végén, újra Cserei nyomán, hűen beszámol a fejedelem öregkoráról, szellemi hanyatlásáról és kínos nősülési kísérleteiről. A fordító elhagyta ezeket a sorokat.

S még egy, zavarbaejtő változtatás: a moldvai fejedelemné, aki a regény két német fordításában is Maria, illetve Marie,⁷¹ Bainnél a fejedelem udvarában Sturdza Mariska néven mutatkozik be, s a továbbiakban is e névre hallgat.

Egy magyar nábob

Saját bevallása szerint a szöveg jó egyharmadát kihagyta Bain az *Egy magyar nábob* 1898-ban megjelent fordításából. Mivel erővidítés miatt – amit az epizódok nagy számával, az *embarras de richness*-szel magyarázott – az előszóban nyíltan mentegetődzött, a fordítói hűséget több angol kritikus számon kérte tőle. A Budapesti Szemlében magyarra lefordított kritikák nyomán terjedt el aztán,

hogy Jókai regényeit "megcsonkítva" jelentetik meg.⁷²

Ha a magyar irodalomtörténészek a kritikák helyett magát a fordítást vették volna kézbe, az előszóból kiderült volna mi a rövidítés oka. Bain az angol olvasók ízlését igyekezett szem előtt tartani: "Legmélyebb meggyőződése, hogy az európai regényírók közül leginkább ő [Jókai] felel meg az egészséges angol ízlésnek, mely mindig is jobban kedvelte a humoros és romantikus történeteket a *Tendenz-romannál*, azaz a céllal írt regénynél."⁷³

Márpedig az *Egy magyar nábob* Jókai saját szavai szerint is irányregény, melynek célja "társadalmi eszméknek keresztülvitele."⁷⁴

Sőtér István megállapítása, hogy "az irodalom nemzeti jellegén Jókai az egész nemzetet érintő és foglalkoztató kérdések bemutatását érti; vagyis művének nemzeti jellege az irányzatosságban jön létre."⁷⁵

Ezt érzékelhette Bain is, mivel nem csupán a didaktikus részeket mellőzte, hanemmindent, ami e műben a magyar köznemességre vonatkozik, azaz "nemzeti jellegű".

Így a "Rousseau sírjánál", "Az ifjú óriások", "Egy híres művésznő pályája", "A színházi csata", "Chataquéla" című fejezeteken kívül, melyek elhagyásával célja a cselekmény fő szálának kiemelése is lehetett, teljes egészében kihagyta a magyarnemesi osztályt a "nemzeti szellem" és "nemzeti érzület" hiányáért korholó és teendőit felsoroló "Ezernyolcszázhuszonöt"

címűt; ha pedig a fejezetnek mégis megkegyelmezett, mint például "A nábob nevenapja" esetében, a Kárpáthy-család tatárjárástól a regény történéseinek idejéig terjedő, a magyar nemesi történelmet jelképező históriáját lefordíthatlan hagyta.

Bain munkájának eredménye végül egy némi jellemfejlődést és társadalomrajzot magában foglaló, életképek formájában szerkesztett, egzotikus romantikus regény lett, de azért tévedés lenne a fentiek után azt hinni, hogy a "nemzeti jellegétől" megfosztott műnek akár *Egy nábob* is lehetne a címe. Jókainak a magyar nemesség társadalmi haladásban betöltendő szerepéről a regényben kifejtett nézeteiből ugyan semmi sem maradt, ám az egzotikum szintjén magyar regény továbbra is, amint azt Bainnek a műben előforduló magyar szavakat felsoroló listája is tanúsítja, ahol többek közt a következő szavak fordítását adja meg: betyár, bunda, csárda, csikós, friss-magyar, pálinka, primás, puszta, stb.

Koncepciója helyességét bizonyítja, hogy bár e regény így sem tartozott a népszerű fordítások közé, az egyetlen kiadást megért *Új földesúrral*, ezzel a szintén életképekből álló, szintén irányzatos regénnyel szemben, melyet Patterson hűen tolmácsolt, az *Egy magyar nábob* négy kiadásnak örvendhetett.

Mindezekből nem következik, hogy Bain Jókai "programját" kifogásolta volna, sőt ahol az író a nemesség vagy főnemesség hibáit pellengérezte ki, ha már lefordította, az iróniát tompítani igyekezett, esetleg a kérdéses mondatot az egyébként pontosan

idézett szövegből is kihagyta:

Jókai:

"Abellinót jól ismerték már az érdeemes kenyérpusztítók, mert a magyar főurak jól tudták azt, hogy külföldön nemzetök becsületét *különösen a cselédek előtt* fenn kell tartani..."⁷⁶

Bain:

"The worthy bread-wasters knew Abellino of old, for Hungarian magnates are well aware that it is *especially necessary in foreign lands* to keep up the national dignity in the eyes of domestics..."

" (46.)

(... nemzetük becsületét *különösen külföldön* kell a cselédek előtt fenntartani.) (Kiemelések – K. J.)

Jókai:

"Ott ült Griffard [Kárpáthy Abellino bankárja], egy csomó hírlaptól körülvéve, mert mellesleg mondva, csak a magyar főuraknak van azon ideájuk, hogy a nyár azért adatott a teremtőtől miszerint abban semmi újságlapot sem kell olvasni. [...] A bankár előtt kis kínai porcelán asztalon ezüst teakészlet állt..." (41.)

Bain:

"There sat Monsieur Griffard surrounded by a heap of newspapers. In front of the banker, on a little china porcelain table, stood a silver tea-service..." (46.)

(Ott ült Griffard úr, egy csomó hírlaptól körülvéve. A bankár előtt kis kínai asztalon ezüst teáskészlet állt.)

Bain Kárpáthy János jellemének fejlődését igyekezett következetesebbé tenni, s már a mű elején rokonszenvesebb figurát teremtett belőle. Tőle telhetően lefaragott Jancsi úr szélsőséges megnyilatkozásaiból, s ha a már jó útra tért öregúr, Jókai következetlensége folytán visszaesni látszott, vagy a narrátor kevésbé vonzó múltját hánytorgatta fel, a fordító nem vett róla tudomást:

Jancsi úr, kutyájának emberi nevet adott, szolgájának megalázó állatnevet. Bain a Vidra elnevezést nem fordította le, a Matyi névre hallgató kutyát Mat-re keresztelte. Kárpáthy így utasította el pénzsóvár unokaöccsét: "Már édes uramöcsém, nagyon sajnálom, hogy birtokának, melyet vitéz őse érdemeivel szerzett, oly könnyű szerén nyakára hágott, de nem segíthetek rajta; a pénz nekem is kell; *én is bolondokra költöm, nekem vannak betyár pajtásaim, hajdúim és léhűtőim falkaszámra.*" (31.) Bain a kurzívval jelölt részt nem fordította le.

Jókai:

(Kárpáthy János nem tudja) [...] "vajon Pozsonyban tartsa-e fel nevenapját, s felvitesse saját költségén minden cimboráit, ismerőseit, papjait, diákjait, cigányait, poétáit, színészeit és parasztmenyecskéit, s midőn végre a nádor őfensége megengedi neki, hogy két hétre hazaszabadulhasson, oly jókedve támadt, hogy madarat lehetett vele fogatni.(244.)

Bain:

"The festivities were this year to be celebrated at the castle of Kárpátfalva, Squire John's favourite residence, where nobody ever lived but his cronies, his servants and his dogs; and he obtained special permission from his Highness the Palatine to absent himself for a fortnight from his legislative duties at Pressburg, in order that, as a good host, he might devote himself entirely to his guests." (154.)

(Idén az ünnepséget János úr kárpátfalvi kastélyában, kedvenc birtokán tartották, ahol senki más nem lakott komáin, szolgálain és kutyáin kívül; és a nádor őfenségétől külön engedélyt kapott rá, hogy pozsonyi törvényhozói kötelezettsége alól két hétre felmentve, jó házigazdához illően, teljesen vendégeinek szentelhesse magát.)

Bain egy alkalommal a viktoriánus-erkölcsnek is engedményt tett – de ez kivételes eset, hiszen a félreérthetetlenül erotikus mondat párját ritkítja Jókai angolra is lefordított regényeiben.

Szentirmay Rudolffal Kárpáthy né erényességén összeveszik fiatal és szép felesége, s büntetésből éjszakára kizárja a hálósobából:

Jókai:

(Rudolf) "kedvetlenül feküdt le. De sokáig nem tudott elaludni. Az a gondolat, hogy ő most egy könnyen kimondott szó miatt egyedül hánykodik hűs fekhelyén, míg két ajtónyi távolra tőle a legszebb, a legkedvesebb nő szerelme által lehetne boldog, még tűrhetetlenebbé tette magányát." (II. 195.)

Bain:

"Rudolf smilingly kissed her hand and quitted the room; but he lay down in a very bad humour, and it was a long time before he could go to sleep." (314.)

(Rudolf mosolyogva kezét csókolt neki és elhagyta a szobát; de nagyon rosszkedvűen feküldt le, és csak hosszú idő múltán tudott elaludni.)

Bain sohasem azért fordított mást, mert nem értette a mondatot; ha eltérő megoldást választott, annak minden esetben meg volt az oka. Fordítói rátermettségét igazolja a jelenet, Szentirmay Rudolf Kárpáthyéknál tett látogatása után. Szentirmay rájött, hogy a férjéhez hű Fanny titokban őt, Rudolfot szereti. Szentirmayt, bár szerelmes a feleségébe, nem hagyja hidegen Fanny szenvedése, annyira nem, hogy halála után majd egyedül, titokban a sirját is felkeresi, most mégis azt mondja a feleségének: "Légy jó e nőhöz, mert e nő nagyon, nagyon boldogtalan." (II. 209.)

Bain fordítása érzelmileg, lélektanilag hitelesebb. Az ő Rudolfja nem várja el feleségétől, hogy legyen jó ahhoz a nőhöz, aki iránt benne épp szerelem ébredt, s csak annyit mond: "Isten segítse a szegény nőt, mert nagyon, nagyon boldogtalan." (326.)

A könyvet a kritikusok Bain igazításai ellenére sem fogadták túlzott lelkesedéssel. Példaként teljes terjedelmében idézem az Academy bírálatát, melyből ugyan Czigány Lóránt már szemelgetett, de az egyes mondatokat kiragadta összefüggéseiből, így az olvasó nem

érzékelhette az iróniát, ami egyébként nem egy Jókai-bírálat tónusa volt:

"Jókai Mór olyan író, aki úgy látszik, mély benyomást gyakorol fordítóira, közülük nem utolsó sorban Nisbet Bain úrra. Nem mondhatjuk, hogy az *An Hungarian Nábob*, bár »nemzeti klasszikus«, sokat segítene, hogy megértsük ezt az elragadtatást. Ha a magyar vidéki életből vett jelenetek sorának tekintjük, roppant érdekes olvasmány. Erőtéljes írás, szemléletes és bővelkedik humorban. De képtelenek vagyunk nagy műalkotásnak tartani, vagy Fielding, Scott, Dickens, Thackeray, Molière és Dumas père remekművei mellé állítani, ahogyan a kiadó hirdetéseiből láthatjuk – más recenzensek tették Jókai más regényeivel. Először is, túl hosszú lére van eresztve. Nisbet Bain úr tudtunkra adja, hogy »volt oly merész, és az eredeti munkát jó harmadával megkurtította«, mivel meg van róla győződve, hogy a történetnek »ártott az epizódok sokasága«. Nos, ez bizony merészség volt a fordító részéről, ráadásul a történetnek még mindig árt az epizódok sokasága. Olyan benyomást kelt, mintha a szerző nem honfitársainak írta volna – hanem inkább azért, hogy megmutassa, milyen Magyarország, s nem pedig a történet kedvéért. Másodsorban pedig képtelenek vagyunk a két főszereplőt – a Nábobot, Kárpáthy Jánost, és semmirekellő unokaöccsét, Kárpáthy Abellinót – meggyőző figurának tekinteni. A kicsapongó, féktelen öregember alakja nem életszerű, s házassága Meyer Fannival, mely által meg akarja menteni Abellinótól, örökös iránti vágya ellenére sem nekünk tetsző

dénouement. Van ősi tehetség az *An Hungarian Nabob*-ban, de ez a művészet gyermeteg és barbár."⁷⁷

Az Academy kritikusa, úgy látszik, az életképet tartotta az "igazi nagy műalkotásokkal" összeegyeztethetetlennek – azaz épp Jókai kedvelt és jellegzetes műformáját.

Egy másik recenziens, az Athenaeumé, azt bizonygatta, hogy Jókai a már múltfélben lévő, egykor tipikus magyar viszonyokat írta le (tudta, hogy a regény majdnem fél évszázaddal korábban született): "Még az ábrázolt típus és szokásai is eltűnőben vannak. A nagy magyar mágnások fényűző vendégszeretete és ragyogó pompája még a régi, de környezetük faragatlansága már a múlté. Ma többé-kevésbé mesterséges francia máz borít mindent" – állította a kritikus, ezzel járulva hozzá az árnyalt "Magyarország-kép" kialakulásához.⁷⁸

Nisbet Bain az *Egy magyar nábob* nagy-britanniai fogadtatásával valószínűleg nem volt elégedett, folytatásához, a *Kárpáthy*

*Zoltán*hoz nem nyúlt, s a *Nábob*bal egyszer s mindenkorra befejezte a "nemzeti jellegű" irányregények fordítását.

Szegény gazdagok

Bain 1899-es fordítása már a második volt; először 1874-ben jelent meg a regény I. Fretwell tolmácsolásában. Az a kiadás nem aratott sikert: magyarországi közkönyvtárakban nem található meg,

így csak feltételezhetem, hogy azért nem, mert Fretwellé valószínűleg az eredetit pontosan visszaadó fordítás lehetett.

A *Szegény gazdagok* két regénytípus Egymáshoz illesztésével jött létre: az első rész, Henrietta férjhez kényszerítéséig társadalmi regény, Erdélyben játszódó második fele kalandregény.

Bain kihagyások és az eredeti szöveg minimális megváltoztatása segítségével az első rész szereplőinek jellemét alakította át.

Jókainál Lapussáék, de különösen az öreg Demeter két gyereke, nemességhez törleszkedő polgárok, akik nem kis részben azért adják erőszakkal a még szinte gyermek Henriettát egy nyilvánvalóan kétes egzisztenciájú, gyanús múltú báróhoz, hogy az úri körök befogadják őket. Jókai Lapussája zsugori, kegyetlen vénember, aki Henrietta megalázásában szinte ördögi örömét leli; János fia léha, semmirekellő és ostoba; annak testvére, özvegy Lángainé lusta és csak fiatal, nemes udvarlókon jár az esze.

A feltörekvő polgárságnak a regényben még csak meg sem indokolt elmarasztaló ábrázolása (nem esik szó arról, hogy Lapussa jogtalan eszközökkel szerezte volna a vagyonát), Jókai világnézetének ingatagságára enged következtetni. Bár a haladás hívének vallotta magát, a vagyonosodó polgárságra mégsem tudott jó szemmel nézni. Míg pozitív hőst már megint nemesi rangra emeli – Szilárd a mű elején Sipos fiskális örökbefogadott fia, akire igen szerény jövő vár, Erdélyben már az elegáns Vámhidy névre hallgat – a Lapussa-családot tönkreteszi. Lapussáék bukása a regényben a kapitalista átalakulás

elvetése, még ha regényírói sablonok átvételének a következménye is.

Nisbet Bain a Lapussa-család negatív vonásait igyekezett eltüntetni.

Jókai érzékelteti, hogy a goromba, kötekedő, környezetét kínzó Demetert a családja megveti.

Jókai:

"Vannak családjainak tagjai, akik évről évre mindennap együtt vannak vele, de akiktől se télen, se nyáron egyéb szót nem hall, mint »jó reggelt« és »jó éjszakát«, akik soha se kéréssel, se panasszal nem alkalmatlankodnak előtte, akik ha valamin örülnek vagy szomorkodnak, azt előtte titkóban tartják." ⁷⁹

Bain fordításában:

"It was certainly not a sociable family." ⁸⁰

(A család kétségtelenül nem volt közlékeny.)

Bain nem fordította le a Lángainé viselt dolgait kritizáló narrátor szavait: "A színházban sokszor végigjáratja szemeit a páholyokban, azokban sok szép, elegáns fiatalember megfordul, délceg katonatisztek, deli mágnásifjak... Akik pedig a páholyokon alul esnek, parterre, zártszék-közönség, azok számára nem léteznek." (12.)

Ehhez hasonlóan, kihagyta Lapussa János és Lángainé veszekedési jeleneteit. Miután eldöntötték, hogy Henriettát férjhez adják, Lángainé, aki csak Hátszegi kétes múltjáról értesült, a lány és Szilárd szerelméről nem, megsajnálja,

de legalábbis tettei a részvétet, hogy bátyját bosszantsa vele:

Jókai:

" - Szegény leány! - sóhajta fel a delnő. - Kár, hogy nem áldozhatod fel magadat érte! - szólt közbe csúfondárosan János úr." (62.)

Bain:

" - Poor girl! - sighed Madame Langai." (58.)

Bain János úr visszavágását nem fordította, így amellet, hogy angol olvasói nem értesültek a két testvér viszályáról, még Lángainét is jószívű és együttérző teremtésnek sikerült feltüntetnie.

János jellemét is megváltoztatta. A jelenetből, melyben az öreg Lapussa meg akar ismerkedni Hátszegi anyagi helyzetével, minek hallatán fia "csaknem sírva fakadt mérgében, s egy dühös oldalpillantást vetve Lángainéra, megesküvék, hogy most rögtön rohan egyenesen Hátszegihez, s megmondja neki, hogy többet soha be ne tegye lábát ehhez a házhoz" (39.), az ifjú Lapussa iménti szavait szintén kihagyta, s így egyrészt nem derül fény János lelkiismeretlenségére (ő maga sem biztos abban, valóban van-e vagyona Hátszeginek, mégis hozzáadná a lányt), másrészt az öreg Demeter Henrietta gondoskodó, szerető nagyatyjaként jelenik meg.

Miként a lány betegágyánál is:

Jókai:

" - Talán csak nem veszélyes? [kérdézi Lapussa az orvostól] - Az

a szerencse, hogy jókor híttak, reggelre meghalhatott volna bele.

- De meghalni! Most, mikor... (Azt akarta mondani, mikor olyan jó partit csinálhatna)." (41.)

Bain:

" - I hope, there's no danger? - said he. It is a good job you sent for me when you did, replied the doctor. [...]

- Oh doctor! doctor! and we all love Hetty so much, she is the very light of our eyes!" (37.)

Bain fordításában Lapussa, számító sopánkodás helyett azért aggódik, mert mindnyájan oly nagyon szeretik Hettyt, hogy a szemük fénye.

A fordítói beavatkozás következtében eltűnik Jókai regényének - a kapitalista fejlődés e kezdeti szakaszán rég túljutott és a társadalmi mobilitástól kevésbé idegenkedő hagyományokon nevelkedett angol olvasók számára valószínűleg érthetetlen polgárellelenség.

A nagypapa ugyan még mindig zsémbes és anyagias marad, de ez korának velejárója is lehet, s mindent összevetve Lapussáék jót akarnak Henriettának. A lány titkos szerelme ezek után már csak a családjá elleni makacs lázadásként fogható fel, s öngyilkossági kísérlete - amiről Jókai narrátora a két boldogtalan fiatal iránti együttérzéssel számol be - Bainnél ostoba makacsság. Ezt a véleményt a fordító a kettős öngyilkosságról szóló fejezet címének megváltoztatásával is jelzi. Ami Jókainál "Míről gondolkoznak a

gyermek?", az Bainnél "Childish Nonsense" (Gyerekes ostobaság).

A Lapussa-család pozitív ábrázolásából következik, hogy Henrietta öccse – bár a regény első felében, a cselekmény gördülékenysége érdekében Bain csak pár mondatot hagyott meg neki – mint az engedetlen lány cinkosa, negatív szereplő. A második részben, vándorszínészként sem "fiatal bujdosó" (315.), hanem csak "young vagabond" (fiatal csavargó) (307.) – hiszen a megváltozott körülmények közt, semmi oka nem volt rá, hogy otthonát elhagyja.

A mű hazai irodalomtörténészek által kifogásolt gyengéjére – hogy vajon miért veszi el Hátszegi Henriettát, ha nem szereti, s pénzére sincs szüksége⁸¹ – Bain nem talált orvosságot, bár az ő Fatia Negrája egy-két újabb módosítás következtében vonzóbb férj. Henrietta esetében viszont következetesebb, mint Jókai, aki még a kényszerházasság szentségét is tiszteletben tartva, úgy teszi azt valós, megélt házassággá, hogy közben a hősnő Szilárdot szereti. Bainnél Henrietta Erdélyben nem gondol többé gyerekkori szerelmére.

A regény népszerűségét, a tíz kiadást, a közönség körében minden bizonnyal egzotikus cselekményének köszönhetette; a kritikusoknak Jókai (Bain) társadalom-ábrázolása tetszett jobban.

A Westminster Review kiemelte, hogy "a szereplőket mesterien rajzolja meg" a szerző. "A Lapussa-család tagjai úgy élnek és tevékenykednek, mintha minden a szemünk előtt történne."⁸² A Literature a *couleur*

locale-ért és szintén a jellemábrázolásért dicsérte meg Jókait: "[a

regény] egyáltalán nincs híján a képzelőerőnek, különösen ami a mellékszereplőket illeti. Az öreg Demetert és családját igen ügyesen ábrázolja..."⁸³ A *Szegény gazdagok* kalandregény-fele kevésbé tetszett a Literature kritikusanak. Úgy találta, hogy a "regény jól kezdődik, néhány ügyesen ábrázolt vonás segítségével megismerteti velünk a történet főbb szereplőit, de egy idő után a szerző nyilvánvalóan belefárad, a szereplők egyéni jellege kevesebb hangsúlyt kap és a cselekmény foglalja el az egyéni sajátosságok helyét."⁸⁴

Az Athenaeum, mint tette már egyszer *A fehér rózsza* kapcsán, újra fölhevítette a figyelmet a kritikusoknál már kegyvesztett, de még mindig népszerű Ainsworth és Jókai regényeinek a hasonlóságára: "[...] zavarban érezzük magunkat, hogy e műben a feltámasztott Harrison Ainsworth-szel találkozunk. [...]. Ugyanezeket a cikornyás és fellengzős leírásokat, ugyanezeket az elképzelhetetlen hősokeket, ugyanezeket a titokzatos kastélyokat és mindent elviselő hősnőket találjuk a *Tower of London* szerzőinek írásaiban is."⁸⁵

Az éles szemű kritikus megállapításait alátámasztják a viktoriánus-kori angol történelmi regény kutatójának Ainsworth elemtűvét értékelő sorai: "regényei [...] a fantasztikus cselekmény, a természetfölötti, a jelmezes dráma felszínes csillogásának hangsúlyozása kedvéért elvetik a társadalmi és lélektani analízist...

Valószínűleg a Mrs Radcliffe-féle iskola előnyben részesítése

magyarázza a történelmi tények kissé fesztelen kezelését és értelmezését Ainsworth-nél. Legtöbb könyvének erőteljes és lendületes a cselekménye, de képzeletbeli és valóságos szereplői egyaránt hasonlítanak a sztereotípiákhoz és regényről regényre ismétlődnek. A cselekmények történelmi krízisek köré szövődnek, ami arra kényszeríti az író, hogy forrásaihoz hűen kövessen egy adott fejlődési vonalat, de mellékcselekményei, melyek gyakran sokkal kidolgozottabbak, azt mutatják, hogy jobban érdekelte a változatosság, mint hogy a főcselekményhez egyszerű mellékszálát találjon. A történelmi cselekmény háttérébe általában komikus, közönséges szereplőket [low characters] teremt és egy erkölcsös és általában főnemesi származású hőst, aki egy fiatal, szép hősnőnek udvarol [...] Számos fontos történelmi alakját hatást rontó kettősség [destructive ambiguity] jellemzi, egyszerűen azért, mert cselekményvezetése következményeit nem gondolta át kellő alaposággal."⁸⁶

Kétségtelen, hogy a fenti vonások Jókai számos művére is ráillenek: a történelmi tények "fesztelen" kezelését láttuk a *Törökvilág Magyarországon* c. regényben, de Puskin jegyessége a cárlányával a *Szabadság a hó alatt* c. másik történelmi regényéből szintén példa rá. A mellékszál fontosabb lesz a *Névtelen várban*, mint a nemesi felkelés, ellentmondásos Bánfi Dénes alakja az *Erdély aranykorában*, vagy Hátszegi é a *Szegény gazdagok* c. kalandregényben stb. – mégis, a társadalmi regények mellett e művek érték meg a

legtöbb angol kiadást.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy Jókai angol olvasói azok közül kerültek ki, akik Ainsworth-öt vagy Hugo *Han d'Islande*-jét is forgatták, s talán nem elhamarkodott a megállapítás, hogy Jókainak angol közönséget a hozzá elsősorban francia szerzőkön át eljutott másodrangú romantikus történelmi és kalandregényekhez való kapcsolódása teremtett: műveiben nem a "nemzeti sajátosságokat" keresték, hanem a már ismert regénytípuson belül újabb és újabb egzotikus kalandos történetet.

Bain az irányzatosságot a *Szegény gazdagok* esetében is igyekezett elkerülni. A regény egyik jelenetét Jókai arra használta föl, hogy összefoglalja az erdélyi románok felemelkedésének programját: "csak egy iskolamestert minden faluba, csak százezer ábécét." (352.) A Rabán Tódor szájába adott politikai betétet a fordító teljes egészében kihagyta.

A sajnálatosan kimaradt rész, mely Nagy Miklósnál a "cselekvő humanizmus", "klasszikus liberális állásfoglalás" dicséretet érdemelte ki,⁸⁷ az író világszemléletének egy másik gyengéjére mutat rá: a román, másutt szlovák, s általában a nemzetiségek felemelésének Jókai által vallott programja a megvalósulása esetén szükségszerű társadalmi átalakulás tervbe vétele nélkül, nem több egyszerű jószándéknál, mely liberális színezetű ugyan, de átgondolt és következetes liberális programnak semmiképpen sem nevezhető.

Az Athenaeum, bár nemtetszését fejezte ki, amiért Jókai a román

szavakat "szokásához híven" a magyar kiejtésnek megfelelően írta át, még a kihagyott rész ellenére is elismerte, hogy a szerző barátsággal ír az erdélyi románokról, nyelvükről és szokásaikról, ami egyébként a magyar íróknak nemigen szokása."⁸⁸

Szomorú napok

Bain következő választása a gótikus, illetve a történelmi regénytípus elemeiből ötvözött *Szomorú napok*ra esett 1900-ban.

A regény gótikus cselekményszálán semmit sem változtatott (szóról szóra bekerült az érzelmes hóhér és a befogadott talált gyermek története, a gyermek által elkövetett gyermekgyilkosság stb.), már az előszóban hangsúlyozta viszont a főcselekmény, az 1831-ik évi kolerajárvány hírére Bodza Tamás pánszláv agitátor által keltett felső-magyarországi zendülés ábrázolásának szatirikus jellegét. "A könyv elsősorban a sznevedésnek, bűnnek és bűnhődésnek története - írta -de egyben a Magyarországon századokon át fennmaradt feudális állapotoknak köszönhető, égbekiáltó visszaélések és anomáliák keserű szatírája. [...] A szerző szatírája a nép állati tudatlanságát, az e tulajdonságért felelős nemesség vétkes hanyagságát, a csőcselék uralmának ostobaságát és a demagóg tudálékosságot ostorozza."⁸⁹

A szatirikus tónus hangsúlyozása érdekében a zendülés jeleneteinek fordításakor majdnem mindig a "csőcselék, népség"

jelentésű "mob" szót használta. Néhány példa (kiemelések tőlem – K. J.):

Jókai:

1. "Itt-amott ugyan kaszák és vasvillák is álltak ugyan ki a *tömeg*ből, de az emberek legnagyobb része még fegyvertelen volt."⁹⁰
2. "Megállt a *népség*." (183.)
3. "A *tömeg* közül egyszerre egy bőrkabátos polgártárs emeltetett fel..." (184.)
4. "... féktelen szilaj *hadak*..." (231.)

Bain:

1. "Here and there a scythe or a pitchfork projected from the midst of the throng, but the larger portion of the *mob* was unarmed..." (277.)
2. "The *mob* stopped short." (Uo.)
3. "And suddenly from the midst of the *mob* arose the form of a citizen..." (278.)
4. "... headless, savage *mob*..." (347.)

Annak ellenére, hogy Jókainak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját – mely a szlovákság esetében is ugyanaz volt, mint amit a *Szegény gazdagok*ban a románság felemelkedéséről kifejtett – megint csak kihagyta Bain, a pánszláv fenyegetésről oszthatta az író véleményét. Egy esetben lábjegyzettel toldotta meg az eredeti szöveget, melyben az angol olvasók tudtára adta, hogy már Konstantinápolynak is megvan az új neve, a "Tsargrad" (191.); egy más alkalommal pedig saját véleményét írta be, a fordítás helyett:

Jókai:

"Bizonyára Bodza Tamás uram is okosabban cselekvék vala, ha a rábízott híveket egy kis írásra, olvasásra, nép- és földismeretre, természettanra és gyümölcsoltásra oktatgatja, mint hogy összeüle a falu torkaival a kocsmában, a helység házánál [...], s biztatá őket olyan dolgokkal, amiknek elhivése azután sok boldognak és boldogtalannak utolsó ábrándja volt." (129-130.)

Bain:

"[...] instead of [...] putting into their heads ideas which, interpreted by their ignorant fanaticism, could only be productive of infinite mischief." (197.)

(... helyette... olyan eszmékkal tömi a fejüket, melyek tudatlan fanaticizmusuk okán csak végtelen kárt okozhatnak.)

Ugyanakkor "elnyomott nemzetiségről" írt, ahol Jókai csak háttérbe szorítottságról ejtett szót:

Jókai:

"[Bodza] A sors mostohaságát, saját tehetségei korlátolt erejét azontúl is mindig *háttérbe szorított* nemzetisége sérelmei közé rótt fel." (127.)

Bain:

"He registered the disfavour of fortune and the fruits of his own limited capacity among the grievances of the *oppressed nationality* to which he belonged." (194.) (Kiemelések – K. J.)

Egy másik, lényegesebb változtatása, hogy megkísérelte az öreg

Hétfalusy és fia kapcsolatának valószínűtlenségét tompítani. Hétfalusy Bálint a regény elején fiát kitagadja, elűldözi, sőt életét veszélybe sodorja, saját jobbágyságait kínozza. A cselekmény előrehaladtával egyre rokonszenvesebb hősnek ábrázolja Jókai, s végül fia menti meg az életét a csőcseléktől. Egymásra találásuk leírásában a narrátor ügyetlenül és feleslegesen újra felidézi Hétfalusy regény elején elrajzolt jellemét:

Jókai:

"Hétfalusy Imre ölében vitte atyját – mostmár *édesatyját* a pitvarba, egy felhasogatott szőrderekaljra lefekteté, s akkor átölelte őt, és az apa visszaölelte gyermekét, eltaszított, elátkozott fiát, és egyik sem tudott egy szót is szólani." (228.)
(Jókai kiemelése)

Bain:

"Imre Hétfalusy who, all this time, had held his father closely embraced, now deposited him on a torn and ragged hair mattress, and then they both embraced each other again, and neither could speak a word." (342.)

(H. I., aki végig szorosan ölelve tartotta apját, most egy szakadt és rongyos szőrmatracra fektette, azután újra megölelték egymást, és egyik sem tudott egy szót is szólani.)

Fenti idézet jól illusztrálja, hogy Bain a narrátor (de csakis a narrátor) érzelmes, sőt érzelgős megnyilatkozásait is megnyirbálta.

Jókai nemzetiségi programjának kihagyása, illetve a zendülés fordításában végrehajtott változtatásai miatt, Bain is felelős az Athenaeum szigorú elmarasztalásáért.

A folyóirat recenzense néhány szereplőt érdekesnek talált, úgy vélte, hogy Jókai rémregényei közül ebben történik a legtöbb félelmetes esemény, de elutasította a zendülés szatirikus ábrázolását:

"A szlovák konspiráció leírása meglehetősen túlzónak tűnik. A magyaroknak kellene a legkevésbé viccet csinálniuk a nemzeti mozgalmakból, még ha azokból alkalomadtán a komikum sem hiányzik. [...] Egy német regényíró Kossuth demokratikus tettét, midőn ünnepélyesen megfosztotta trónjától a Habsburg-dinasztiát, valószínűleg épp úgy ábrázolta volna, mint Jókai a szegény szlovák tanítómestert. A nemzeti küzdelmek azonban nem mindig nevetségesek, amint azt a magyar szabadságharc esetében láthattuk."⁹¹

A tengerszemű hölgy

Ez a regény elüt Bain többi választásától, mint ahogy önéletrajzi jellegével és a Jókai-hősnőktől különböző Erzsike bizarr házassági kalandjainak ábrázolásával az író életművében is egyedülálló.

Baint a naturalizmustól való idegenkedése (és az

olvasóközönség ismerete) vehette rá a fordításra. Előszavában az egész kontinensen eluralkodó beteges *fin du siècle* irodalommal, mely "egyetlen egészséges nevetést sem tud kiváltani", a magyar irodalmat állította szembe: "Van azonban egy ország – írta – mely különleges kivételt képez az általános szabály alól. Magyarországon a jó öreg kalandregény még mindig nagy becsben áll, s a humor a nemzeti irodalom lényegi vonása." Azt azért hozzátette, hogy "ez a különös, egyedülálló jelenség nagyrészt az öreg regényírónak, Jókai Mórnak köszönhető, akit a modern magyar regény megteremtőjének tekintenek."⁹²

Bain bevezető kisesszéjét Jókainak a regénybe szőtt – és Gyulai Pál által rögtön megkritizált – vallomása inspirálhatta, melyben Jókai a "realista írók erotikus lángjával, satír vénájával és luxuriosus fantáziájával" szemben saját művészetét nemzeti célokat szem előtt tartó "idealista irodalomként" határozza meg.⁹³

Az esztétika körén túlmutató hitvalláson kívül Jókai a népies irányról vallott nézeteit is összefoglalta. Bain meg is próbálkozott a fordításával, ám – talán mivel ez irány hiányzik az angol, illetve nyugat-európai irodalmakból – sikertelenül.

Jókai:

"Francia könyveket olvastunk. [...] S az iskola könnyen veszedelmessé válhatott volna az adeptusokra nézve, ha szerencsére hozzá nem járult volna az új, eddig még járatlan irány, az *irodalom népiessége*. – Ezideig az volt a magyar író feladata, hogy valami

olyan stílusban írjon, amely a közélet nyelvétől dicséretesen különbözik. A mi csoportunk indította meg azt az eszmét, hogy magyar írónak éppen azt a szófűzést, ezmejárást, szólásmódot kell érvényre juttatni a költészetben, amit a mindennapi életben használnak, sőt magát az eszményi szépet, a költészetet, a *népéletből* kell kifejleszteni."

(45-46.)

Bain:

"We read nothing but French books. [...] This school might easily have become dangerous to us adepts had not its influence fortunately coincided with the opening up of a new and hitherto unexplored field - *popular literature*. Hitherto it had been the endeavour of Hungarian writers to write in a style which was laudably distinct from the language of ordinary life. Our group, on the other hand, started the idea that it was just those very constructions, expressions, and mode of thought employed in every day life that Hungarian writers ought to take as the fundamental principle of their writing; nay, that they should even develop the ideally beautiful, poetry itself, from *the life of common people*." (100-101.)

(Kiemelések - K. J.)

Az "irodalom népiessége" Bainnél "popular literature", ami inkább jelent népszerű, közkedvelt irodalmat"; a "népélet"-et, melyből az új művészetnek kell fakadnia, "the life of common people"-nek fordította, azaz az "egyszerű emberek", az alsóbb néposztályok

életének, ami semmiképp sem a parasztság képzetét kelti angolul. Így az angol szöveg azt fejezi ki, hogy a francia irodalom utánzása, a mesterkéltnyelv használata helyett Jókaiék a mindennapi élet természetes nyelvének használatát és a hétköznapi témák ábrázolását tűzték célul. Annál is inkább így értelmezhetők a fenti sorok, mivel angol olvasóihoz vajmi kevés jutott el műveiben abból, ami "népies".

A *tengerszemű hölgyet* épp jókor fordította le Bain: megjelenését követően, 1894 januárjában több lap is beszámolt a Jókai ötvenéves írói pályafutása tiszteletére tartott – egyes brit kritikusok által túlzottan nagyszabásúnak minősített – ünnepségekről.

A Saturday Review többhasábos, összegző értékelést adott közre életművéről. Névtelen szerzője tudott magyarul és álláspontja különbözött Bainétól, vagy a művek angol kritikusainak nézőpontjától: Jókai legfőbb érdeméül regényeinek "nemzeti irányát" ismerte el. Sőt kiemelte, hogy "Neki köszönhető a nemzeti Magyarország újjáteremtése, jobban, mint bárki másnak."⁹⁴

Az anonim szerző – talán Patterson? – véleménye szerint "Jókai regényeinek kulcsmondata a bátor mondás: Extra Hungariam non est vita, Si est vita, non est ita."⁹⁵ Ezt már Péterfy Jenő is megírta – talán tőle vette át a Saturday Review kritikusa – , csak hogy Jókai zsánerképei kapcsán, s egyáltalán nem minden irónia nélkül.⁹⁶

A névtelen szerző Jókai másik erényének erkölcsi világa

tisztaságát tartotta: "[J.] gyűlöl mindent, ami középszerű és hitvány, s ideálja az egyszerű és békés családi élet. Két-három szoba, a bölcső mellett üldögélő férj és feleség – ez számára az élet igaz filozófiája."⁹⁷

Az érzelmeiben magyar, ám a cikk stílusa alapján talán angol recenzens ezek után érthetően hiányolja Jókai lefordított regényei közül az "igazán magyaros ízű" (specially Hungarian flavour) műveket. A már lefordítottak közül egyedül a *Szegény gazdagokat* emeli ki, dicsérően szól még *Az arany emberről* (bár megjegyzi, hogy nem eléggé magyar), s lefordítani *A köszívű ember fiai* mellett elsősorban a *Szerelem bolondjai*, az *Enyém, tied, övé* és *Az élet komédiásai* című regényeket javasolja.⁹⁸

Baine e művek fordítására nem vállalkozott, a már tárgyalt regényeken kívül mindössze egy elbeszélésekből összeállított kötetet adott közre 1904-ben.⁹⁹

A fent javasolt "magyaros ízű" művek közül angolul csupán egy jelent meg, 1900-ban, P. F. Bicknell fordításában.

Percy Favor Bicknell fordításai

A köszívű ember fiai

Már a múlt században több méltatója *A köszívű ember fiait* tartotta Jókai külföldön legnagyobb népszerűségnek örvendő művének,¹⁰⁰ mint később Tábori Kornél, *Jókai világsikerei* című cikkében.¹⁰¹ Tábori, aki az Illustrated London News véleményére

alapozta megállapítását, melynek recenzense *A köszívűt* nevezte Jókai legnagyobb regényének, nyilván nem tudott arról, hogy nem létezett olyan angolra fordított Jókai mű, melyről legalább egy, inkább reklámnak, mint kritikának minősíthető írás ne mint a magyar író legjobb regényéről számolt volna be. A fordítást sem ismerhette, máskülönben biztosan nem hagyta volna szó nélkül a tényt, hogy angolul ez Jókai legjobban "meghúzott" műve, melynek 343 oldalnyira rövidített cselekményéből mindössze 137 játszódik Magyarországon. Mint már szó esett róla, amennyire a cselekmény menete engedte, Bicknell kihagyta a két humoros zsánerfigura, Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám alakja köré szőtt epizódokat; valószínűleg az egyszerűbb szerkezet érdekében Ödön oroszországi farkaskalandját, továbbá az ostrom alatti Pest-Buda leírását, az "Egy nemzeti hadsereg" c. fejezetet, vagyis azokat a részeket, melyek az 1848-49-es szabadságharc magyarországi hadieseményeit örökítik meg. Kihagyásai következtében a regény fő színhelye Bécs lett, a leghosszabban taglalt esemény pedig a bécsi forradalom és a huszárok menekülése – egészen a magyar határig.

Jókai szerint az igazi forradalmárok Baradlay Ödön és társai voltak, az utcára vonuló tömeg csőcselék (kivéve ha egy hős szólt hozzájuk, akkor ők a "nép"). Bicknell nem osztotta Jókai idegenkedését: vagy elhagyta a tömeget negatívan ábrázoló sorokat (részeg kofákat, a katonák hátához hajigált rohadt krumplizáport),¹⁰² vagy megváltoztatta Jókai szavait:

Jókai:

(Jenőről): "A rongyos proletáriusok hadát visszatartóztatni öntestével, odavetni magát a pálinkaittas csőcselék s a bosszús katonaság kereszttüze közé, hogy ott összemorzsolassa magát!" (I. 193.)

Bicknell:

"Poor Jenő! To offer his own person as a check to the fury of the mob, and to stand as a target between two fires – that of the rioters on one side, and of the soldiery on the other – was hardly to his liking."¹⁰³

(Szegény Jenő! Hogy saját testével szegüljön a tömeg dühének és céltáblaként álljon két tűz – egyik oldalon a zendülők, másikon a katonaság közé, aligha volt ínyére.)

Jókainál a bécsi forradalom és a magyar ügy összefonódik, "a Rákóczi induló halottfeltámasztó zenéjé"-re a "magyar hongyülés leghíresebb vezérfia" "szólnak a néphez" ¹⁰⁴, Bicknellnél a Rákóczi induló elmarad, Ödön magyar nemzeti hősből bécsi forradalmárrá változik, és a polgári jogok kiterjesztéséért harcol:

Jókai:

"És midőn ama fényes alakok között, kik egymást felváltva szólnak a *néphez* arról az erkélyről, [Jenő] egyszercsak megpillantja testvérét, Ödönt! Ez is itt van. Ő is egyike a *hongyülés* ünnepelt szónokainak s most föllépett velük együtt a *népszabadság* ünnepét üdvözölni." (I. 188.)

Bicknell:

"As the two [Jenő, Alfonsine] turned aside one evening in their walk, to join *a throng of eager listeners* who were being addressed by one impassioned speaker after another, Jenő was startled at seeing his brother Ödön mount the platform as one of the orators of the *occasion*. He too, it appeared, was on the side of people; he was one of the parliamentary speakers who were making their voices heard in favour of *popular rights and parliamentary reform*." (127-128.)

(S amint egy esti sétájuk során [Jenő és Alfonsine] csatlakoztak *egy kíváncsi hallgatóságból álló csoporthoz*, melyhez szenvedélyes szónokok sora intézte szavait, Jenő döbbenten pillantotta meg testvérét, Ödönt, az *alkalom* egyik szónokaként az emelvényre lépni. Úgy látszott, ő is a nép oldalára állt, azoknak a szónokoknak az egyike, akik a *nép jogaiért és alkotmányos reformért* szálltak síkra.) (Kiemelések tőlem – K.J.)

Egyáltalán, a fordító került a hazafias pátoszt. Amikor például Jókai a szabadság *oltáráról* írt, Bicknell egyszerűen kihagyta.¹⁰⁵

Jókai leküzdhetetlenül feltörő nemesi előítéleteinek sem kegyelmezett:

Jókai:

"A Plankenhorst család estélyei *eltűrt* nevezetességgel bírtak a rezidenciában. A Plankenhorst név *elég jó hangzású volt*, csak hiányzott belőle, hogy nem volt előtte bárói cím." (I. 85.)

Bicknell:

"The Plankenhorst family in Vienna *was entirely respectable one, although* its name lacked the prefix which denotes nobility." (59.)

(A Plankenhorst család Bécsben *teljes köztiszteletnek örvendett, bár* nevük előtt hiányzott a nemesi cím.)

Plankenhorsték estélyén Jenő mentegeti a családot, akik cselédként bánnak szegény rokonukkal, Edittel. Richárd száján kicsúszik a megjegyzés:

Jókai:

"No, nem is volt hát ez a te háziasszonyod bárónő soha." (I. 94.)

Bicknell:

"Was your Baroness Plankenhorst never of that age herself?" (66.)

(A te Plankenhorst bárónőd nem volt ennyi idős soha?)

Bicknell, igaz korábbi állításának ellentmondva, inkább megtette Alfonsine-t bárónőnek, mint hogy Richárd ajakbiggyesztő megjegyzését lefordítsa.

A fenti, Jókai világnézetét érintő változtatásokon túl, miként Bain, Bicknell is megkurtította az író érzelmi beállítottságából következő – vagy a francia és német? ponyvairadalomból átvett – melodramatikus stílusban megírt jeleneteket.

A zárdába berontó Richárdot e látvány fogadja:

Jókainál:

"A terem közepén feküdt haldokolva egy apáca. Régóta idegbajban

szenvet, a mai nap rémjelenete elhatározta halálát. Az ijedelem, a künn tomboló, őrzöngő zaj ideges görcsöket idéztek nála elő. Társnői ápolva, vigasztalva csoportosultak körüle. S e martyrologiai jelenet közepett, e sírbolti világításban, azon szűz alakok között, kik a halálvonagló apáca körül térdepeltek, egy ismerős arcot pillantott meg Richárd, egy arcot, melynek láttára minden csepp vére fellázadt önszíve ellen." (I. 204.)

Bicknellnél:

"In the middle of the room lay a dying sister, while about her were grouped her companions, ministering to her wants and seeking comfort to her. In the group one face caught his eye and held him spellbound." (140.)

(A terem közepén feküdt egy haldokló nővér, társai köré gyűltek, vigasztalták és ápolták. A csoportból egy arc vonta magára (Richárd) figyelmét, s megbabonázva állt.)

Ezenfölül Bicknell - Bainnél gyakrabban - elhagyta Jókai mindentudó narrátorának kommentárjait, s néhol a valószínűség érdekében a cselekményen is változtatott, mint például Ödön megmenekülésének ábrázolásán Buda ostromakor. Jókainál a vár fokára lépő hőst megölhetné az ellenség katonája, de az utolsó pillanatban "lábhoz ereszti a fegyvert, keblébe nyúl, s a szurony hegyére feltűz egy fehér zsebkendőt" (II. 175.). Bicknellnél meghúzza a ravaszt, de a fegyver csütörtököt mond. (274.)

A regény angol változatában a magyar szabadságharc csak

jelzésszerűen, a Baradlay testvérek sorsának háttereként jelenik meg, de ez a háttár elmosódott. Tallérossy Zebulon alakját Ödönnek írt levele miatt nem hagyhatta ki a fordító, ám szlovák-magyar származását nem tartotta szükségesnek megemlíteni. Így Rideghváryt és a szabadságharcot leverő orosz tiszteket nem azért kíséri, mert tolmácsolnia kell, hanem mert Rideghváry nem ért az egyszerű emberek nyelvén, míg Zebulon egyik kedves szónokuk.¹⁰⁶ Ezzel Tallérossy Zebulon figuráján végrehajtott egyszerűsítéssel a helyszín is elszürkült: a jelenetsor valahol Magyarországon játszódik, de az angol változatból nem is sejtjük, hol.

Nagy-Britanniában így is eléggé magyarnak találták: "Jókai újra azzal a korszakkal foglalkozik regényében, mely érthetően, oly vonzó honfitársai számára, s amelyhez már nem először nyúl sikerrel" – jegyezte meg némi malíciával az Athenaeum kritikusa, s hogy Bicknell jól ismerte olvasói ízlését, a névtelen recenzens egy másik megjegyzése igazolja, miszerint Ödön oroszországi kalandjai "túlrajzoltak és nem valóságűek"¹⁰⁷ – pedig alig maradt belőlük.

Egy az Isten

Az amerikai Bicknell az erdélyi unitáriusok iránti érdeklődése vezethette, hogy 1901-ben lefordítsa az *Egy az Isten* c. regényt.

Megmutatkozik ez abban, hogy az unitárius templomról, az egyházi szertartásokról, temetkezési szokásokról, a torockóiak életmódjáról

írt sorokat mindig pontosan fordította le, ám Jókai egyéb néprajzi leírásai, például a torockói menyasszonyi ruháé, nem érdekelték, s a székely társadalom szerkezete sem különösebben; az "igazi székely lófőpéldány" nála egyszerűen csak igazi székely (genuine Szekler).

¹⁰⁸ Manassé a torockói bányászat fejlesztéséről kifejtett nézeteit Bicknell pár mondatban foglalta össze – azzal, hogy a nemzeti kapitalizálódás "harmadikutas" programjával megismertesse olvasóit, nem bajlódott.¹⁰⁹

A római színeket alaposan lerövidítette – a Rossi alakja köré szőtt, Jókai politikai üzenetét tartalmazó fejezetek hiányoznak, s Manassé és Blanka a lehető legrövidebb úton igyekeznek Erdélybe. Manassé nem jár Pesten (így a magyar szabadságharcról sem tudhat meg a regény olvasója semmit), s nem látogatnak el a "Szathmár megyei Pálmásra" sem Zimándyékhöz, akik egyébként is Jókai több zsánerfigurájának a sorsára jutottak: csak Zboróy Blanka környezetének pár mondatot kapott mellékszereplői.

Zboróy Blanka alakja is megváltozik a fordítás során.

Jókai pozitív hősnőinek jellemzője, hogy feltétel nélkül tekintélytisztelőek, így hercegnője először elfogadja a pápa tilalmát (elválni elválhat, de férjhez többet nem mehet), noha regényében épp a katolikus egyház lélektelen, hajthatatlan szigorát tette kritikája tárgyává az író. Az eredeti műben, megtudva, hogy szerelemtől, házasságtól húszévesen mindörökre eltiltatott, Blanka engedelmesen fekete ruhát ölt, és még a forrongó Rómából is – hol

élete veszélyben van – csak Manassé biztatására próbálkozik a meneküléssel, hiszen az egyház döntése értelmében a várost nem szabad elhagynia.¹¹⁰ Jókai hősnője az erkölcsi törvénynek beállított, rákényszerített sorsot hajlik elfogadni.

A kevésbé tekintélyelvű társadalomban élő amerikai olvasók számára Bicknell függetlenebb szellemű, kevésbé fatalista nőalakot teremtett. Az ő Blankája nem öltözik gyászba, habozását jelző mondatait nem fordítja le, s így egyértelműbben fordul szembe a rá mért döntéssel.

Jókai a katolikus egyház felfogásának megfelelő választás elé állítja Blankát. Vagy engedelmeskedik és magányosan éli le életét, vagy Manassét választja, de elkárhozik. Bicknell nem hajlandó ezt az alternatívát fölvetni.

Blanka kétségbeesetten kéri Manassét, vigye el magával Rómából. A férfi visszautasítja.

Jókainál így:

" – Azért, – mert *ember* vagyok és *férfi*! Meg tudnám önt védelmezni az egész világ ellen; de saját magam ellen nem. – Én önt szeretem. – Ha ön velem jön, a kárhozatba jön." (I. 256.)

Bicknellnél:

"Because I am a man and but human. I could shield you against all the world, but not against myself. I love you. And if you came with me, how could you expect me to help you to keep your vows?" (134.)

(Mert férfi vagyok és emberi lény. Meg tudnám önt védelmezni az

egész világ ellen, de saját magam ellen nem. Én önt szeretem. Ha ön velem jönne, hogy várhatná el tőlem, hogy segítek megtartani a fogadalmát?)

A két társadalom eltérő normarendszerét mutatja, hogy míg Jókai regénye Magyarországon nagy vihart kavart, s élesen támadták a katolikus lapok, az angol *Athenaeum* szót sem vesztegetett a mű erkölcsi felfogására. "A történet akkor válik igazán érdekessé, amikor a válást már kimondták, s Manassé Erdély vadonjában rejtőző otthonába viszi jegyesét" – írta a recenziós. ¹¹¹

Jókainak az *Egy az Isten* c. regényében a nemzeti kapitalizálódásról kifejtett nézetei az angol szövegből kimaradtak, de a *Fekete gyémántok* esetében sem kerültek be a fordításba változatlanul, pedig e mű fő mondanivalója épp a nemzeti fejlődés útjának kijelölésében rejlett.

Frances Gerard: Fekete gyémántok

A kapitalizálódás módjáról és üteméről Gerardnak ¹¹² annyira eltért a véleménye Jókaiétól, hogy Kaulman Félix bőrébe bújva vitába szállt Berend Iván "különutas" programjával:

Jókai:

(Berend:) "... lassan de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni (...) ez az én regulám." (Kaulman:) – "Múlt századbeli nézetek. Ilyen elvek mellett Amerika sohasem hagyta volna

el Európát." ¹¹³

Gerard:

(Kaulman:) "You are too cautious. I can convince you to the contrary. For instance, a steam-engine of a hundred-horse power needs just the same labour to work it as one of four-horse power; and small undertakings in like manner, even if they are themselves lucrative, will eventually be swamped by the larger ones." ¹¹⁴

(Túlzó óvatosság. Bebizonyíthatom az ellenkezőjét. Például egy száz lóerős gőzmozdony működtetéséhez éppannyi munkára van szükség, mint egy négy lóerővel működőhöz, s így a kisvállalkozásokat, még ha önmagukban jövedelmezőek is, végül szét fogják zúzni a nagyobbak.)

Berend szerint a kis üzlettel legalább bizonyosan nem lehet nagyot bukni.

Gerard-Kaulman válasza:

"And what certainty have you? Suppose just for the sake of argument, that one bright morning the Austrian minister of trade listens to the petition of the English iron masters, and that the free importation of raw iron is allowed. Your neighbour over there will at once shut his foundry, and you may go and sell your coal to the smithy, eh, Ivan?" (83.)

(Na és micsoda bizonyosság ez? Tételezzük fel, csak a vita kedvéért, hogy egy szép napon az osztrák kereskedelmi miniszter meghallgatja az angol vasmunkások kérését és engedélyezi a nyersvas szabad behozatalát. A szomszédod rögtön bezárja az öntödéit, te meg

viheted a szenedet a kovácsműhelynek, igaz, Iván?

Sőtér István szerint e regényben "a nemzeti ügy mellé az emberiség ügye sorakozik – az ember harca a természettel, a prométheuszi hős, vagyis: olyan távlatok, aminők a romantika nagy, költői kompozícióiban [...] tárulnak elénk." ¹¹⁵ Ez nem állítható Gerard fordításáról: nemcsak a narrátor által elmondott első két fejezetet hagyta el, hanem Berend Iván felolvasását "A hatodik világrész"-ről, azaz mindazon részeket, ahol a regény "hangja a romantika egy egzaltált, ősmítoszi hangnemébe csap át" ¹¹⁶, sőt mindazt, ami Berendet az új természettudományos világ értelmiségi hősévé teszi (például szerszámainak leírását) – miközben valószínűleg csupán az értekezés-szerű, didaktikus fejtegetésektől és a pátosztól akarta megkímélni olvasóit. Fenti elhagyásai következtében a "nemzeti ügy" kivitelének új módja is csorbát szenved. Berend Iván ugyan így is épp eléggé sokoldalú marad – az *Athenaeum*, akárha Péterfyt olvasta volna recenzense, "hibátlan szörny"-nek (faultless monster) nevezi, aki "minden emberi képesség és minden földi erény birtokosa" ¹¹⁷, ezek után mégsem válhat a "szűk és kizsarolt osztály" ¹¹⁸, az értelmiség jelképes alakjává, melynek feladata a nemzet felemelése – hiszen nem tartozik ez osztályhoz.

Amikor Jókai a nemzet, az emberiség szolgálatáról ír, Gerard egyébként is sokkal szerényebben fogalmaz:

Jókai:

(Berendről) "Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jöttevő

titokforrást kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémét leküzdeni?"
(I. 44.)

Gerard:

"This man had a purpose: he wanted to learn a secret which would be of infinite benefit to mankind – at least, to those who are buried in the pits and caverns of the earth." (20.)

(Ennek az embernek célja volt: meg akarta ismerni a titkot, mely végtelen hasznára válna az emberiségnek – de legalább azoknak, akik a föld tárnáiban és vájataiban vannak eltemetve.)

Gerard meglehetősen tájékozatlan lehetett a kelet-európai viszonyokat illetően: a pontos német fordításban, melyet használt, csakúgy, mint az eredetiben, Evila szlovák dalt énekel, az angol szerint "szlávot", s arra is németül zendít rá első ízben, mert a fordító csak a 450. oldalnál talált magyarul is tudó segítséget.¹¹⁹

Gerard stilisztikailag sem túl jól sikerült fordításában a *Fekete gyémántok* érzелgős szalonregénnyé csupaszodott, amelyhez Jókai egy előszóban adta áldását – nyilván olvasatlanul.

Sara Elisabeth Boggs: Névtelen vár

Jókai a *Fekete gyémántok* megjelenése után hét évvel, 1877-ben újra olyan regényt ír, melyben ismét megmutatkozik, hogy nem tud elszakadni a köznemességben a magyarság legfőbb erkölcsi

értékhordozóját látó szemlélettől. A *Névtelen vár* célja a "győri futás" mentegetése, az 1809-es inszurrekció dicsőítése, a "hűség vértanúinak" felmagasztalása, akik "megérdemlik, hogy a nevüket betakaró fátyolt letépjük meggyalázott szívükről, s porrá lett csontjaikra dobjuk szemföldélnek." ¹²⁰

Elégedett lehetett tehát, hogy e regényét is kiválasztották, s valóban, a kötet első, 1898-as amerikai kiadásához írt előszava erről tanúskodik – ha ugyan ő írta.

Ebben a New York-i Doubleday and Mclure kiadóra ruházza könyvei angol nyelvű kiadásának jogát, s örömét fejezi ki, hogy végre pontos fordításban jelennek majd meg, ellentétben a korábbiakkal: "angol nyelven megjelent munkáimat vagy nem a magyar eredetiből fordították, ha pedig igen, a figyelmes átolvasás hiányában számos hibával csúfítva jutottak el a közönséghez." ¹²¹

Egyet kell csak lapozni a regényben, hogy kiderüljön, a Jókai által hitelesnek elismert fordítás esetében megintcsak elmaradt a figyelmes átolvasás (Jókai bizonyára nem is látta). Az eredetihez képest jócskán megcsappant a terjedelme és ráadásul Boggs németből fordította. A tisztartó "herr Hofrichter", az alispán "vice-palatine", azaz a nádor helyettese: az amerikai Sara Elisabeth Boggs írónőnek nem sok fogalma lehetett a feudális társadalom szerkezetéről, hiszen a német "Vicegespan"-t is rosszul fordította.

E tudásnak a fordítás során nem érezhette túlzottan a hiányát, mivel szinte mindent kihagyott, amiért maga Jókai tollat fogott.

A *Nameless Castle*-ből hiányzik az inszurrekció (pl. a teljes tizenegyedik rész, a "Férfiak dolga") és a magyar nemesség apologetikus leírása, még Vável Lajos (azaz "Ludwig") nemesi önkéntesekből összesereglett volónja is csak "érdekes emberekből" áll.¹²²

"Herr Bernat Görömbölyi von Dravakeresztur" az óra-analógiával itt is elmagyarázza a Napóleon ellen a magyarokhoz csatlakozni kész francia royalista Vávelnek, hogy mennyi akadályt kellett leküzdeni a nemességnek, míg fel tudta fegyverezni magát, de Boggs nem tudván, hogy a német intézménynevek használatának oka van (s lehet, hogy a regény magyar eredetijét nem is látta), mindent lefordított angolra. Így elmosta a Jókai soraiban az osztrákoknak szóló kritikát: a fordításban egyetlen egységes ország (a "birodalmi Magyarország"?) hivatalnokai tehetetlenkednek, s nem domborodik ki az író vádja, miszerint az *osztrákok* küldték vágóhídra a *magyar* nemességet. A történelmi regényből kimaradt a tanulság.

Jókai:

"A rugó, az a meghozott törvény; a nyugtalankodó, a nádori hivatal, melynek azt végre kell hajtani; az akadályozó pedig a Hofkriegspraesidium, az Obercommando és az Artillerie-Direction."
(315.)

Boggs:

"The spring is the law passed by the Diet. The pendulum is the palatine office, which has to set the law into motion; the escapement

is the imperial counselor of war." (243.) ¹²³

A megmaradt, Marie-Thémire-Katalin-Vável körül bonyolódó kalandtörténetet, azaz a főcselekménnyé előlépett mellékszálát, arányos, feszes cselekményű, átlagosan 30-35 oldalas fejezetekre osztotta-kurtította Boggs.

Katalin életének háttérében meghagyta ugyan a zsánerfigurákat, de azok jóval kevesebbet anekdotáznak, s szerencsére a falusi lelkésznek, Mercatoris Tóbiásnak sem engedte meg, hogy az amerikai-angol közönség előtt kifejtse nézeteit és a "világ minden nyelvét a magyarból származtatottnak tüntesse fel" ¹²⁴ – aligha értették volna Jókai iróniáját.

A (képzeltbeli) francia arisztokratának, Vável Lajosnak Jókai számára természetes és maradéktalanul végbement asszimilációjától a fordító húzódozott. A magyar szöveg szerint Vávelt annyira leköti a katonáskodás, hogy alig jut ideje szerelme, Katalin, s úrnője, XVI. Lajos francia király álnéven Magyarországon rejtőzködő Marie lánya számára. Az étkezéseknél szabadkozni kénytelen: "ő már falatozott, künn a gyepen, jó nyers szalonnát paprikával" ¹²⁵. Boggsnál egyszerűen a "táborban étkezik" ¹²⁶.

A szintén francia arisztokráciához tartozó Thémire-Katalin lánya annyira szégyenli kémnő múltját, hogy anyjának szóló levelében így fogalmaz: "nem tudtam úgy a tükörbe nézni, hogy saját arcom felé ne köpjek" ¹²⁷. Boggs, akár a jó ízléssel, akár az arisztokrácia modorával tartotta összeegyeztethetetlennek kijelentését,

kihagyta, amint Jókai több angol fordítójához hasonlóan a túlságosan érzelgős jelenetek tolmácsolását is mellőzte (pl. Marie madarának halála).

Regénye utolsó soraiban a letűnő nemesi világ szimbólumává emelte Jókai a *Névtelen várat*. Az angol változatban, a nemesség szerepeltetése híján ennek nem lett volna értelme, s Boggs az utolsó mondatokat (is) szabadon fordította.

A befejezés az Athenaeum kritikust Poe *Az Usher-ház vége* c. elbeszélésére emlékeztette – ott is az arisztokrata főhősök halála után enyészik el egy kastély.¹²⁸

Jókainak három másik regénye a hű fordítás ellenére is sikert aratott, sőt egyikük a legnépszerűbbek közé tartozott.

Szabadság a hó alatt, Mire megvénülünk, Sárga rózsza

Pedig összes írói hibája megtalálható a *Szabadság a hó alatt* című művében. Történelmi regény, melyben fittyet hány a valóságra: Puskinnal kis híján feleségül veteti I. Sándor cár lányát. Nem törődik a lélekrajz hitelességével: a cár – szeretett lánya haláláról értesülve – öleli magához szerelmesen rég elhanyagolt feleségét. Úgy ábrázolja a cári önkény ellen fellázadt dekabristák felkelését, hogy eközben a cárt magát rokonszenves hősnek láttatja stb.

Ez továbbá az egyetlen olyan, angolul kiadott regénye, amelynek

érzelgős jeleneteit is lefordította Mrs. Waugh (Ellis Wright) – az Athenaeum ki is jelentette, hogy "ultra-melodramatikus" ¹²⁹ –, mégis kilenc kiadását olvasták.

Népszerűségére magyarázatot adnak a kritikák: szinte kivétel nélkül a távoli, hírből is alig ismert Oroszország hiteles ábrázolásának fogadták el a regényt. ¹³⁰

H. W. V. Temperely, a Contemporary Review kritikusa, aki Jókai halála alkalmából tanulmányt írt életművéről, egyik legjobb történelmi regényének ezt a művét nevezte, sőt azt állította, hogy "a nagy orosz regényírók közül sem ábrázolta senki annyi színnel történelmüket", mint épp a magyar (de szintén keleti!) Jókai. ¹³¹

A magyar író olyan vad, barbár és érzelmes Oroszországot festett le olvasóinak, amelyet azok látni akartak.

A *Mire megvénülünk* Arthur B. Yolland által készített fordítását hatszor adták ki.

Sikerét aligha líraiságának, önéletrajzi vonatkozásainak köszönhette elsősorban. Valószínűleg a reformkori Pozsony sem érdekelte túlzottan az olvasókat. Inkább az Athenaeum ironikus kritikusának lehet igaza, aki a műből az erényes cigánylány történetét emelte ki, s megállapította: "Ebben a regényben több van a cigány business-ből, mint a szerző többi alkotásában." ("There is more of the gipsy business..."). "Úgy hisszük, hogy a fiatal olvasók leginkább a vad, félreeső kocsmákat és a cigányokkal való verekedést értékelhetik; az utóbbiak mindig eléggé festői külsejű emberek a

színházi üzlet számára" – szögezte le.

Másik olvasatában a regény arról szólna, hogy szembe tud-e szállni Áronffy Loránd a sorssal, vagy őt is utoléri családja férfitagjainak végzete, az öngyilkosság. A kritikust ez az olvasat sem érdekelte. "A műben még a cinikus aforizmák a legjobbak" – írta.

132

Első pillantásra érthetetlen a *Sárga rózsza* öt kiadása, hiszen ahol tehették, a vidéki élet különc alakjait, a zsánerfigurákat, a "népiest" kihagyták Jókai regényeiből.

Mintha összebeszéltek volna azonban, minden művében meghagyták a szegénylegényeket, betyárokat: az *Erdély aranykorában*, a *Rab Ráby*-ban, sőt még az erősen lerövidített *Köszívű ember fiaiban* is.

Ha tekintetbe vesszük, hogy *Szabadság a hó alatt* című regényében Oroszország-ábrázolását készpénznek vették, a *Sárga rózsza* öt kiadása inkább aggodalomra, mint öröme ad okot.

A népies irány kanonizálódásával ugyan e művet a honi kritikusok egyre nagyobb elismerése övezi, véleményem szerint a *Sárga rózsza* a világszemléletének ellentmondásait feloldalni egész élete során képtelen, végképp válságba jutott Jókai kitérése a szembenézés elől, az egyik lehetőség, amit a két évvel korábban született *Nincsen ördög* kiábrándult írója választhatott. Az eredmény, mint Németh G. Béla írta "idegenforgalmi folklórlátványosság lett, pusztai nagyjelenettel, csikós- és gulyáspszichológiával, színpadi rutinkonfliktussal." ¹³³

Ez esetben még a hű fordítás is ártott. Beatrice Danford, aki olyan szavakkal is megbírkózott, mint a *sallangos csótár*, a *laptika*, *göppöly* vagy *monyorú*, a *döghúst* is pontosan lefordította:

Jókai: (a pusztai gulyások táplálkozási szokásairól):

"Nézzé azokat a legényeket! Csupa erő, egészség valamennyi. Pedig az mind döghúson nőtt fel." ¹³⁴

Danford:

"Look at those lads, can you desire healthier or stronger fellows? Yes, they have all grown upon carrion." (135.)

Ha Jókai *Szabadság a hó alatt* c. regénye szereplőinek durvaságából az orosz nép durvaságára és barbárságára következtettek az angol olvasók és kritikusok, vajon milyen általánosításra jutottak a fenti sorokból?

Ismeretlen fordító: Rab Ráby

Jókai regényei közül utolsónak a *Rab Ráby*t fordították le 1909-ben. Ez a regény járt talán legjobban a fordítással (kimaradt belőle a hiteles kor- és társadalomrajz érdekében használt latin mondatok és kifejezések tömege, miközben a rövidítés valóban a fő cselekmény kiemelését szolgálta) – sajnos éppen e mű fordítója ismeretlen.

A kötet harmadik kiadásához – feltehetőleg az elsőhöz is, lévén az újabbak általában változatlan utánnyomások – az a Reich Emilírt

ugyan előszót, aki maga is publikált angolul, mégsem valószínű, hogy ő fordította volna, mert ha nem is kizárólag a német változatot vette alapul, a fordító szemlátomást annak szövegét is felhasználta.¹³⁶

A jozefinista Rab Rábynak a feudális magyar nemesség ellen vívott sikertelen harcában a nemzeti függetlenséget és a felvilágosodás eszméit egymással szembeállító Jókai megint elárulja, hogy élete alkonyán sem tudta levetni társadalomszemléletének béklyóját: a felvilágosodás vívmányaiért küzdő Rábyval szemben a nemzeti eszmét legfontosabb értéknek valló Tárhalmynak ad igazat, annak ellenére, hogy a "nemzet" érdekében a "nép" jogait áldozza föl. Jókai a II. József reformjai ellen szegülő, önös érdekeit védő nemességben sem tud mást látni, mint az ország "színe-javát".¹³⁷

A "nemzet" szó jelentésén vitatkozva Ráby a "népet" érti alatta, Tárhalmy így javítja ki: "A nemzet a nemesi Karok és Rendek".¹³⁸ Ez a nemzet az, melynek fennmaradásáért, a rendi alkotmányban megtestesülő függetlenségéért a népnek tűrni kell (a német nyelv erőszakos terjesztéséről alig esik szó): "Én azt hiszem, hogy ennek a világrésznek nagyobb szüksége van arra, hogy itt, ezen a helyen létezzék egy alkotmányos, hazaszerető magyar nemzet, mint arra, hogy a parasztoknak hetenkint eggyel több elheverni való napja legyen" – folytatja a vitát Tárhalmy.¹³⁹ Később így összegzi véleményét: "vannak emberek, akiknek e nélkül a haza nélkül az egész planéta nem kell; akikre ez a paradicsom, amit életükkel, halálukkal meg kell védelmezni! hogy ilyen emberek nagyon sokan vannak; együtt úgy

híjják őket, hogy nemzet, hogy mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek nem lehet örülni." ¹⁴⁰

Itt Jókai már modern tartalma felé tágitotta a rendi nemesség szűken értelmezett nemzet-fogalmát: a nemzet azoknak az egyéni érdekeiket háttérbe szorító embereknek a csoportja, akik legfőbb értéknek a csoportot jelképező fogalmat tekintik. Míg a rendi nacionalizmus esetében világos volt, hogy a nemzet az ősi jogait védő nemességet jelentette, a második, általánosító megfogalmazásban tartalma kibővül és elmosódik: a nemzetbe tartozhat bárki, aki a nemzet primátusát erkölcsi értéknek fogadja el ("mikor a nemzet szenved, akkor az egyes embernek *nem lehet* örülni".) ¹⁴¹

Jókai fenti két meghatározása felfedi, hogy milyen szoros a kapcsolat a feudális, rendi nacionalizmus és a mai kor nacionalizmusa között, sőt egy utalása ("ennek a világrésznek" van szüksége egy stabil Magyarországra) arra is rávilágít, hogy Jókai nacionalizmusa mögött az orosz terjeszkedéstől, a pánszlávizmustól való félelme állt.

A népi-urbánus ellentét gyökerei is megtalálhatók a *Rab Ráby*-ban: a "nemzet"-ért aggódó nemességgel szemben nem a nemzet érdekeit sértő uralkodóként áll szemben II. József, hanem "az egész emberiség" ügyét képviseli "a népek boldogítására" törekszik, "fel akar bennünket támasztani; de egy idegen világban." ¹⁴²

Sőtér véleménye szerint Jókai – a valóságban megtörténetektől eltérően – azért fordítja a szentendrei lakosságot Rab Ráby ellen,

mert Ráby forrásként használt emlékiratainak "vármegyeellenes, nemességellenes élet kívánta tompítani." ¹⁴³ Ez igaz, sőt ha nem ezt tenné, véleményem szerint összeomlana a felvilágosodást a nemzeti ügygel szembeállító koncepció: az igazságért harcoló Ráby és az őt támogató *nép* kerülne szembe a *nemzettel*, azaz a rendi nemességgel. Parasztság és nemesség (nép és nemzet!) szembeállítása egy másik regény, de nem Jókai tollára való.

Reich Emil úgy érezhette, hogy a nemesség alkotmányhoz való minden áron történő ragaszkodása magyarázatra szorul. Ezért, miután leszögezte az előszóban, hogy az angol és a magyar alkotmány egymáshoz hasonlít, kijelentette: "múltban és jelenben az alkotmány sokkal drágább (a magyaroknak), mint bármekkora anyagi jólét." ¹⁴⁴

Az pedig, hogy a regénybeli "nemzet", mely alkotmányát védi, mindössze a nemesség, angolul nem volasható.

Jókai:

(Tárhalmy:) ... "hogyha azon az úton haladsz előre, amelyen indultál, itt fogsz megrohadni Pest vármegye tömlöcében! ...

(Ráby:) – Azért, mert a nép barátja vagyok?

– De a nemzet ellensége!

– Hát nem a nép a nemzet?

– Nem! A nemzet a nemesi Karok és Rendek." (86.)

Ismeretlen fordító:

(Tárhalmy:) ... "you will soon be rotting in one of our prisons, and I shall hear your chains ...

(Ráby:) – And all that because I am a friend of the people?

– Rather an enemy of the nation, say!

– Are not the people and the nation one and a same?

– No, not at all: the nation is the state." (66.)

Az angol válasz Ráby kérdésére: "a nemzet az állam".

Sőtér szerint Jókai kora a "nemesség történelmi sorsának beteltét hozta el".¹⁴⁵ De nem hozta el e kor a nemesség eszmevilágának lehanyatlását. Ennek az ideológiának fenntartója, legsikeresebb képviselője, regényei útján leghatékonyabb népszerűsítője volt Jókai.

Legalábbis Magyarországon. Mert a regények szövegének összevetése angol fordításaikkal épp azt mutatta meg, hogy Jókai világnézetének számos vonását már a fordítók elfogadhatatlannak találták: polgárságellenességét, "harmadikutasságát", nemesi nacionalizmusának megnyilvánulásait vagy már eleve kihagyták, vagy átalakították.

Jókai világszemléletének "magyar"-ságából műveinek angolfordításaiba nem került át szinte semmi.

Nem jutott el az angol közönséghez a regényeinek egyéni jelleget biztosító népiessége sem, sőt, művei közül csak azok váltak népszerűekké, melyek az olvasók számára már ismerős típusba tartoztak: a gótikus, a társadalmi- és kalandregények. Mivel a rejtett mondanivalót nem érthették – történelmi regényeit is kalandregényként olvasták. Irányzatosságát elutasították.

A fordítói változtatások és a regények eltérő nagy-britanniai és magyarországi kritikai visszhangja rámutattak a két társadalom szemléletbeli különbségeire: Jókai regényeiből az egyéni szabadság kiteljesedését gátló, statikus, tekintélyelvű világ képe bontakozik ki.

Jókai a múlt századvégén, s különösen annak utolsó évtizedében az ismert és elismert külföldi írók közé tartozott Nagy-Britanniában. Népszerűségéhez kétségtelenül hozzájárultak a műveit az angol közönség ízléséhez, szemléletmódjához igazító fordítói, s közülük is elsősorban Robert Nisbet Bain.

¹ BEÜTHY Zsolt, *Jókai Mór emlékezete*. Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1905. évi máj. 31-dikén tartott Jókai-émlékünnepén. In: *Beöthy Zs. munkái. Irodalmi tanulmányok*. Bp., é. n. 206.

² TABORI Kornél, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja, 1925. febr. 11. 16–18.

³ *Jókai emlékkönyv. Születésének százéves évfordulójára*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925. 77–84.

⁴ MIKSZATH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1982. 243.

⁵ RÉVAY Mór János, *Jókai és a magyar ügy külföldön*. Bp., 1925. 4.

⁶ RÉVAY Mór János, *Jókai a külföld irodalmában*. In: *i. m.* 7.

⁷ A jegyzékben a következő regények szerepeltek: Erdély aranykora, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Szegény gazdagok, Az új földesúr, Mire megvénülünk, Szerelem bolondjai, A kőszívű ember fiai, Fekete gyémántok, Eppur si muove, Az arany ember, A jövő század regénye, Egy az Isten, Szabadság a hó alatt, Szeretve mind a vérpadig, A

tengerszemű hölgy, Sárga rózsza.

⁸ CZIGANY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*. Bp., Akadémiai K., 1976.

⁹ FERENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*. Bp., 1926.

¹⁰ *The National Union Catalogue*. Ed. Mansell.

¹¹ CZIGANY Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature* c. könyvében azt állítja, hogy ez a regénye volt a legnépszerűbb. Oxford, 1984. 227.

¹² Ferenczi egy drezdai kiadásról is tud, ezt nem vettem figyelembe.

¹³ CZIGANY szerint esetleg egy harmadik kiadása is létezik, de ő sem állítja biztosan. *A magyar irodalom fogadtatása*, 142. 98. lábjegyzet.

¹⁴ CZIGANY, *A magyar irodalom fogadtatása...*, 270–272.

¹⁵ The Athenaeum, 1851. Jan. 4. 16. Az Athenaeum a legolvasottabb 19. századi angol hetilap volt. Az 1830-as évek végére elérte a 18 ezres példányszámot, melyet a század folyamán végig tartani tudott. L. bővebben *British Literary Magazines. The Romantic Age 1783–1836*. Szerk. Alvin SULLIVAN. Westport, Conn. – London, 1984. 21–23.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Népvilág*. Elbeszélések. Bp., Révai, 1894. 1–2.

¹⁷ The Athenaeum, 1854. Sept. 23. 1135.

¹⁸ The Athenaeum, 1851. Jan. 4. 16.

¹⁹ The Athenaeum, 1854. Febr. 18. 206.

²⁰ MIKSZATH, *i. m.* 325.

²¹ *Jókai összes művei*. Szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. Bp., Akadémiai K. (A továbbiakban JÖM), *Az új földesúr*. S. a. r. KULCSAR Adorján. 1963. 347.

²² A válogatás két elbeszélése hamarabb jelent meg kötetben angolul, mint magyarul. L. erről CZIGANY, *A magyar irodalom fogadtatása*, 202.

²³ Erről a kiadásról sem Ferenczi, sem Czigány nem tudott. Egy példánya az OSZK-ban található. Bain angol szövegén alapszik, hű fordítás.

²⁴ Mindeddig azt hitték, hogy I. Fretwell is lefordította e regényt.

The Christian in Hungarian Romance c. fordítása azonban a Carinusé.

²⁵ Az angol kritikákat elsősorban Czigány a magyar irodalom angliai fogadtatásáról írt könyvének bibliográfiai adatait segítségül véve találtam meg.

²⁶ JÖM, *Az arany ember*. S. a. r. OLTVANYI Ambrus. 1964. 365.

²⁷ LENGYEL Dénes és HEGEDÜS Géza véleménye, JÖM, *Az arany ember*. 375 és 385.

²⁸ SÓTER István, *Jókai útja*. In: *Félkör*. Bp., Szépirodalmi K., 1979. 459.

²⁹ JÖM, *Az arany ember*, 353. Az Athenaeum kritikája 1873. jan. 23-án jelent meg. Az újabb értékelések közül "ösbűnnek" fogja fel a lopást SZÜRENYI László, *Mitosz és utópia Jókainál* c. tanulmányában. In: Uő., *"Múltaddal valamit kezdeni"*. Bp., 1989. 154. Ugyanakkor legújabban EISEMANN György szerint Timár erkölcsi vívódása nem "valódi etikai problémán nyugszik, hiszen aligha tartható Timár bűnösnek abban amivel vádolja magát". It 1991. 267-268.

³⁰ Idézi CZIGANY, *A magyar irodalom...*, 224.

³¹ The Academy, 1888. Apr. 14. 254.

³² Idézi CZIGANY, *A magyar irodalom...*, 215.

³³ *A Modern Midas. A Romance*. New York, R. Worthington, 1884. 260.

³⁴ *Timar's Two Worlds*. Edinburgh - London, W. Blackwood and Sons. 1894. 106. Ez a változtatás, miként néhány többi is megmaradt a regény modern kiadásában, mely Kennard fordítása alapján készült: *The Man with the Golden Touch*. Bp., 1963.

³⁵ *Szent Biblia*. Ford. KAROLI Gáspár. Bp., 1987. Máté ev. 19.6.

³⁶ Jonathan ROSE, *The Edwardian Temperament. 1895-1916*. Athens - Ohio - London, 1986.

³⁷ SÓTER, *i. m.* 471.

³⁸ JÖM, *Nincsen ördög*. S. a. r. HARSANYI Zoltán. 1967. 124.

³⁹ *Dr Dumany's Wife. A Romance*. London - Paris - Melbourne, Cassell and Comp., 1891. Publisher's Note, v. - *Dumany's Wife or "There is No Devil"*. New York, Cassell Publ. Comp. 1892. A továbbiakban az amerikai kiadásból idézek.

⁴⁰ "But I was not going to look on when patriotism was made the monopoly of certain people." 110.

⁴¹ RÉVAY Mór János, *Jókai hatásának titka*. In: *Jókai-émlékkönyv*, id.

kiad., 44-46.

⁴² JÖM, *Jókai Mór levelezése*. I-II. S. a. r. OLTVANYI Ambrus. II. 804.

⁴³ New York-i kiadás, 305; londoni 310.

⁴⁴ Steinitz aggodalma nem volt teljesen alaptalan: A Catholic World még a szelídített változatról is megjegyezte, hogy Jókai története anélkül is megállta volna a helyét, hogy tagadja "valami természet feletti gonosz lény" létezését. JÖM, *Nincsen ördög*, A regény visszhangja, 276.

⁴⁵ The Westminster Review, 1894. Jan. - June 462.

⁴⁶ Literature, 1898. July - Dec. 17; The Review of Reviews 1894. March 310.

⁴⁷ CZIGANY, *A magyar irodalom...*, 230.

⁴⁸ The Review of Reviews, 1892. Febr. 202.

⁴⁹ JÖM, *Nincsen ördög*, A regény angol visszhangja, 273. és CZIGANY, *i. m.* 230-231.

⁵⁰ Jonathan ROSE, *i. m.* Appendix: Census of Books Published in Britain 1870-1924. 216-217.

⁵¹ René WELLEK - Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp., 1972. 353.

⁵² Andrew SANDERS, *The Victorian Historical Novel 1840-1880*. Macmillan, London, 1979. 38.

⁵³ JÖM, *Szép Mihál*. S. a. r. TEGLAS Tivadar. 1964. A hóhér házának leírása 55-57.

⁵⁴ A regényt elsőként értékelő Petőfi Társaság Lapja 1877. febr. 4-i cikkéből. JÖM, *Szép Mihál*, 356.

⁵⁵ *Pretty Michal*. A Romance. London, Jarrold and Sons, 1897. 5.

⁵⁶ The Athenaeum, 1892. Febr. 20. 241.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Peter the Priest*. Tr. by S. L. and A. V. WAITE. New York, Fenno and Co., 1897.

⁵⁹ A két török regényt Jókai forrásaival összevető CZUNYA Miklóst idézi JÖM, *A fehér rózsa - Janicsárok végnapjai*. S. a. r. GERGELY Gergely. 393.

⁶⁰ *A Tengerszemű hölgy* angol kiadása előszava - *Eyes Like the Sea*. London, Lawrence and Bullen, 1893.

⁶¹ *Halil the Pedlar*. London, Jarrold and Sons, 1901. Introduction, 8.

⁶² Uo.

⁶³ The Athenaeum, 1898. Febr. 19. 245.

⁶⁴ *'Midst the Wild Carpathians*. London, Chapman and Hall, 1894. Introduction, vi.

⁶⁵ JÖM, *Erdély aranykora*. S. a. r. OLTVANYI Ambrus. 1962. 288. *'Midst the Wild...*, 201.

⁶⁶ *'Midst the Wild...*, vi.

⁶⁷ *The Slaves of the Padisah*. London, Jarrold and Sons, 1903. 8.

⁶⁸ JÖM, *Törökvilág Magyarországon*. S. a. r. OLTVANYI Ambrus. 1963. 170.

⁶⁹ "The Amazon Brigade had perished. By its deliberate self-sacrifice it had saved the Turkish army from destruction." *The Slaves...*, 153.

⁷⁰ BETHLEN János Jókai által használt *Historia rerum Transilvanicarum*át idézi JÖM, *Törökvilág...*, 423-424.

⁷¹ *Die Türken in Ungarn*. Berlin, 1884., és *Türkenwelt in Ungarn*. Wien, 1885.

⁷² Így írt Tábori Kornél a regény fordításáról: "... a *Magyar Nábob* harmadrésze hiányzik az angolból. De míg nálunk a kutya se törődik még a legnagyobb arányú csonkítással sem, az előkelő Saturday Review bírálója szigorúan megrótt a fordítót azért, hogy ki mert hagyni »a nagy Jókaiéból«." TABORI, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja, 1925. febr. 11. 17.

⁷³ *An Hungarian Nabob*. London, Jarrold and Sons, 1898. Preface 5-6.

⁷⁴ JÖM, *Egy magyar nábob*, S. a. r. SZEKERES László. 1962. 256.

⁷⁵ SÖTER I., *Jókai útja*. In: *i. m.* 412.

⁷⁶ JÖM, *Egy magyar nábob*, 40.

⁷⁷ The Academy, 1898. Oct. 15. 78., CZIGANY, *A magyar irodalom fogadtatása ....*, 255-256.

⁷⁸ The Athenaeum, 1898. Dec. 24. 895.

⁷⁹ JÖM, *Szegény gazdagok*. S. a. r. TÉGLAS Tivadar. 1962. 11.

⁸⁰ *The Poor Plutocrats*. London, Jarrold and Sons, 1900.

⁸¹ NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., 1968. 194.

⁸² The Westminster Review, 1900. January – June 113.

⁸³ Literature, 1900. Jan. 6. 24.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ The Athenaeum, 1900. Febr. 3. 144. Czigánynál is megtalálható ez az idézet, *i. m.* 159.

⁸⁶ SANDERS, *i. m.* 35., 37.

⁸⁷ NAGY Miklós, *i. m.* 192.

⁸⁸ The Athenaeum, 1900. Febr. 3. 144. CZIGANY, *i. m.* 259.

⁸⁹ *Day of Wrath*. London, Jarrold and Sons, 1900. Preface 6.

⁹⁰ JÖM, *Szomorú napok*. S. a. r. SZEKERES László. 1963. 18.

⁹¹ The Athenaeum, 1901, Jan. 5. 13.

⁹² *Eyes Like the Sea*, id. kiadás. Lábjegyzetben megemlíti Kármán, Jósika és Eötvös nevét is, de Kármánt Richardson, a másik kettőt Scott utánzójának tartja, azaz Jókai és Scott között nem lát hasonlóságot. Preface x-xi.

⁹³ JÖM, *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. SZEKERES László. 1973. 193.

⁹⁴ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 37. Idézi CZIGANY is, *i. m.* 241.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Péterfy Jenő válogatott művei. Szerk. SÓTER I. Bp., 1983. 624.

⁹⁷ The Saturday Review, 1894. Jan. 13. 38.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Tales from Jókai*. London, Jarrold and Sons, 1904.

¹⁰⁰ SZOMBATI László és TÓTH József írásait idézi JÖM, *A köszívű ember fia*. S. a. r. SZEKERES László 1964. I. 381.

¹⁰¹ Tolnai Világlapja, 1925. febr. 11. 17.

¹⁰² JÖM, *A köszívű*, I. 193.

¹⁰³ *The Baron's Sons. A Romance of the Hungarian Revolution of 1848*.

London and Felling-on-Tyne, n. d. 130.

¹⁰⁴ JÖM, *A köszívű...*, I. 188.

¹⁰⁵ JÖM, *A köszívű...*, I. 202; *The Baron's Sons*, 139.

¹⁰⁶ *The Baron's Sons*, 281.

¹⁰⁷ The Athenaeum, 1901. Jan. 5. 13.

¹⁰⁸ JÖM, *Egy az Isten*. S. a. r. SZEKERES László. 1970. II. 55., *Manasseh. A Story of the Stirring Days of '48*. London, Felling-on-Tyne, The Walter Scott Publ. Co., n. d. 146.

¹⁰⁹ JÖM, *Egy az Isten*, II. 290-291

¹¹⁰ JÖM, *Egy az Isten*, I. 261. Az angol változatban nem vár Manassé megerősítésére.

¹¹¹ CZIGANY, *A magyar irodalom...*, 264.

¹¹² Igazi neve Geraldine Francis volt.

¹¹³ JÖM, *Fekete gyémántok*. S. a. r. NACSADY József. 1964. I. 83.

¹¹⁴ *Black Diamonds. A Novel*. London, Jarrold and Sons, 1896. 83-84.

¹¹⁵ SÓTER, *i. m.* 450.

¹¹⁶ SÓTER, *uo.*

¹¹⁷ The Athenaeum, 1896. Sept. 26. 416.

¹¹⁸ *Fekete gyémántok*, II. 122.

¹¹⁹ *Schwarze Diamanten*. Vierte Aufl. Berlin, é. n. 26., és *Black Diamonds*, 15.

¹²⁰ JÖM, *A névtelen vár*. S. a. r. HARSANYI Zoltán. 1965. 315.

¹²¹ *The Nameless Castle*. New York, Doubleday and Mclure Comp. 1898.v.

¹²² JÖM, *A névtelen vár*, 327., *The Nameless...*, 249.

¹²³ A "diéta" szó nem a német fordításból került át: *Das namenlose Schloss*. Berlin, Otto Janke 1879. 313-314.

¹²⁴ JÖM, *A névtelen vár*, 257.

¹²⁵ JÖM, *A névtelen vár*, 331.

¹²⁶ *The Nameless*, 252.

¹²⁷ *A névtelen vár*, 354.

¹²⁸ The Athenaeum, 1900. Jan. 6. 14.

¹²⁹ The Athenaeum, 1897. June 26. 839.

¹³⁰ Az angol kritikákból szemelgetett a JÖM, *Szabadság a hó alatt*, 258–260.

¹³¹ H. W. V. TEMPERLEY, *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, 1904, July, 112.

¹³² The Athenaeum, 1900. Sept. 15. 343. CZIGANY L. ismerteti ezt az írást: "A regény megegyeszer felkeltette a kritikus megcsömörlött érdeklődését Jókai iránt, lelkesen beszélt a nagyszerű leírásokról és az » alkalmi száraz, cinikus aforizmákról, melyekben oly nagy örömet leli a szerző«." *I. m.* 261. Az általam idézett mondattal együtt az Athenaeum kritikájának ez a része pontosan a következő: "We imagine that youthful readers will chiefly appreciate the scenes at wild out-of-the-way inns and the fights with gipsies; the latter are always picturesque people for stage business. The best things in the book in our opinion are the descriptions of scenery and the occasional dry cynical aphorisms in which the author indulges."

¹³³ NEMETH G. Béla, *Életképfoma és regény*. In Uő., *Küllő és kerék*. Bp., 1981. 51.

¹³⁴ JÖM, *Sárga rózsa*. S. a. r. VEGH Ferenc. 1988. 149.

¹³⁵ *The Yellow Rose*. London, Jarrold and Sons, n. d. 69.

¹³⁶ Fruzsinka kisasszony Fräulein Fruzsinkaként szerepel. *The Strange Story of Rab Ráby*. Third ed. London, Jarrold and Sons 1909., pl. 4. A JÖM-kiadást sajtó alá rendező KOVACS Győző és NAGY Miklós (1966. 512.) Czigány akkor még kéziratoss tanulmánya alapján Reich Emilt teszik meg fordítónak. Már idézett kiadásában *Czigány* nem tartja fenn ezt az állítását, 270.

¹³⁷ *Rab Ráby*, 88.

¹³⁸ *I. m.* 86.

¹³⁹ *I. m.* 88.

¹⁴⁰ *I. m.* 380.

¹⁴¹ A nacionalizmus erkölcsi érték voltáról 1. TAMAS Gáspár Miklós: *A nemzeti érzés erkölcsi lényege*. In Uő., *Idola tribus*. Magyar Füzetek Könyvei 12 1989. Különösen a II. fejezet.

¹⁴² *Rab Ráby*, 380.

¹⁴³ SÓTER, *i. m.* 511.

¹⁴⁴ *The Strange Story*, Reich bevezetője [iv].

¹⁴⁵ SÓTER, *i. m.* 504.

II. JÓKAI MÓR: AZ ARANY EMBER

Az arany ember 1896-os nemzeti kiadásához fűzött utószavában Jókai elárulta, hogy a mű alapötlete nagyanyja nővérétől származott: "elregélte nekem azt a történetet, ami az » Arany ember« regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéja, a tiszt korábbi kedvese és annak anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely a végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem."¹

A kiindulópontot tehát egy féltékenységből elkövetett komáromi gyilkossági kísérlet szolgáltatta, s adott volt a főbb szereplők közül Timéa, Athalie, Kacsuka és Zófia; volt továbbá egy valódi sziget a sziget-motívumhoz; hiányzott azonban Timár, Noémi, Teréza, a két fő helyszínen játszódó cselekményszálát összekötő Krisztyán Tódor alakja, a mellékszereplők, valamint a cselekmény nagy része, a történet és a téma.

Az alábbiakban – mélységesen egyetértve Fried István megállapításával, hogy "a Jókai kutatásnak többet kell törődnie az író hazai »forrásaival«, nem csupán az újságok híryanagával. Hiszen regényírása csak laza szállal kapcsolható a francia romantikához"² – először megkísérlem kimutatni, hogy, tudatosan vagy öntudatlanul,

milyen korabeli színművekből vett át karakter- és motívumkliséket *Az arany ember* írásakor, majd azt vizsgálom, miként, mennyiben sikerült a 19. század végi magyar olvasóközönség érdeklődésére számot tartó eredeti alkotássá formálnia.

Filológiai megközelítés

Noha tisztában vagyok vele, hogy nem Kotzebue *Az Önnön-áldozat* (*Der Opfertod*) c. "érzékeny játéka" és Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerész* illetve *Leona* c. drámái vethetők kizárólag össze a regénnyel, hiszen a magyarul játszó színházakban, s köztük a Jókai által a negyvenes évek közepétől sűrűn látogatott Nemzeti Színház repertoárjában több tucat hasonló, klisékből álló polgári színmű szerepelt, azért választottam e hármat, mert ezekhez Jókainak bizonyíthatóan volt köze.

A Komáromból Pestre kerülő, a pályáját az Életképek színikritikusaként megkezdő ifjú Jókai, 1847 januárjában a *Kalmár és tengerész*ről írta egyik első bírálatát. Sőt a mű annyira tetszett neki, hogy egy másik előadásáról fél év múltán újra beszámolt.³ Igaz, a *Leonáról* nem írt, de az Életképek Rhadamantus álnevet használó kritikusa épp hallgatása kapcsán vonta kétségbe Jókai ítései tehetségét,⁴ tehát már csak ezért is megnézhetette, ha esetleg a Laborfalvi Róza iránt ekkortájt ébredező szerelme ellenére, aki a címszerepet játszotta, korábban elmulasztotta volna. Kotzebue

darabját pedig, melyet "hazai forrás"-nak tekintek, hiszen 1807-től magyarul játszották, nem más fordította le, mint Benke József⁵, azaz Laborfalvi Róza (eredeti nevén Benke Judit) apja, s kevéssé valószínű, hogy felesége e könyvet ne ajánlotta volna Jókai figyelmébe.

Az Önnön-áldozatból, mint Lányi Ernő kimutatta,⁶ *Kalmár és tengerésze* írásakor Czakó Zsigmond is merített, így Jókaira közvetve és közvetlenül is hatással lehetett, ám míg Kotzebue-től inkább a Timéa-Kacsuka-Timár háromszög-történethez, illetve Timár társadalomból történő kivonulásához és magához a témához kaphatott ötleteket, addig Czakó művei elsősorban Krisztyán, Noémi, Timéa alakjának, illetve a szigeti szereplők természettel való kapcsolatának megrajzolásában segíthették.

Az Önnön-áldozat főhőse, a kereskedő Maxvill Robert, akinek családja koldusbotra jutott, mert "bánkrott lett", így panaszkodik: "Feleségem és gyermekem boton – az én öreg világtalan Anyám az uttzán, – és én tömlőtze! Belton! Belton! te a' ki hitelezőidet megloptad, és egy szántszándékos Banquerutság által engemis a' nyomorúságba taszítottál!"⁷ Az *arany emberben* vak anya nem szerepel, de ilyen tönkrement család Terézáé, s a szándékos csödbe juttatásra is van példa: így bánik el Timár Brazoviccsal.

Maxvillt cselédei meglopják. Az egyik "pár száz font shiling adósságot tsinált"⁸ gazdája nevében, mint Krisztyán, aki "elvert tízmillió reist" Timár pénzéből. (II. 197.)

A ráért csapások Maxvillt kiábrándulttá teszik: A' mi Világunk [a gazdagoké] a' többinek haszontalan forgásából rakodottössze. Megöregedni annyit térsen többet tsalni, mint más, az öreg ember olyan ember, a' ki sok gonoszságot tud."⁹ Az *arany ember*ben Krisztyán Maxim (!) vallja azt, hogy minden gazdag ember tolvaj, s pénzhez csak becsstelen úton lehet jutni: "Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van keveset lopott..." (II. 197.)

A vagyonától megfosztott Maxvill nem tud egyebet, mint "Írni - számotvetni - és becsületes embernek lenni",¹⁰ akár a regény első fejezeteinek hajóírnok Timára; illetve "megtanulta az esztergát", akárcsak később az arany ember (II. 128.), mégsem tudja eltartani családját, mert eltörött a lába. Egyetlen ember kész segíteni rajta, Valvin, de őt büszkeségből visszautasítja.

Valvin annak idején szerelmes volt Maxvill feleségébe, Arabellába, aki viszontszerette, de apja kívánságára a gazdag kereskedőt választotta. Kacsuka is szegény, Timéát szereti, aki szintén viszonozza érzelmeit, de mégis a gazdag Timárt választja, aki viszont még szegényen bolondult a szép lányba, s csak később gazdagodott meg, akár Valvin. Kotzebue hősnője oly hű férjéhez, mint Timéa Timárhoz. Valvin nyolc éven át epekedik titokban Arabella után. Mikor Timéa a gyászév elmúltával végül úgy dönt, hogy elfogadja a katonatiszt szerelmét, s meghívja névnap vacsorára, kilenc fehér rózsabokréta áll a feldíszített asztalon (II. 249.), de az egyik csokor még friss, tehát Timár álhaláláig Kacsuka is

nyolc éven át szerette Timéát a viszonzás reménye nélkül, bár ennek az egyezésnek más oka is lehet: Timár fiának írástudó korba kell érnie, hogy Timéát a rá leselkedő veszélyre levélben figyelmeztethesse. Kotzebue nőalakja szerelemmel szintén nem férjére, hanem Valvinre gondol. Maxvillnek lelkiismeretfurdalása támad, hogy boldogtalanná tette a "legjobb asszonyt",¹¹ Timárban is hasonló büntudat ébred, amikor rájön, hogy felesége mást szeret. (II. 166.)

Maxvillékat újabb csapás éri. A "Házi Gazda" kiteszi őket otthonukból, előtte azonban a kereskedő okulására, ő is megfogalmazza a darab témáját: "A' gazdagok lehetnek gorombák azt tsak elnézi az ember, azoknak minden betsűlet, a' pénz mindent jóvá téssz" - ehhez hasonló gondolatok irányítják a regény egy részében Timár tetteit is.¹² Maxvill utolsó "semlllyé"-jét kutájának adja, mert eszébe jut, hogy az állat valaha megmentette az életét¹³ - miként Almira Teréziát (I. 85-86.) - , majd elindul munkát keresni, de bárkihez fordul, az ígért pénzhez csak becsülete elvesztése árán juthatna hozzá. A gazdag Harrington, aki fiát gyászolja, rávezeti a felismerésre, hogy gazdag ember is lehet boldogtalan - ezt tapasztalja meg Timár is. Hartop János "terehordozó"-tól pedig megtudja, hogy a szegénység = boldogság. Hartop csak 3-4 sillinget keres naponta, de azzal "vigan van", mert mint mondja "midön este haza megyek, és a' három kisdéd előmbe ugrik, és az Annyok egy pityókával rakott gözölgő tálat az asztalra tesz - az esik ám,

szettevettét az esik jól!"¹⁴ A szigeten a házépítésben megfáradt Timárt várja ilyen boldogság: "otthon már lobog a tűz a konyhában, a rántásszag messziről üdvözli..." (II. 71.)

Egy kereskedő azt ajánlja Maxvillnak, hogy amennyiben "irni és számot vetni, és Frantziául 's Németül számtartóskodni tud",¹⁵ akkor "a' napkeleti Indiákra menő compániánál egy iródeáki helyet" szerez¹⁶ – a regényben Krisztyán kap hasonló ajánlatot, a különbség annyi, hogy Dél-Amerikába küldik, s nem három, hanem "tízféle" nyelven tud. (II. 20, I. 92.)

Felesége iránt ébredt kötelességérzete és büntudata következtében Maxvill le akar mondani nejéről, hogy az Valvin oldalán végre megtalálhassa boldogságát: "Nékem, a' ki karjaid között a' szeretetnek legnagyobb boldogságát feltaláltam, nékem, a' ki birásodat utolsó tsepp véremmel megvásárolnám, inkább fekszik megszabadításod szivemen, mint tulajdon szerentsém – össze zuzott mejjel állok itt – elválok életemtől – és önként lemondok rólad!"¹⁷ Timár is megvásárolta volna neje szerelmét, ha tudta volna, s végül "tulajdon szerencsájé"-ről való lemondása árán, s látszólag "életétől elválva" adja vissza Timéa szabadságát, bár először úgy tervezi, hogy "el fog utazni, – híresztelés szerint Egyiptomba, – voltaképpen pedig a senki szigetére. Ott akar meghalni." (II. 121.)

Arabella férje ajánlatát hasonló nagylelkűséggel utasítja el, mint Timéa Kacsukáét, midőn a férfi arra kéri, váljon el. Arabella: "Én hagyalakel téged? [...] mennyi a' hová akarsz, minden égtáj alatt

követni foglak – truttzolni fogok a' déli polus alatt veled a' vadak nyillával, és a' fagyos Éjszakon kunyhót árok veled a' hóban."¹⁸ Sőt, mikor Maxvill közli, hogy halni készül, neje így válaszol: "Odais követni foglak."¹⁹

Timéa: "ha koldussá lenne, én el nem hagynám őt akkor sem. [...] Ha földönfutóvá lenne, kísérő társa lennék. [...] Ha meg akarna halni, vele együtt ölném meg magamat..." (II. 163.)

Valvin megvallja Arabellának, hogy szereti. A nő hasonló módon inti rendre, mint Timéa Kacsukát. Arabella: "nints olly hatalom a' földön a' melly kötelességemet feloldja – még maga a' szeretet hatalma sem!"²⁰ Timéa: "nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját lelkemnek idebenn." (II. 163.) A jelenet csúcspontjaként Arabella, miután megbizonyosodott Valvin nemeslelkűségéről, "megilletődve kezét nyújtja" – akárcsak Timéa.²¹ Hamarosan kiderül, hogy Maxvill miféle "önnön-áldozatot" hozott feleségéért: a "Thamesisbe ugrott", s miként kis híján Timár a téli Balatonba.

Kotzebue színművében mégis Arabella és Maxvill története fejeződik be szerencsésen, hiszen a nő szereti férjét (is), a közhelyekből sikeres darabokat gyártó író pedig a zsúfolt nézőteret: Hartop János élve kihúzza Maxvillt a folyóból, hogy a dúsgazdag Harrington örökbe fogadhassa a házaspárt. Csakó Zsigmond *Kalmár és tengerészének* első pillantásra semmi köze Jókai regényéhez. Arról szól, hogyan menti meg egy Kelendi nevezetű nagykereskedő

vagyonát, saját boldogságát is feláldozni kész öccse, Endre; míg előbbi neje, a cselekmény során unatkozó és léha polgárfeleségből erényes hitvessé váló Hermine megbűnhődik; volt szeretője, a nemesi származású gazember, Kahlberg Áthur halálosan megsebesíti.

Áthur Krisztyánnal egykorú fiatalember (huszonkilenc éves, Krisztyán első megjelenésekor kb. huszonhat), akit "a sátán sima nyelvvel ajándékozott meg és [akinek] szép arcot eszközlött",²³ akárcsak *Az arany ember* negatív hősének. (I. 71.) Korábbi életét homály borítja, mint Krisztyánét: nem fedheti föl kilétét "egy kis politikai bűn miatt". "Bizonyos lengyel ügyek"-re célozgat.²⁴ Teréza szerint Krisztyánnak többek közt Lengyelországban is gyanús ügyei vannak. (I. 92.) Megtudjuk Áthurról, hogy "elkártyázta vagyonát, adósságot csinált",²⁵ illetve, hogy pénzét "egy szerencsétlen kísérlettel összekötött amerikai utazás teljesen fölemészté"²⁶; tudjuk, Krisztyán is járt Amerikában, igaz ott ő emésztette föl Timár pénzét. Áthur éppen öngyilkosságra készül, mikor Kelendi megmenti az életét, sőt rögtön megbízza könyvelése vezetésével (mint Timár Krisztyánt, illetve Timéát), de hálátlanul visszaélni készül a nagykereskedő jóságával (Krisztyán Timaréval vissza is élt): "miután visszahoztál az életre adj nekem életet – de melly élet legyen nem kalmári, hanem bárói értelemben – napszámos kenyereddel, lélekgyilkoló szándékkal és jegyző könyveiddel engem nem fogsz kifizetni."²⁷ Itt épp olyan követelődző, mint a Timárt az

utolsó balatoni jelenetben megzsaroló Krisztyán. Árthur megmentője családi boldogságára tör – elcsábítja Kelendi feleségét; Krisztyán Noémit akarja megszerezni. Árthur úgy zsarolja meg Herminét, mint Krisztyán Terézát: először szerelmet követel (igaz, *Az arany ember*ben Krisztyán Noémi szerelmét követeli Terézától, de a darabban Noéminek megfelelő szereplő Árthurnak testvére), ám gyorsan beéri ékszerekkel is.²⁸ (I. 76.) Később kiderül róla, hogy sikkasztott és a pénzzel megszökött, mint Brazíliából Krisztyán. Árthur merényletet követ el Hermine ellen, mint Krisztyán, aki szintén pisztollyal támad Timárra, s a ruhacsere-motívum is megtalálható a *Kalmár és tengerész*ben: Árthur Endre ruhájában lövi le Herminét.

Krisztyán szinte minden bűnt elkövet, amit Árthur (bár Timárt meg akarja gyilkolni, de nem sikerül, míg Árthur valójában nem akarja Herminét megölni). A szindarab főhőse úgy látszik, csak azért vétkezik többet, mert Czakó művének több szereplője van.

Kelendi, a "philantróp" polgár, jótékonyágán túl szintén több tekintetben hasonlít a regény főszereplőjéhez, Timár Mihályhoz. Ugyanúgy kifizeti Árthur adósságát, ahogy Timár Krisztyánét, s a gonosztevőre ugyanúgy rábizza pénzének kezelését, akár (má indítóokból ugyan) az arany ember teszi.²⁹ Timár kettős életének motívumát viszont mintha Árthurtól kölcsönözné Jókai. Árthur az, aki "egy bõrben Strahlenberg, Kahlberg, Friedenthal, gróf, báró és kalmársegéd [...]," azaz nemes és polgár egyszemélyben.³⁰

Kelendi Teréza férjéhez (és Kotzebue Maxvilljához) hasonló helyzetbe kerül: "Semmi remény egy családos apának, ki segély nélkül, isten szabad egénél egyebet birni nem fog, mit éhezõ gyermekének mutathasson",³¹ s érte épp úgy minden áldozatra kész felesége, akár Timéa Timárért (Arabella Maxvillért): "S lehetne olly aljas teremtés a földön, ki áldozatid' éldeletében elemésztve jobb napjaid' reményét, inségedben és nyomorodban elhagyjon? csak engedd hogy kövesslek az inségben, osztazzam a sanyarban."³²

Timár alakjában a Kelendi és Endre-típusú figurák egybeolvadnak, ám a *kalmár* Kelendinek megfelelő *kereskedõ* Timárhoz Kelendi neje, a polgárásszony Hermina – Timéa tartozik, míg a *tengerész* Endrének megfelelő dunai *hajós* Timárhoz Endre szende jegyese, Margit – Noémi.

Margit a társadalomtól épp olyan elszigetelten él nevelõanyjával, Bilsennével – akit anyjának szólít – , mint Noémi Terézával, s a külvilágból épp úgy egy gonosztevõ, Árthur tör vesztére, ahogy Noémiére Krisztyán. Margit ugyanolyan szelíd, "elfogulatlan természetű",³³ mint Noémi, aminek magyarázata Czakónál az, hogy "a leány még eddig sem könyvbõl sem divatból szeretni nem tanult, alkalma sem volt."³⁴

Bilsenné pártolja Endre és Margit házasságát mielőtt Margit bármit is sejtene saját vonzalmáról és a tengerész érzelmeirõl; a regényben ugyanígy viselkedik Teréza is. Margit nevelõanyja közli Árthurral: "...csak egy szavamba kerülhet, s ön megint koldus."³⁵ Az

arany emberben fordítva, Krisztyán hatalmában áll, hogy Teréziát tönkreteszi-e.

A színdarab egyik mellékszereplője, a tengerész legénye, Ferencz, aki felismeri az Endre ruhájában gyilkosságot elkövető Árthurt, ugyanolyan népies figura, mint a regény drámai változatában a "vén Galambos", akinek szintén az azonosítás a feladata. Ez a Ferencz épp olyan szeretetteljes, évődő tisztelettel viseltetik gazdája, Endre, mint Fabula Timár iránt.

Jókai egyhelyütt mintha Timár gondolatai számára kölcsönöznék és Timéa eszményítésére alakítaná át Hermine monológját, mellyel léhaságát jellemezte Czakó. Hermine: "Meddig fog ez még így tartani? Végetlen unalommal adózni sorsomnak! A legszebb nyári nap, minden lélek szabadban, sétányon, társasöröm' élveiben; csak nekem kell e falak közt szenvednem helyzetem' kinját, – mert férjem ki tudja hol űzérkedik..."³⁶ Hermine férje és más férfiak társasága híján unatkozik, Timéa a távollévő Timár helyett tölti munkával az idejét, "magától minden élvezet megtagadott [...], az üzlet titkaiba mélyeszté női lelkét, melynek csak az élet örömeit kellene keresni." (II. 46.)

Fentieken kívül Árthuréhoz hasonló Teréza öngyilkossági terve – Dunába ugrás; a *Kalmár és tengerész*ben egy eljegyzés szerepel, amire a vőlegény (Árthur) nem megy el, Az *arany emberben* egy esküvő hiúsul meg Kacsuka miatt; s az örület, melyhez Timár igen közel jár, Czakónál is megtalálható: Árthur a darab végén megőrül.

A *Kalmár és tengerész* egyik nagyhatású jelenetében a tengerész

egy romantikus tirádával, mely a mű "sokat emlegetett" része volt,³⁷ arra próbálja rávenni Margitot, ne vonuljon zárdába, legyen inkább a felesége, hiszen Istenhez legjobban a természetben lehet imádkozni. Endre: "A kiderült egyetem egy kivilágított egyház lesz az éj csillogó lámpáitól – mellynek innepélyes csendébe, a lélek fensőbb ihlet' szárnyain emelkedik hála érzetével a mindenhatóhoz [...] s e jelenetek' közepett, egy délczeg hajó' árboczán állva vész és vihar felett – hányatni hullámoktól felhőkig, onnan a föld tátongó gyomráig süllyedni, hol hajszálon függ minden pillanatja az életnek; e percz az, melyben istent nem ismerő ajkon is mindenható hév rebeg, mellyben a kétségbe eső, gyermeki ragaszkodással találja meg az urnak megtartó jobbját."³⁸ Hasonló jelenettel – hajó a viharban – kezdődik el *Az arany ember* cselekménye, és a hangulatot megteremtő "Vaskapu" c. fejezetben Jókai hasonló metafora-sorral él: a természet "templom", a folyam "szigetoltárokra rohan", a "hullámcsatogás" "túlvilági zene" stb. (I. 8.)

A Czakó Zsigmond drámai munkásságát értékelő irodalomtörténészek megegyeznek abban, hogy "a magyar irodalomban talán nincs még egy dráma, mely a francia romanticizmus minden jellegét, bélyegét, tulajdonságát annyira magán viselné, mint a *Kalmár és tengerész*",³⁹ de Kotzebue *Az Önnön-áldozat* c. színdarabjának ismeretében Lányi Ernőnek is igazat kell adnunk, aki szerint a francia hatás részben német közvetítő művek segítségével érvényesült.⁴⁰

Czakónak a *Kalmár és tengerész* fent idézett tirádájában kifejeződő, s a *Leona* c. tragédiájában kibontakozó panteizmusa sem, vagy nem elsősorban francia eredetű: az író tanulmányozta a hindu irodalmat (állítólag diákként Nagyenyeden új természetvallást akart alapítani)⁴¹ és hatással volt rá Vajda Péter szintén keleti ihletésű panteizmusa is.⁴² A *Leona* a világtól távol "egy vad rengetegben" játszódik. A díszlet: "Pórkunyhó, két oldal- és közép bejárással; durván faragott és könnyedén összeállított bútorok, mint egy remetelakban, tiszta és csinos renddel" – akár a Senki szigetén.⁴³ Itt él a természetimádó, társadalomtól megcsömörlött öreg Erast fiával, Aquillel, s egy fiatal lánnyal, akit az ifjú számára nevel: "Fiam, a melly nő buzgó a nélkül, hogy ismerné a hit' nevét, szende anélkül, hogy tudná mi az: boldogítani bírja magát a gyötrelmet is. Előtted nevelém, láthatád munkámat és folytathatod. – A természet' nyelvén oktattam; figyelmét soha sem entudati fogalmakra, hanem egy lassadán belecsepegtetett szent hiv' és rokonszenven az őt környező világ' egybehangzatának felségére ébresztém, hol szerelem él, de nem magyaráztatik, hol hit buzog, de nem árultatik, hol boldogság van, melly nem czégéreztetik."⁴⁴ Az *arany ember*ben Teréza nevelte hasonló környezetben és szellemben Noémit, aki "Nem tudta [...], miért, mi oka van ráö csak szeretett. Nem tudta, szabad-e? istenek, emberek engedik-e? öröm vagy bánat lesz-e belőle? csak szeretett." (II. 6.)

Irénnek Aquil távollétében születik meg a fia, akárcsak Noéminek

Timár komáromi tartózkodása idején. Erast vándorútra küldte fiát, hogy ismerje meg a világot. Aquil kiábrándultan tér haza: "És mindenütt [...] szeretet hirdettetett, igazság és méltányosság vallatott, mint a teremtető' szent törvényeinek nagy ígéji!! De alig találtam hazát, hol a vallás ne lett volna sip az ördög' ajkain, hol a vallás ne lett volna gyámola a biró' erszényének; [...] E föld mindnyájunknak édes anyánk, és nem mindnyájunké..."⁴⁵ Aquil csalódottsága Teréziához hasonló. (I. 84-85.)

A darab címszereplője, ki Erast fiának anyja, Iréne áll bosszút saját tönkretett életéért (apácaként szülte Aquilt és kutasztotta a társadalom): elhiteti a lánnyal, hogy szerelme Isten elleni bűn. Irén kétségbeesik: "És ha virág, fű, és minden állat szerelem' nyelven szól: miért büntetsz azért engemet? mit vétkeztem ellened, és miért büntetsz engem én istenem?"⁴⁶ Noémi boldogságát Jóкаи nem hagyta tönkremenni.

Fentiek alapján úgy látszik, hogy Jókaira *Az arany ember* írásakor a francia romantika elsősorban áttételesen hatott, Kotzebue-n, és a francia romantikus drámákból, illetve Kotzebue-ből egyaránt merítő Czakón keresztül. E két szerző darabjaiból számos motívumot, cselekményelemet, jellemalkotó tulajdonságot vett át, sőt a regény mondanivalójának alapjául szolgáló, a gazdagságot erkölcsi szempontból elvető, a szegényeket a boldogsággal azonosító, a magyar írónál a népiesség felé közelítő világszemlélet sem a hazai társadalmi viszonyokból táplálkozott: Kotzebue szintén idegen

művekből származó nézeteinek átvétele. Így látszik, még Jókai sokat emlegetett rousseau-i gyökerű panteizmusa sem közvetlenül a francia írótól került át a regénybe.

Életrajzi háttér – szerelmi négyszög

A regény keletkezésével kapcsolatban általánosan elfogadott nézet, hogy "Noémi alakjának s a Senki szigete idilljének ábrázolását az a szerelem ihlette, amely az 1870-es évek elején Jókai és gyámleánya, Lukanics Ottilia között szövődött." (I. 331.)

A két Czakó-mű és nemzeti színházbeli szereposztásuk ismerete arra enged következtetni, hogy elsődleges élménye e tekintetben is a *Kalmár és tengerész* és a *Leona* előadása, illetve a két színdarab szereplőihez a későbbiekben fűződő kapcsolata volt, s a több évtizedes, ifjúkorába visszanyúló emlékeket csak felidézni segítette az új szerelem.

A *Kalmár és tengerész*ben Herminát "a magas, sudár, sötéthajú" Laborfalvi Róza játszotta, Margitot a "bájos és érzelmes"⁴⁷ Lendvaynéra osztották; a tengerész Endre szerepében többször fellépett Lendvay Márton. A *Leonában* a szende természet gyermekét, Irént játszotta Lendvayné Hivatal Anikó, míg Lendvay Aquilt.

Jókai a *Kalmár és tengerész* 1847. június 26-i előadásáról írt kritikájában így lelkesedett Lendvaynéért (érdekes, hogy

Laborfalvi Róza alakítását sem ekkor, sem előző alkalommal nem említette, pedig e nő egy évvel később már felesége volt):

"Lendvayné olly kedvességgel, érzéssel, s élethíven játszott, hogy egyedül ennek látása megérdemelte a színházba menetelt. Lendvayné játékában a néző azonnal észre veszi a leggyöngédebb viszonyok árnyéklatait is. Lendvayné első beléptekor már az engedelmes, szerény, igénytelen, bizodalmas leány volt, a mint ő belép, üdvözli anyját, leteszi kalapját, meglátja a tengerészt, mind – meg annyi gyönyör a közönségre nézve; dramai repertoireunk érdekesebbé tételében semmi sem lehet inkább tényező, mint Lendvaynének minél gyakrabban leendő felléptetése."⁴⁸ Házassága idején nem tett említést a másik színésznőről, de Laborfalvi Róza halála után, mikor papírra vetette néhány hajdani színházi élményét, Lendvaynéről is megemlékezett. 1887-ben született írása (*Az első szereptanulás*) arról tanúskodik, hogy a szép naiva már gyermekkorában nagy hatást gyakorolt rá:

"A mikor én legelőször láttam, még akkor is Hivatal Anikó volt; – akkor lehetett tizennyolcz éves, én pedig voltam hat. Mégis jól emlékszem rá. Csupa természet, csupa báj, csupa kellem az egész megjelenése: arcz, alak tündéri. És micsoda hang hozzá. Csengő, mint a madárdal, tele érzéssel: szívből jövő, szívbe ható. – Ekkor már nagy művésznő volt. Ott játszott a komáromi arénában; én egy fűzfára kapaszkodva néztem."⁴⁹

Kezdő színikritikusként még nem tudott e három színész hajdani kapcsolatáról – hogy Laborfalvi Rózának serdülő korú gyermeke van, arról Váli Mari emlékezése szerint csak 1848 nyarán értesült⁵⁰ – ám *Az arany ember* születése idején ezt az egykori szerelmi háromszöget már hosszú ideje ő maga bővítette négyszöggé, noha nem úgy, ahogy fenti lelkendező sorai alapján a Jókai életét nem ismerő olvasó vélne, nem Lendvayné oldalán. Laborfalvi Róza férjeként fogadta örökbe Hivatal Anikó férjének, Lendvay Mártonnak és Laborfalvi Rózának közös gyermekét, Róza II-t, majd utóbbinak szintén törvénytelenül született lányát, Róza III-t is.

E szerelmi történet szereplői Jókai házassága idején is különös kapcsolatban álltak egymással. Lendvayné születésétől fogva pártfogásába vette férje gyermekét, s a két nő között barátság szövődött. "Talán a hiúság hajtotta össze őket, mert gyönyörűek lehettek – a királynői szépség és a bájos filigrán rokokó figura – a kornak két híres szép asszonya és még is barátkoztak", írta Laborfalvi Róza unokája, Feszty Árpádné, aki szerint nagyanyját a Lendvay iránt érzett "megszakadt szerelem végigkísérte élete végéig s fanatikus erővel jelentkezett minden a múltat felidéző emlékezésre [sic]. Még öreg korában is szinte imádattal beszélt szépségéről, tehetségéről (állítólag szebb volt minden férfinál). Még maga Jókai is ugyanazon varázs alatt állott. Órákhosszat beszélt róla átszellemült arccal, ragyogó tekintettel."⁵¹

A hajdani színházi élmény, későbbi kapcsolata a színészekkel,

azok különös viszonya egymással, az író új szerelme mind szerepet játszhatott *Az arany ember* Timéa – Timár – Noémi szerelmi szálának születésében.

Timéa olyan sudár, sötét hajú szépség, mint Laborfalvi Róza fénykorában, s a színésznő épp oly hű felesége Jókainak (bár mást szeretett?), mint az arany emberéó Noémi olyan bájos, filigrán alak, mint a Margitot és Irént játszó Lendvayné, illetve a meglehetősen homályos és bizonytalan visszaemlékezések szerint Lukanics Ottilia. (I. 332–3.)

Mese a regényben

*Az arany ember*ben kimutatható Jókai fiatalkori színházi – és élete alakulásából fakadó – legszemélyesebb élményeinek a hatása, az első két fejezetnek azonban nincs előzménye sem a vizsgált Kotzebue- és Czakó-darabokban, sem az író élettörténetében.

Ezek a Timár viszontagságos hajóútjától a lánykérésre kapott igenlő válaszig tartó fejezetek mesei sajátosságokat mutatnak, bennük a mesekutató V. J. Propp által meghatározott mese-kritériumok sorra kimutathatók.

Itt az a fő cél, hogy a mesehős (Timár) akadályokat legyőzve elnyerje a "királykisasszony" (Timéa) kezét. Ennek a célnak (a mesemenet végigvitelének) alárendelve alakul a cselekmény (Timéa azért kerül Brazovicsékhoz, hogy Timár megszabadíthassa onnan).

Nincsenek fejlődő jellemek, mindenkiről azonnal eldönthető, hogy "jó" vagy "rossz" szereplő-e, s ez az ítélet nem módosul a cselekmény előrehaladása során: a hajóírnokról az első jelenetben kiderül, hogy ő a mesehős, s az ő pártján állunk, még ha vétséget követ is el (pl. dohos búzából kenyeret süttet). A jellemek nem kidolgozottak, csak szerepkörök vannak: hős, királykisasszony, ellenség (Brazovics), segítőtárs (Kacsuka), gonosz mostohatestvér (Athalie). Az első két fejezet szereplői úgy viselkednek, mint Propp meghatározása szerint a mesealakok: "A mesében a szereplők akarata, szándéka nem tekinthető lényeges vonásnak. Nem az a fontos, mik a szándékaik, milyen érzelmek vezetik őket, hanem az, hogy mit tesznek; tetteik meghatározásának és értékelésének alapja az, hogy mi ezek jelentősége a hős, valamint a cselekmény menete szempontjából."⁵² (Például Kacsuka szerelmes Timéába, mégis részt vesz kigúnyolásában.)

A "Szent Borbála" és a "Timéa" c. fejezetek Propp és az ő elméletét továbbfejlesztő J. M. Meletyinszkij osztályozása szerinti két meseszűzsé-típusba is beleillenek: Timár története (mindkét fejezet) a "házassággal kapcsolatos próbatételekről" szóló mesék körébe, Timéaé (a második fejezettől) a "családjától üldözött hősökről szóló, mitikus elemeket nem tartalmazó" mesetípusba.⁵³

A meseszűzsé mellett a második fejezetben indul a Kotzebue-i ihletésű polgári regény is: a meseépítés és regényformálás elemei váltakoznak, s így a műben, ha regénynek olvassuk, több

ellentmondás keletkezik.

Egyik legfeltűnőbb köztük az, hogy Timár, aki ismeri Brazovics jellemét, s a szigeten Teréza elbeszélése csak megerősítheti negatív véleményét, annak ellenére a kereskedőre bízza Timéát és pénzét, hogy előre tudja, Brazovics el fogja herdálni a lány vagyonát. Ha mesének olvassuk, e lépés szükséges ahhoz, hogy a mesemenet megvalósulhasson: meg kellett teremteni az ellenség szerepkörét, hogy legyőzésével a hős elnyerhesse a szépséges királykisasszony-Hamupipőke kezét. (Valószínűleg Jókai észrevette a következetlenséget, s első találkozásukkor ezért halgattatja el Timárral Teréza előtt, hogy ismeri Brazovicsot. Egyébként nem kellene titkolódnia, hiszen még nem él kettős életet.)

A lány ezer aranyát tehát önként átadja a kereskedőnek – pedig nem kis összegről van szó, hiszen megtudjuk, hogy Brazovics elsüllyedt hajója hatezer aranyat ért (I. 130.) – ugyanakkor Timéa érdekében ennél kevesebb pénz reményében is kész csalni: fogadott apja szerint Timéa aranya forintban tizenkétezeret ér (I. 133.), Kacsuka úgy becsli, hogy Timár a vizes gabonából sült kenyéren "a kárba vesztett vagyonért tízezer forintot fordíthat vissza" Timéának. (I. 142.)

A főhős kiválóságához méltó ellenfél megteremtése realista mércével mérve merész megoldásra vezette az író a polgári cselekményszálnál: nem valószínű, hogy a leggazdagabb komáromi kereskedő egy szegény katonatiszthez kívánná adni egyetlen,

szépséges leányát – márpedig Brazovics Athanáz vagyoni helyzete még nem rendült meg, midőn Kacsuka már Zófia asszony szalonjában udvarol. (E következetlenség bizonyítja, hogy Jókai az "Utóhangok"-ban igazat állított: a katonatiszt volt adott figura, s mellé teremtette az eredeti bűnügyi történet társadalmi milieu-jéből kilógó Brazovics alakját.)

Brazovics halálához nem kapcsolódik semmiféle morális tanulság, narrátori ítélet: részben ennek is az az oka, hogy mindössze "szerepkört" tölt be, másrészt az író a regényhős Timár felelősségét kívánta csökkenteni.

Kacsuka, mint regényhős, a kialakulóban lévő szerelmi háromszög férfialakja; mint mesefigura, a hőst útnak indító segítőtárs: ő adja Timárnak a meggazdagodáshoz, azaz a további akadályok legyőzéséhez szükséges ötletet. E tanácsa a regény-olvasat esetében kissé érthetetlen, hiszen az első pillanattól fogva nagy hatást gyakorol rá Timéa szépsége – Timár azonnal észre is veszi benne a vetélytársat – ugyanakkor a szegény hajóírnokot mégis a vagyonszerzés lehetőségéhez juttatja (ráadásul, amire Timárt ráveszi, maga is megtehetné. Egy igazi regény szereplője hasonló helyzetben jobban megfontolja, hogy mit tegyen.

A mesemenetre összpontosító Jókai figyelmetlensége következtében Timár előbb esküszik a Brazovics-család vesztére (I. 177.), s csak aztán tudja meg, hogy Timéa vagyonát már valóban elverték. (I. 180.)

Csak mese-olvasatban érthető és természetes, hogy Timár mitsem törődik választottja érzelmeivel. A hasonló típusú mesékben a királykisasszonynak nincs is saját jelleme, szinte semmit nem tudni meg róla. Az *arany ember*ben viszont, alakjának minden egzotikuma ellenére Jókai nagyrészt Timéa ábrázolása segítségével éri el, hogy a mese regénnyé alakul.

Már a hajón utazó királykisasszony-Timéának hamar ellenszenvessé válik Timár: túl magabiztosnak, túl nyersen férfiasnak találja (I. 32–33.), s a gazdagságról is másként gondolkodik, mint a hajóírnok. Timéát nem érdekli a pénz: a Szent Borbála épségénél fontosabb neki az elsüllyedt malom, mert az "más szegény emberé" (I. 27.), s értékesebb az ajándéknak szánt dulcsászás doboz, mint megmaradt pénze. (I. 121.) Vagyonával ezért nem tudja majd szívét is elnyerni Timár, így nincs teljesen igaza Hermann Istvánnak, amikor azt állítja, hogy a lány magatartása a pusztuló malom láttán mindössze "egy nem létező probléma", "biedermeier kérdés".⁵⁴ Timéa viselkedése előre vetíti a konfliktust, melynek következtében a mese vége – a királykisasszonynak tökéletlen (mert saját jellemmel, sőt a főhösétől eltérő értékrenddel ábrázolt) Timéa feleségül vétele egyben a romantikus regény kezdete lesz.

A hajóút ugyan a regényben foglalt meséhez tartozik, ám Timéa és Timár kapcsolata ekkor romlik el végérvényesen, s ezért téved Az *arany embert* nemrég újraértelmező Eisemann György is, amikor azt

állítja, hogy az első részek "történetbeli eseményeinek többsége szerkezetileg funkciótlan, hogy számos veszélyhelyzet, kaland nem kötődik eltéphetetlenül a történet egészéhez, nincs vonatkozása a jövőre."⁵⁵

Csak a mesemenet szempontjából érthető, hogy a Timár iránti rokonszenvét már a dunai út során elvesztő Timéa miért mond igent a férfinak, akit márcsak Kacsuka iránt érzett szerelme miatt is ki kellett volna kosaraznia, mint erre a regény első kritikusainak egyike, Dux Alfréd rámutatott. (I. 365.) Regény-olvasatban az is eléggé érthetetlen, hogy megaláztatását követően miért ragaszkodik ahhoz, hogy Athaliet és Zófia asszonyt magukhoz vegyék: "És együtt fog ő velünk lakni, és ön olyan jó lesz őhöz, mint édes testvéremhez? És Zófi mamát is úgy fogja ön szeretni, ahogy én?" (I. 235.) E jelenet érzelmileg nem hiteles, s ezért Timéa könnyörgése érzélgősnek hat.

A mesei és regényelemek összefonódása okozza, hogy Timár alakját a regénnyel eddig foglalkozó irodalomtörténészek közül sokan árnyalatlanul, egyértelműen pozitívnak értékelték, azaz mesehősnek kijáró elbánásban részesítették, akinek egy-két vétség nem árt (Brazovics és családja tönkretételét többen észre sem vették), miközben *Az arany ember* első két fejezetét mégsem mesének, hanem regénynek tekintették. Sötér István felfigyelt a mesei vonásokra, de csak a második fejezetben ("amíg [Timéa] Brazovicsék házában Athalie kegyetlen játékainak szolgál céltáblául,

s Hamupipőkeként a daliás tisztról ábrándozik – egy tündérmese szereplőjeként áll meg előttünk")⁵⁶; miként Lengyel Dénes szerint is ott Timéa "a népmesei legkisebb lány, Hamupipőke sorban"⁵⁷; az első fejezet Timárját már ekkor is annak az összetett jellemző hősnek tartották, akivé csak később válik. "Nem félisten, hanem hajóírnok" – írta róla Lengyel.⁵⁸ Fábri Anna is mesehősként értékeli, amikor saját szemének, azaz Jókai leírásának sem hisz: "Timár, aki pedig nemegyszer hallgatott a kísértő hangokra, ellen tudott állni Kacsuka ajánlatának [a regény szövege szerint az ajánlatot igenis elfogadta], s valójában nem süttetett dohos kenyeret a katonáknak, nem csúfolta meg az »életet« ".⁵⁹ De szándékában volt, s mint regényhősnek, ezért morális elmarasztalás járt volna.

Barta János az egyetlen, aki szerint Timár az első részekben "varázserejű hős",⁶⁰ s aki e fejezetek meseszerűsége miatt nem tartotta tetteit morálisan értékelhetőnek. Bár úgy vélte, hogy Brazovicsnak és üzlettársainak tönkretétele szándékos volt, azt állította: "mindezt a meseien nagystílű kópé, az Eulenspiegelek rokona követte el; úgy játszott, »mint macska az egérrel« ; ezeknek tréfás csínyjei pedig nem esnek morális beszámítás alá."⁶¹

Ha a mű mese volna, Bartának igaza lenne, *Az arany ember* azonban regénynek íródott, így a narrátor hallgatása Timár vétkei, elsősorban Brazovicsék koldusbotra juttatása kapcsán hiba, melynek következtében a mű erkölcsi rendje szenved csorbát.

Az első fejezetek meseiségétől nem független a regény néhány

más ellentmondása, következetlensége.

Athalie egy időre gonosz mostohatestvérből jól tartott szegény rokonná változik, s ennek megfelelően alakul viselkedése: szemrehányást tesz Timárnak, hogy agyondolgoztatja a feleségét (II. 43.); Levetincről Komáromba menet úgy zsörtölődik, mint egyenrangú családtag (II. 50.); a fürdőkúrán Biarritzban ő is naponta háromszor öltözik (II. 80.); majd Timár álhalála után, Timéa és Kacsuka szerelmének kibontakozását megelőzően újra rongyokban jár és a ruháit tépi. (II. 238.) Jókai nem tudta a felnőttek kifinomult gonoszságát meggyőzően ábrázolni: a huszonhatodik esztendejét betöltött Athalie úgy elvetemült, ahogy egy gyerek: például reszelt tormát köt saját anyja talpára (II. 238.); Krisztyán Tódortól sem telik egyéb, mint hogy Terézáék kuttyájára négykézlábon állva "torzképeket fintorgat". (I. 77.)

Az *arany ember* regény részében található olyan következetlenség is, mely a Kotzebue-i és czakói elemek összeillesztésekor keletkezett: Krisztyán miatt Timár a szigetet, azaz a boldogságához vezető szegénységet pénzért vásárolja meg.⁶²

Timár lelki válságának ábrázolásakor az író Timéa jellemvonásait illetően szintén ellentmondásba keveredett. Nem elég, hogy mesehøsi feladatok elé állítja, hogy Timárnak minél nagyobb lelkiismeretfurdalása lehessen (az iskolázatlan nõ két nyelvet ripsz-ropsz megtanul és tökéletes üzletember lesz); néhol elfeledkezik arról is, hogy férjét nem szereti. "Ön beteg volt? – kérdezé Timéa

kellett volna " (I. 91-92.)

Krisztyán, akinek Timár elvette "menyasszonyát" és jövedelemforrását, a szigetet, megpróbálta megölni a férfit, majd "térdre esett az előtt, kit meg akart gyilkolni, s a felé nyújtott kezét két kézzel ragadá meg, és csókjaival halmozá el, hevesen zokogva." (II. 18.) Itt az író valószínűleg a túlzással kívánta a valószerűtlenséget feledtetni – sikertelenül.

A nagyobb hatás kedvéért Jókai néhol egyszerű (giccsmentes) túlzásba esett. Súlyos "egzisztenciális konfliktussal"⁶⁴ küzdő hőse életének kiúttalanságát azáltal emelte ki, hogy Timár "A jég" című fejezetben eltéved a ködben a Duna jegén. Valószerűtlen azonban, hogy hőse, aki ráadásul korábban hajós volt, tehát jól kellett tájékozódnia, több mint nyolc órán át bolyongjon tehetetlenül. (II. 178.)

Az arany ember narrátora az író álláspontját képviseli, olyannyira, hogy Jókai többször el is feledkezett róla, hogy a történetet jelen időben szemlélő személy. "Még akkor a kamélia nem volt ismeretes: a menyasszonyi bokrétá sokszínű rózsákból volt összeállítva" (I. 213.) – jelenti ki egy helyütt; vagy "a komáromi utca akkori időkben becsületesen sötét utca" (I. 222.) – állítja másutt.

A mű témája – Jókai szándéka szerint

A Jókai alkotását elemző Nagy Miklós úgy véli, hogy "van egy

Achilles-sarka a szerkezetnek s ez éppen a végső négy-öt fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogy sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennénk le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos törvényei.⁶⁵ Az irodalomtörténész itt alighanem téved. Athalie sikertelen gyilkossági kísérletének történetét már csak azért sem hagyhatta el Jókai, mert, mint láttuk, erre a megtörtént eseményre építette *Az arany ember* cselekményét; volt azonban egy még ennél is fontosabb oka is: a mesét a regénnyel összeszövő témának következetes végigvitele.

E téma, még ha olyan tucatműből került is a regénybe, mint Kotzebue *Az Önnön-áldozat-a*, ősi, mint a kapitalizmus. Jókai regénye bibliai parafrázis arról, hogy a pénz nem boldogít, s hogy csak azok boldogok, akik szegények.

Timár már a mese-a-regényben részben kísértésbe esik. Megtarthatná Ali Csorbadzsi kincsét, s gazdag lehetne: "A gazdag ember derék ember, a szegény ember pedig csak komisz ember" (I. 103.) – de ekkor még ellenáll a kísértésnek.

Mikor megtalálja a török khazniár vagyonát, mégis azért tartja meg, hogy mint gazdag ember, elnyerhesse Timéa szerelmét: "» Ugye, hogy a szegény ember milyen komisz ember? Azt leszidják, ha kötelességét végezte, azt gazembernek nevezik, ha szerencsétlenség éri; annak engedik, hogy magát a fára kösse, ha élni nem tud; azt

nem gyóntatják meg a szép leányok, ha fáj a szíve. A szegény ember komisz ember. S milyen dicső a gazdag ember. Hogy áldják! hogy bízzák rá az ország sorsát, hogy bolondulnak utána a nők! Ugye, hogy egy ,köszönöm szépen’-t sem hallottál az ajkairól [Timéától] soha?» " (I. 148.)

Hamarosan csalatkoznia kell: gazdag lett, Timéa feleségül ment hozzá, mégis boldogtalan: "Megnyerte [Timéát], s most abban bűnhődik. A szegény ember komisz ember; hanem azért a szegény ember lehet boldog; a gazdag ember dicső ember, hanem azért a gazdag ember boldogtalan." (I. 260.)

A történetekből levonja a tanulságot, meg akar vagyonától szabadulni: "Mihály átkozza a sorsot. A szegény ember szűk négy fala jobban összeszorítja azokat, akik egymáshoz tartoznak. A napszámos, a hajóslegény, akinek egy szobája, egy ágya, egy asztala van: boldogabb ember. A favágó, aki mikor fűrészsel, az egyik végét a fű résznek a feleség fogja, az boldog ember." (I. 249.)

Majd valóban egy pénz nélküli világban lesz boldog Timéa mellett: "Akinek az »arany ember« -ből nem kell az arany, csak az ember." (II. 7.) "Mihály megérte hát, hogy megtanulja, mi sorsa van a favágónak és favágónénak" (II. 71.)

Timár megveti magát, amiért Timéa után kémkedni készül. Saját erkölcsi lesüllyedését hajdani gazdagság utáni vágyával magyarázza: "Tehát még »kém« is! Micsoda alacsonyság van még,

amit el nem követett? És mindezt azért, » mert szegény ember komisz ember, a gazdag ember pedig oly dicső ember.« " (II. 153.)

Végül megszabadul vagyonától (téved tehát Barta János, amikor azt állítja, hogy "A legfőbb áldozat talán – egy kicsit mitizált értelemben – a kincsről, az átok hordozójáról való lemondás")⁶⁶, a pénz feleségére marad. A témát az író Timéa sorsában viszi tovább, s ezért nem szervetlen a komárom gyilkossági kísérlet és következményei, a szereplők boldogtalan életének leírása, legfeljebb kidolgozatlan. A mondat "És a kincseken, miket Timár neki hagyott, nem volt áldás" (II. 283.) – a téma komáromi részét zárja, s ellentétele a következő fejezet pénz nélküli, boldog világának bemutatása.

A téma bibliai eredetétől nem független Ali Csorbadzsi furcsa kijelentése, aki Timárra bízva egyetlen lánya életét és vagyonát, dúsgazdag ember, és mégis így szól: "» Neked nem ajándékozok semmit. Te a magad jó szívéből cselekszel, s ezért megjutalmaz téged a te Istened.« " (I. 101.) *Az arany ember* tehát arról is szól, hogy Isten a vagyonszerzésért Timárt boldogtalansággal bünteti.

A témától elválaszthatatlan anti-intellektualizmus megjelent *Az Önnön-áldozat* egyik jelenetében, de Kotzebue végül hőseinek jobb sorsot szánt. Szükségszerűen felerősödött viszont *Az arany ember*ben, mely a szegénységet eszményíti.

Timár titkos életéből nem csak a civilizáció hiányzik – itt egyébként Jókai újabb ellentmondásba keveredett, ezúttal az első fejezet természetet meghódító, teremtet embert dicsőítő szavaival

("Az egyik isten keze nyomait hirdetik a Fruska Gora hegy tetején elszórt tengercsigák kövületei, a másik istenről beszélnek a bazaltok; a harmadikat, a vaskezű embert hirdeti a sziklába vágott padmalypart") (I. 5.) – , hiányzik a kultúra és a kultúrálódás igénye is. Timár másfél éve él már megszakítás nélkül a szigeten, és egyetlen sort Noémi előtt papírra nem vetett (II. 241.); vacsora után nem volt jobb dolga, mint hogy "kiült a kunyhó előtti kis padra, rágyújtott a cseréppipára" (II. 86.); Teréza, ha unatkozott, más nem jutott eszébe, mint "elővette kötését, hogy dolgozzék valamit (II. 21.); Noémi pedig este "meggyújtja a szövétneket, előveszi kerek guzsaját és fonni kezd." (II. 226.)

Utóbbi mondat már a népiességgel összefonódó anti-intellektualizmus példája.

Nem szükségszerű, hogy Noémi a természet gyermekeként babonás legyen – Rousseau Emiljétől vagy Zsófiájától ez távol állna – ám Noémi babonás, amiben a narrátor nem talál semmi kivetnivalót (II. 83.); s mikor az író a becsületes Fabula János alakját eszményíti, aki azt hiszi, hogy Brazíliában vannak olyan erdők, ahol érett cipók függenek a fákon (II. 23.), a tudatlanságot eszményíti.

E kedves hőse, a népies beszédű és gondolkodású Fabula esetében Jókai lemondott a téma érvényesítéséről: ő az egyetlen a pozitív szereplők közül, akit a pénz boldogít.

A magyar kapitalizmus rajza?

Egy állítás szerint minden 19. századi, de legalábbis minden 1780 és 1850 közt írt angol regény a kapitalizmusról szól.⁶⁷

Ha a múlt századi hazai gazdasági-társadalmi fejlődés ismeretében feltételezzük, hogy ez az 1830-as, 1840-es években játszódó, 1872-ben írt magyar regény szükségszerűen, szintén a kapitalizmusról, vagy a kapitalizmusról is szól, annak felismerése, hogy Jókai a témáját valószínűleg egy felszínes, közhelyekből összetákolt tucatmű

ből vette, s hogy az első részek komáromi világa egy meseszerű történet háttéréül szolgál, két kérdésnek a felvetésére készlet. Ezek: mennyire hiteles *Az arany ember* kapitalizmus-ábrázolása, illetve, hogy milyen – elutasító vagy igenlő – magatartás vezette műve létrehozásakor az író?

Az események során három vállalkozót ismerünk meg név szerint: Krisztyán Maximot, Brazovics Athanázt és Timár Mihályt. Mindhárman kereskedők, a merkantil, azaz kereskedelmi kapitalizmus képviselői, a kapitalizmus tehát jelen van a regény világában, ám e kereskedők szakmai tevékenységének ábrázolása többnyire elnagyolt, konkrétumok nélküli.

Háromjuk közül legrészletesebben, Teréziák élettörténetén át, mintegy két oldalon, Krisztyán Maxim vállalkozását ismerhetjük meg. Idősebb Krisztyán vidéki ügynök. A magyar gazdaságban a 19. század elején megjelenő gabonafelvásárló ügynökök nagykereskedők megbízásából kötöttek szerződést a parasztokkal a

termény egy előre meghatározott hányadának átvételéről, s ezért előleget fizettek.⁶⁸ A paraszti tőkehiány akadályozta a tartalékfelhalmozást – így az ügynökök és nagykereskedők fenti tevékenysége alapján véve hasznosnak minősíthető, ám sokszor ez a "termést lekötő előlegkölcson-nyújtás egyúttal az uzsorakamatra adott hitel és a termelő hitelezőhöz kötésének burkolt változata volt."⁶⁹

Teréza, akit a narrátor igen rokonszenvesnek mutat be, tehát saját nézeteit fejezi ki általa, magát a gabonafelvásárlást ítéli el: "ez nem kereskedés, hanem kockajáték, mikor valaki elad valamit, ami még nincs is a világon" (I. 83.); majd összehasonlítja az állami hivatalnoki és a kereskedői foglalkozást az előbbi javára: "Krisztyán nagyon könnyű életet élt; míg férjem naphosszant az íróasztalnál görnyedett, ő egész nap a kávéház előtt pipázott, és feleselt a hozzá hasonló kalmárokkal." (I. 83.)

Teréza szavai azt mutatják, hogy Jókainak voltak ismeretei a merkantil kapitalizmusról, de antikapitalista beállítottsága folytán mind a kereskedést, mind a kereskedőket elítélte.

Brazovics és Timár nagykereskedők és ingatlanspekulánsok egyben. Ugyanolyan módszerekkel dolgoznak, noha ezekről szinte csak utalásokból értesülünk, ám azt megtudjuk, hogy Timár Brazovicsot éppen saját fegyverével – telekspekulációval – győzi le. Egyetlen alapvető különbség van köztük: Brazovics, mint kereskedő negatív, Timár pedig pozitív szereplő. Fenti diszkrepanciának, mely

a regény első fejezeteinek meseszerűsége miatt került a műbe, az az eredménye, hogy Jókai komáromi kapitalizmus-ábrázolása nem lesz következetes. Nem lehet mérvadó, hiszen az író nézetei mögött nem húzódik szilárd értékrend. Ellenérzése azonban itt is felismerhető, a pozitív hőssel kapcsolatosan is érvényesül. Az író még Timár vagyonosodását sem nézi jó szemmel. Miután beszámol gyarapodásáról, szinte mentegetődzve teszi hozzá, hogy a kereskedő a pénz egy részét jótékony célokra fordítja. (I. 172.)

Később a nemzetközi kereskedelemre is vállalkozó Timár magyar kereskedőhöz méltatlannak találja, hogy "örökösen hajót vontasson, búzáért alkudjon, kamarai jószágot béreljen" (II. 23.) – azaz szerinte magyar kereskedőhöz méltatlan a kereskedés! – : kijelentése annak bizonyítéka, hogy Jókai előítéleteiben a nemesség kereskedelemtől való idegenkedése élt tovább.

Jókait nacionalizmusa a kapitalizmus megítélésében következtetlenné tette. A hazai kereskedelmet, mint láttuk, károsnak tartotta, a rá épülő nemzetközi kereskedelemben való részvételt hasznosnak. Szóhasználata azonban azt tükrözi, hogy még akkor is ambivalens a magatartása, ha állásfoglalása alapjában pozitív; ha a magyar kereskedő a hazai árucikket külföldi piacra, az író megfogalmazásában: "a világkereskedelem nagy bazárjába" vinné. (II. 24.)

Az idegen kereskedőkkel összehasonlítva a magyar kereskedő viszont már becsületes. Így mikor Krisztyán a magyar lisztet a

könnyebb louisianaival hamisítja, családja nem magyar család, hanem "yankee trick" (II. 171.): Jókai szelíd nacionalizmusában is megmutatkozik a nacionalizmus diszkriminatív jellege.

Hermann István szerint ez a regény "azt tárgyalja, hogy a magyar tőkés vállalkozás szemben az idegen tőkés vállalkozásokkal, mennyiben lehet erősebb, jelentősebb és tisztességesebb, mint a magyarországi idegen tőkés törekvések", s szerinte "Brazovics Athanáz jeleníti meg az idegen tőkét."⁷⁰

Csak hogy Brazovicsnak mindössze a neve idegen. Jókai nem tudott görög kereskedőt (sőt, úgy látszik, tetteik részletező bemutatásával semmilyen kereskedőt sem) ábrázolni. Brazovics, midőn Timárt becsmérli, amiért a téli Balatonban halásztat, úgy viselkedik, mint egy antikapitalista szemléletű, nacionalista, konzervatív magyar nemes. Azon túl, hogy eleve bűnnek tartja a halak kifogását a tóból, így kesereg: "Hát azért terem a Balaton fogast, hogy azt a német egye meg?" (I. 174.)

Az író Timár rátermettségét nem kereskedőként, más kereskedőkkel szemben rajzolja igazán hitelesen, hiszen vállalkozásairól többnyire csak általánosságban tudjuk meg: a "szerencse kedvez neki", amibe belefog, abból arany lesz, ám az nem derül ki, hogy mibe fog bele. Hőse az állami bürokráciával szemben mutatkozik leleményesnek. Az arany ember elnevezést azért kapja, mert megvesztegetéssel túljár az osztrák vámtisztek eszén; Brazovicsot azért tudja tönkretenni, mert jól ismeri a bécsi állami

bürokrácia útvesztőit, még egy minisztert is korrumpálni képes.

Mikor hőse tengerentúli gabonaszállítási ügyletei leírásakor Jókai a kereskedelmi nyelv jellegzetes szavait használja, nem telik tőle több, mint egy hosszú, ám közömbös tartalmú szólista ("Consol, rente, metallique papírok árapálya, usance búza, speditörkölttség, calo, manco, tara" stb.) (II. 47.) – hiszen valójában nem volt a kereskedelemben járatos; míg az állami bürokrácia nyelvezetét, még intézményeinek elnevezését is gúnyos célzattal használja. (I. 158.) Ez a "labirintus", ahol Timár olyan jól kiigazodik, a központosított feudális államhatalomé. A "stehlen und stehlen lassen" nem a kapitalizmus vezérelve, hanem a hierarchikus és kaotikus államigazgatáson elősködő hivatalnokoké és földesuraké. Timár maga szerzette millióinak alapja nem a kereskedésből származó haszon, hanem az agyafúrtsága révén – Ali Csorbadzsitól származó "kezdő tőkéje" segítségével – megszerzett földbérlet. Előbb földesúrrá és nemesemberré kell válnia, hogy aztán kereskedjen. A polgárság körébe emelkedő közember sorsát Jókai nem tudta ábrázolni. (Fábri Anna mutatott rá, hogy a hajóbiztos meggazdagodásához vezető első lépés, a kincsek megtalálása, a társadalmi mobilitás hiányának a jele: munkával nem lehetett jelentős összegű pénzhez jutni.)⁷¹

A kereskedő Timár üzleti élete is a régi, patriarchális környezetben folyik. Alig pár éve gazdálkodik, fél évekre eltűnik, mégis megy minden, mint a karikacsapás: "Ha csupa merő becsületes emberekkel nem lett volna körülvéve, keservesen meglophatták,

bürokrácia útvesztőit, még egy minisztert is korrumpálni képes.

Mikor hőse tengerentúli gabonaszállítási ügyletei leírásakor Jókai a kereskedelmi nyelv jellegzetes szavait használja, nem telik tőle több, mint egy hosszú, ám közömbös tartalmú szólista ("Consol, rente, metallique papírok árapálya, usance búza, speditörkölttség, calo, manco, tara" stb.) (II. 47.) – hiszen valójában nem volt a kereskedelemben járatos; míg az állami bürokrácia nyelvezetét, még intézményeinek elnevezését is gúnyos célzattal használja. (I. 158.) Ez a "labirintus", ahol Timár olyan jól kiigazodik, a központosított feudális államhatalomé. A "stehlen und stehlen lassen" nem a kapitalizmus vezérelve, hanem a hierarchikus és kaotikus államigazgatáson élősködő hivatalnokoké és földesuraké. Timár maga szerzette millióinak alapja nem a kereskedésből származó haszon, hanem az agyafúrtsága révén – Ali Csorbadzsitól származó "kezdő tőkéje" segítségével – megszerzett földbérlet. Előbb földesúrrá és nemesemberré kell válnia, hogy aztán kereskedjen. A polgárság körébe emelkedő közember sorsát Jókai nem tudta ábrázolni. (Fábr Anna mutatott rá, hogy a hajóbiztos meggazdagodásához vezető első lépés, a kincsek megtalálása, a társadalmi mobilitás hiányának a jele: munkával nem lehetett jelentős összegű pénzhez jutni.)⁷¹

A kereskedő Timár üzleti élete is a régi, patriarchális környezetben folyik. Alig pár éve gazdálkodik, fél évekre eltűnik, mégis megy minden, mint a karikacsapás: "Ha csupa merő becsületes emberekkel nem lett volna körülvéve, keservesen meglophatták,

megcsalhatták volna mindenütt." (II. 168.) – Valódi kapitalista viszonyok közt aligha kímélték volna meg.

Fentiekből nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek induló kapitalizmust bemutató Jókai antikapitalista nézeteket vallott, ám következetessé sohasem formált negatív véleményét – a pancsovai gabonakereskedelem és a brazíliai lisztkivitel leírása kivételével – inkább alapozta a nyugat-európai irodalom kliséire, mint a honi kapitalizálódás tapasztalataira. Ami nem csoda, hiszen a regény írása idején e folyamat még éppen csak, hogy elkezdődött: Keleti Károly statisztikai adatai szerint 1870-ben is csak 231 volt az országban az önálló vállalkozók száma, s a lakosságnak alig több, mint egy százaléka (1,02 %) foglalkozott kereskedéssel.⁷² Az *arany ember* antikapitalizmusa a kor általánosan osztott nézetét visszhangozza, legalábbis ezt támasztják alá a statisztikus panaszos szavai, aki szerint a kereskedelem stagnálásának egyik fő oka, "hogy a magyar elem még mind le nem tudta vetkőztetni azon álbüszkeséget, mintha a kereskedés össze nem férne a nemességi oklevéllel s mintha nem sokkal becsületesebb volna a haza javára működni boltban vagy műhelyben, mint büszkeségből henyélni!"⁷³

Társadalmi értékrend – a sorok között

Timár, ha büszke egyáltalán kereskedői sikereire, arra büszke, hogy a magyar búzát eljuttatta Dél-Amerikába – ám e sikerrel együtt

említi, hogy "királyi tanácsosi rangját" kapta érte. (II. 171.)

Új – egyébként korrupcióval szerzett – nemesi nevét, Levetinczy Timár Mihály, a hős (a narrátor?) helyesléssel nyugtázza: "Ez bizony elég szépen hangzik." (I. 164.) Ez a hajóírnokból lett kereskedő nem válik öntudatos polgárrá: értékrendje a nemesi társadalomé.

Környezetéhez való viszonya nem a polgári egyenlőségen alapul. A Szent Borbálán Fabula János és Timár Mihály egyenrangú felek, bár a kormányos felnéz rá (e tisztelet a "varázserejű mesehősnek" szól) s "Biztos úr"-nak szólítja (I. 19.); Timár meggazdagodását követően az egyenrangú kapcsolatot feudális színezetű alá-fölérendeltségi viszony váltja fel: Fabula nagyságos urazza munkaadóját, Timár keresztnevéen szólítja sáfárját. (II. 57.)

A tekintélyelvű, patriarchális társadalom normái bensőséges kapcsolatai esetében is megszabják Timár viselkedését. Míg Teréza sokáig még azt követően is magázza a nála alig pár évvel fiatalabb férfit, hogy lánya a szeretője lett, Timár tegezi az asszonyt. (II. 69–70.) Amikor első alkalommal jár a szigeten Csorbadzsival és Timéával, Noémi hármójuk közül elsőnek Timárt kínálja gyümölcscsel. Teréza rászól, de nem azt kifogásolja, hogy először nem az előkelő kisasszonyhoz fordult a bergamotte-körtével, hanem azt, hogy nem kosárból kínálta a férfit. (I. 66.) Timárnak, miután szeretőjévé tette Noémit, először Terézával, s nem a lánnyal szemben támad lelkiismeretfurdalása – utóbbit kezdetben nem tekinti autonóm személyiségnek. (II. 10.)

A gazdaggá lett kereskedő hamar felejtí korábbi társadalmi helyzetét: Kacsukát lenézi, "mint szerencsétlen éhenkórászt" (II. 166.), s hamar átveszi a nemesség szokásait: szemrehányást tesz magának, hogy mikor rájött Timéa Kacsuka iránti szerelmére, nem hívta ki párbajra vetélytársát. (II. 117-8.)

Büszke "becsületére, világi állására" (II. 37.) és fontos neki a látszat: házassága az első perctől fogva boldogtalan, de "kincseket érő drága ékszerekkel halmozta el Timéát, és Timéa felrakta azokat amikor a világ előtt megjelentek." (II. 61.) A Duna jegén bolyongva azért fél a fagyhaláltól, mert "Mit mondanának az emberek, ha másnap itt találnák Levetinczy Timár Mihályt megfagyva a jég közé szorult malomban?" (II. 179.)

Oly jól asszimilálódik osztályához, hogy kezdetben annak normái szerint tartja bűnösnek titkos életét: "s a rejtett édenben kijátszott mindent, ami emberi törvény: papot, királyt, bírót, hadparancsnokot, adószedőt, rendőrt." (II. 128.) Hajóbiztosként az adószedők kijátszásáért nem gyötörte bűntudat. Amikor először fordul meg a fejében a gondolat, hogy a szigeti életformát kellene választania, ezt bukásként fogja föl: "fölfele induljon-e vagy lefelé a lejtőn? - Lefelé!" (II. 29.)

Nemcsak a szigeti életre jellemző az anti-intellektualizmus, hanem a komáromira is.

A Brazovics-házban nem fordítanak gondot a művelődésre: Athalie, származása ellenére "nem beszélt semmiféle görögöt" (I.

138.), sőt "nem ért a gazdagsághoz, egy rántást sem tud megcsinálni." (II. 252.) Zongorázni ugyan Athalie is, Timéa is tud (II. 252.), de könyvekről csak akkor esik szó, amikor Timéa Kacsuka kedvéért meg akar keresztelkedni. Ekkor "énekes- és imádságos könyveket" hord haza a hóna alatt. (I. 184.) Brazovicséknál tehát még ilyenek sincsenek. Kacsuka legénylakásán vannak könyvek, ám azok bizonyára szakkönyvek (I. 223.): mikor az orvos a merénylet után lábadozó Timéának "felderítő olvasmányt" ajánl, Kacsuka – igaz főleg a cselekmény megvalósulása érdekében – nem könyvet hoz neki, hanem a névnap-i köszöntő leveleket veszi elő. (II. 277.)

A parvenü Zófia asszony szinte semmiben nem alkalmazkodik új környezetéhez. A narrátor ugyan azt állítja, hogy "rosszul alkalmazott idegen szavakkal" keveri beszédét nagy társaságban (I. 124.), de ilyen társaságban sohasem találjuk: az író végül beérte azzal az egyszerűbb és hálásabb, mert jól kihasználható humort magábanfoglaló megoldással, hogy az úri házban is meghagyja cselédnek. Így nem kis részben az ő alakjának köszönhető, hogy a polgárinak szánt miliő ábrázolása nem sikeres. A Brazovics család életmódja, magatartása, értékrendje minden polgári jegyet nélkülöz.

Brazovics Athalie és Kacsuka tervezett házassága nem a valós társadalmi viszonyokat tükrözi, a mesei szálhoz tartozik, de a tény, hogy az író nem használta fel a nemesemberrel kötött frigy által társadalmi rangot szerző gazdag polgárlány kliséjét, arra utal, hogy polgárság és nemesség összeházasodása akár Jókai ifjúkora, akár a

regény idejének Komáromában nem lehetett tipikus.

Itt a házasságkötés alapja a felek hasonló vagyoni helyzete, s mindenekfölött társadalmi állása, ami megintcsak az immobilitás – az osztályok közti mozgás hiányának – a jele. (Brazovics házassága a polgári mentalitás érvényesülésének példája lehetett volna, ha az író nem választja a könnyebbik utat.)

A rang olyan fontos, hogy a tisztos polgári foglalkozású Timár még a gazdag családnál cselédsorban lévő Timéa kezének elnyerésére sem méltó. Ha Brazovicséké valóban polgári család lenne, a regény pedig regény, Timárban Timéa számára nem találhatnának kivetnivalót. (Így viszont el kell lopnia Ali Csorbadzsi kincsét, hogy sokkal magasabbra jutván legyen esélye.) (I. 140.) Athalie visszautasítja, hogy "apja szolgájához" menjen férjhez. (I. 153.)

Kijelentése megintcsak nem polgári gondolkodásmódra vall (ekkor Timár már nagyon gazdag), inkább egy származására hiú, gögös nemeskisasszony szájába illene: Jókai *Az arany ember*-ben nem tudott igazi polgárcsaládot ábrázolni. Később Fabula és Athalie összeházásításának terve is azt tükrözi, milyen fontos a társadalmi állás szerepe. A fiatal nőnek pénze ugyanis ekkor is volna, mivel Timéa százezer forint hozományt szán neki (II. 250.), csak rangban süllyedt a társalkodónői szintre. "» Ki-ki párjával« " – fejezi ki elégedettségét Zófi asszony. (II. 251.) (A dúsgazdag Timéának e szemlélet szerint Kacsuka nem lehetne párja – ennek a

következetlenségnek az alaptörténethez való ragaszkodás az oka.)

A házasságkötéskor a nők érzelmei nem számítanak. Timár azért veszi el Timéát, hogy "boldoggá tegye" (I. 149.), de az eszébe sem jut, hogy választottjának mi erről a véleménye. Mielőtt az író Fabulát kiszemelne neki, Athalie-nak más kérői is akadnak: "jámbor kisvárosi emberek, kik el tudnának tartani egy asszonyt" (II. 80.) – a szerelem nem szempont.

Timár látja, hogy Timéából a Brazovics-házban gúnyt űznek, de nem figyelmezteti: "nem szólhatott neki. Mit is mondhatott volna? Nem értette volna az azt meg." (I. 185.) Magatartását részben a mesemenet beteljesítéséből fakadó szükség magyarázza (csak így léphet föl királyfiként), részben a regény háttérét adó, a férfiak magasabbrendűségének tudatára alapozott társadalmi rend.

A házasságban szigorú szabályok korlátozzák a nők életvitelének szabadságát. E konvenciókat Timéával is betartatja az író:

"Vigalmakban nem táncol. Meg is mondja az okát, miért nem. Nem tanították táncolni [még azt sem – K.J.], s asszonyfejjel már nem akar tanulni." (I. 250.) Pedig talán nincs is még tizenhét éves.

Ebben a világban a nők szellemi téren is a férfiaknak alárendeltek: "a nőt nem ékesíti a filozófia. Mienk a szkepszisz, önöké a piétász" – mondja Timéának egy meghitt beszélgetés során völegénye, Kacsuka. (II. 265.)

Ami értékük van, az a "női szemérem". Egy férfi szemében ez is igen könnyen elveszthető: "Az első bukásig tiszta, tudatlan, ártatlan

az egész kedélye mind fenékig; hanem amint azon általesett, akkor egyszerre megelevenül benne a kristály átlátszó kedély, s nem kell többé tanítóó tud már mindent; sőt újakat is tud kitalálni." (I. 159.)

Bár az általa leírt közhelyek (a máig élőé általánosan elfogadott nézeteket visszhangozzák, a regény tanúsága szerint Jókaiban is számos sztereotípiát élt a nőkről: "Az asszonyok sokat beszélnek" (I. 241); "A férfiak utoljára is nem tudnak annyira uralkodni titkaik fölött, mint a nők" (I. 254.); "akkor nem lehetett őt kikérdezni [Noémi Timárt], ahogy asszonyszokás, a menekülni nem tudót ilyenkor kérdőre vonni." (II. 72.) A szelíd lelkű Noémi a nőket általában, s így önmagát is képesnek tartja a féltékenységből elkövetett gyilkosságra (II. 244.); másutt pedig az áll, hogy "a nő selyem- és csipkefogyasztó szép állat" (II. 56.) – igaz, ez utóbbi megállapítást a narrátor egy pénzembertől idézi.

Talán az író kedvezőtlen véleményétől nem független, hogy a nemzeti kiadásban épp a következő, itt kurzívval szedett részt hagyta ki (a kritikai kiadás e javítást a főszövegben nem vette figyelembe): "Aki egyszer milliók ura két szívet kell az embernek megörvendeztetni: egyiket azét a nőét, aki otthon ül, a vendégeket elfogadja, mikor az uraság estélyt ad, *máskor pedig a család bajával foglalkozik*; a másikat pedig a másik nőét, aki táncol vagy énekel, de mindenesetre pompás hotelt, úri fogatot, ékszereket és csipkéket vesz igénybe." (II. 55. és II. 303.)

A férj félrelépése természetes és elfogadott, ha felszínes és nem

fenyeget a család felbomlásával (igaz, a narrátor fenti, ironikus szavai azt mutatják, hogy Jókainak ez a viselkedés nem tetszik); a nő félrelépése a legsúlyosabb bűn. A feleség házasságtörése olyannyira megbocsáthatatlan, hogy Athalie Timéát gyanúsító szavaira "Timár arcát a harag és ijedtség rossz indulatai torzíták el" (II. 147.) – holott ő csalja a feleségét, akit ráadásul már régen nem szeret.

Timéának ugyan a cselekmény menete kedvéért kell ragaszkodnia rosszul sikerült házasságához, indoklása (II. 162.) – mint Fábri Anna megállapította – mégis "az erkölcsi- és érzelmi függőség jellegzetes példáját mutatja".⁷⁴ A nő, akinek "mártíromságában Barta János szerint "Jókai éppen azt akarja ábrázolni: hogyan sorvad el az, ami benne élő, az önként vállalt aszketikus életsors nyomása alatt",⁷⁵ szavaival, példamutatásul, a szerelem és kölcsönös megértés nélküli boldogtalan házasságot magasztalja fel – hiszen pozitív hős.

Mivel reformátusok, Timár kifejezésével "engesztelhetlen gyűlölet" (II. 143.) alapján elválhatnának, de Timár, holott ő követett el házasságtörést, férfibecsülete megvédése érdekében a nő hibájából kimondott váláshoz ragaszkodik. Öngyilkossági szándékához végül az az utolsó csepp, hogy Kacsuka és Timéa beszélgetéséből nemcsak felesége lelki nagyságára kell rádöbbennie, hanem arra is, hogy a válásnak semmilyen formája nem járható út.

A regény itt hű a valósághoz. Magyarországon az 1870. évi népszámlálás szerint a férfiak 0,12 százaléka volt elvált, a nőknél ez

a szám 0,20. 1876–80 átlagában "7–8 elválás esik 1000 házasságra",⁷⁶ s ezer házasságból egyet bontanak fel római katolikusok. (Laborfalvi Róza katolikus vallású volt.)

Ebben a társadalomban az egyéni boldogság nem érték. Timár így próbálja legyőzni teljesebb élet utáni vágyakozását: "Igaz, hogy most semmi örömed nincsen e földön. Hideg, sivár az életed. – Hanem nyugodt. – Mikor estenkint lehajtod a fejedet fekhelyedre, azt gondolod: » csendes nap volt.« – » Nem vétettem senkinek.« Odaadod-e e nyugalmat cserébe álmatlan örömökért?" (II. 17.) (Itt az íratlan társadalmi szabályokhoz igyekszik tartani magát, melyek szerint felesége boldogtalanságától még nyugodtan alhatik.)

A műben jelen van az erotika is, úgy látszik azonban, mintha az erotikus utalások egy része is arra szolgálna, hogy velük Timár házasságtörését mentegesse az író.

A nászéjszakán ugyan Timár "Teheti vele, amit akar, tűr mindent" (I. 245.), de "Ez a minden fájdalmát eltagadó, lemondásteljes tekintet megfagyasztá vérének minden vágyát" (I. 246.), s a narrátor a későbbiekben sem állítja biztosan, hogy Timár úrrá tudott lenni a Timéa frigiditása okozta kedvetlenségén. "Mihály a menyegzői nap után elvitte ifjú nejét magával utazni. Így jöttek vissza, ahogy elmentek. Se Helvécia andalító völgyei, se Itália fűszeres ligetei nem termettek az ő számára írt." (I. 248.) Nem sokkal később Athalie elárulja, hogy Timár "magányos szobájába[n]" alszik (I. 254.), majd hamarosan Levetincze (s onnan a szigetre) menekül (I.

254.); de akár valódi házasságban éltek, akár nem, arról biztosít bennünket az író, hogy hősének a két nővel egyszerre nincs szexuális kapcsolata: miután Noémit megismerte "Neki kerülnie kellett nászágyát." (II. 50.)

Timár és Noémi szerelmének erős erotikus színezetét az adja, hogy a természetben teljesedik be (II. 9.),⁷⁷ de a szigeten játszódó részek közül alig pár oldal szól e szerelemről, s az író a testi vonzalomról hamar a gyermeke anyja iránti spirituálisabb érzelmre teszi a hangsúlyt. Amint megtudja, hogy fia született, Timár azonnal "Egészen mást érzett Noémi iránt most, mint mikor idejött. Ennek az érzelemnek nem voltak vágyai, csak boldogsága. A szenvedély hevét valami édes, hűs nyugalom váltotta fel." (II. 68.)

Jókai talán maga is megsokallta hőse szinte kizárólagossá váló családapai érzelmeit: az első kiadásban "van egy lény", akinek kedvéért a faházat építi (II. 80.), a nemzeti kiadásban ezt "van egy leány"-ra változtatta (II. 305.) (a kritikai kiadás a változtatást figyelmen kívül hagyta); bár a Levetincen megjelenő, gályarabságból szökött Krisztyánnak Dódit kell Timár emlékezetébe idéznie, hogy kidobja aljas támadóját, Noémi fenyegetettsége ehhez nem elég. (II. 219.)

Teréza egyik fiú születésekor sem mondja ki nyíltan, hogy azok Timár és Noémi gyermekei ("szegény csempésznők" fiai, II. 75., II. 126.) – ezáltal, mint a testiség háttérbe szorításával is, Jókai bizonyára szalonképessé kívánta tenni regényét.⁷⁸

Az anyagi vagy érzelmi válságba jutott egyén kiút-találását a gazdasági rendszer, illetve a szokás és értékrend merevsége egyaránt gátolja. A társadalmi struktúra mozdulatlanságát tükrözi a műben előforduló öngyilkosságok, öngyilkossági gondolatok nagy száma.

Miután Krisztyán Maxim miatt elvesztette vagyonát, Teréza férje olyan kilátástalannak találja az újrafelemelkedés esélyeit, hogy az öngyilkosságba menekül. (I. 85.)

Teréza számára a szigeti lét az egyetlen kiút. Ha elvennék tőle, lányát is elpusztítva, szintén öngyilkosságot követne el. (I. 94.)

Ali Csorbadzsi is önkezével vet véget életének – igaz, ő a mesemenet miatt, egyébként eléggé indokolatlanul. (I. 98.)

Brazovics halála után, akit mielőtt öngyilkos lehetne, valószínűleg gutaütés ér (I. 215.), felesége a maga nevetséges módján ugyancsak a halál gondolatával játszik. (I. 230.)

Jókai az öngyilkossághoz való viszonyt jellemzésül használja. Athalie mérget akar bevenni, de nem bírja rászánni magát: "Elnézi magát merengve a tükörben. Milyen szép! Nincsen bátorsága annyi szépséget elpusztítani." (I. 221.) Gyávasága negatív jellemének újabb bizonyítéka, míg Noémi feltételezett hajlamát az öngyilkosságra, Timár pozitívan értékeli: "Ez nem az a könnyelmű teremtés. Ennek az apja már mint öngyilkos halt meg." (II. 15.)

Az író kereskedőkkel szemben táplált előítéletei e tekintetben is megnyilvánulnak. Nem tartja őket hajlamosnak az érzelmi válság

kiváltotta, tehát pozitív értéknek elfogadott öngyilkosságra:

"Kereskedők ritkán lesznek öngyilkosok szerelmi bú miatt. Az üzleti gond az az áldott lábvíz, mely elvonja a vért a nemesebb részekről."

(II. 168.)

A fentiekén kívül eszébe jut az önkéntes halál Timéának (I. 120.); a *Liebestod*, a szerelmesek együtt elkövetett öngyilkossága

Timárnak (II. 121.); szerelem nélküli változata a férjével halni is

kész Timéának. (II. 163.) A halálra készülő Timár azt reméli, hogy

Noémi követni fogja. (II. 223.)

Feszty Árpádné emlékezése szerint Lukanics Ottilia iránt érzett szerelme idején Jókait öngyilkossági gondolatok gyötörték:

"Egyszer nem bírom tovább; vagy világgá megyek, vagy öngyilkos leszek, ha ilyen jelenet sokszor ismétlődik" – mondta állítólag alig kamaszodó fogadott lányának egy családi veszekedés után.⁷⁹

Ennek ellenére a regény egy elszólása (s a szerelmet ábrázoló részek rövidsége) arról tanúskodik, hogy Jókait nem elsősorban a tiltott szerelme utáni vágyakozás töltötte el a regény írása idején. Inkább rosszra fordult házasságából kívánczozott szabadulni.

A tavasz beköszöntével ugyanis a Komáromban szenvedő Timárnak nem Noémi kezd hiányozni, hanem a sziget: "Amint a nyárfák himvirágai fakadni kezdtek, már nem volt otthon maradása, a csábító kép minden álmát betöltötte, minden gondolatját fogva tartá." (II. 62.)

Talán igaza lehetett Fesztynének, aki meg volt róla győződve,

hogy "madarat, virágot, gyümölcstermő növényt, azaz: a természet színét és hangját sokkal jobban, intenzívebben szerette Jókai Mór, mint ahogy valaha emberi lényt szeretett. Így képzelem, egy ember sem lehetett elég színes ahoz [sic!], hogy fantáziáját hosszasan lekösse."⁸⁰ Az *arany ember* az ipari kapitalizmust megelőző kereskedelmi kapitalizmus idején játszódik.⁸¹ A regényben tükröződő világ a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet világa, melynek egyfelől a gyakran korrupcióban testet öltő állami beavatkozás, a szabad vállalkozást gátló feudális tulajdonviszonyok és tőkehiány; másfelől az antikapitalista mentalitás, a rendi-nemesi értékrend, az egyéni szabadság kiteljesedését gátló merev társadalmi normák, a polgári eszmék és eszmények hiánya a jellemzői.

Az igazi téma

A regényből eddig kiemelt idézetek, melyek sokszor bizonyára az író öntudatlan megnyilatkozásai, azt mutatják, hogy Jókai, aki antikapitalista nézetei következtében gazdasági téren, még ha ez nem is volt szándékában, a változatlanságot képviselte, hiszen, mint Bori Imre találóan megjegyezte "tőke nélküli kapitalizmust képzelt,"⁸² ami harmadikutas paradoxon; úgy látszik, társadalmi téren is elfogadta a félfudális világ értékrendjét, íratlan szabályait.

Timár sorsában mégis e társadalom kritikája rejlik, s e kritika egy vonatkozásban – bár burkolt és óvatos – mindvégig tudatosnak látszik.

Mindazok, akik Timárban makulátlan jellemű hőst láttak (tehát meseszereplőként, s nem regényfiguraként értékelték tetteit), áldozatul estek az olvasók véleményét – narrátora mentegető kommentárjai által – szándékosan befolyásoló Jókainak.

Az író sorban szépítgette Timár cselekedeteit. A prófunt-süttetés elhatározásánál szinte nem is maga dönt, hanem a "végzet húzza" (I. 142.), végül el sem követi a csalást; Brazovicsot szántszándékkal teszi tönkre, ám ugyanakkor a sokgyermekes Fabula szerencsését megalapozza (I. 195.). Ellopja Ali Csorbadzsi kincseit, de a narrátor szóhasználatával csak "meglelte", "magánál tartotta" (I. 260.); s tette nem bűn, hanem "első megbotlás" (Uo.), "első lépés" (I. 158.), melyet ráadásul "magára hagyott erőltetni". (Uo.)

Jókai módszerének sikerességét bizonyítja Eisemann György értelmezése, aki szerint "az erkölcsi vívódás nem valódi etikai problémán nyugszik, aligha tudható Timár bűnösnek abban, amivel vádolja magát. Morális vergődése tehát nem más, mint kerete és vetülete a lélektani elemeknek. Az etikai sík a pszichológiai sík tükre..."⁸³ – azaz etikai sík szinte nincs is.

Pedig van Timárnak egy valódi etikai problémán nyugvó cselekedete, melyért a narrátor mindvégig következetesen elítéli, s ami elkerülte *Az arany ember* legtöbb értelmezőjének a figyelmét: ez

házassága. "A szofizmára nem gondolt Timár. Hogy a Timéának visszaadott kincsekre ráadást is kínált: saját magát; s cserét kért értük: a leány szívét. S hogy ez csalás, ez erőszak" (I. 238.) – szögezi le még az esküvő előtt, s később sem mentegeti hősét. "Ha Timéa e medalliont [anyja arcképét] megtalálta férje fiókjában, akkor megtudott mindent. [...] hogy lett Timár gazdag emberré, hogy vette meg Timéát a saját kincsei árán." (II. 28. – Kiemelés K. J.) Vagy: "Minden kincseinek árán nem képes megvenni saját neje szerelmét." (I. 249.)

Súlyosbítja Timár tettét, hogy annak ellenére vette el Timéát, hogy szíve mélyén tudta, a lány nem viszonzozza érzelmeit: "Hitte, hogy a leány, ki ezeket [a hajdani hajóút viszontagságait] Zófia asszonynak elmondja, ezáltal tanúsítja, hogy őt mégis szereti." (I. 242. – Kiemelés – K. J.)

Timár boldogtalansága foltot ejt jellemén. Ha felesége megcsalná, feljogosítva érezné magát, hogy "megvesse, utálja, gyűlölje." (II. 151.) Amikor megtudja, hogy Timéa találkozni készül Kacsukával, aljas indulatok ébrednek benne. A narrátor rosszallja hőse magatartását: "Ha kiszínezte képzeletében az első, tanutlan találkozást e nő és a férfi között, vérének minden salakja felszínre került, s elhomályosította lelke világát. A szégyen, a bosszúvágy, az irigység pokolbeli szomszédja epezté." (II. 152.)

Az író nemcsak Timárt hibáztatta házasságáért, hanem az általános gyakorlatot is, mely a nőnek e sorsát eldöntő kérdésben nem enged

beleszólást – igaz, a nyílt bírálatot kerülte. A Honban megjelent első változathoz képest például egy szót később megváltoztatott, s ezzel elvonta az olvasók figyelmét a török és magyar szokások hasonlóságáról:

"A mohamedán szülők leánya úgy volt már nevelve odahaza, hogy aki nőül fogja venni, annak arcát se lássa a menyegzőnapig. *Ott* nem is kérdezik tőle: szeret-e, nem szeret-e?" (I. 419.)

A regény 1872. évi első kiadásában: "Azt nem is kérdezik tőle..." (I. 247. Kiemelés – K. J.) (A kritikai kiadás ezt a javítást figyelembe vette.)

Ezután Jókai szembeállítja a nők érzelmeit vallási szempontból el nem ismerő mohamedán magatartást a protestánsokéval: "a keresztyéneknek az ábrándozás meg van ugyan engedve, sőt arra minden alkalom meg van adva, hanem azért aki abba beleesik, azt nem úgy gyógyítják, mint egy beteget, de úgy büntetik, mint egy bűnöst." (I. 247.) Az összehasonlítás itt is csak sugallja, hogy a maguk módján a mohamedán szokások emberségesebbek.

Ugyanígy burkolt marad a házassággal kapcsolatos egyházi álláspontot, illetve gyakorlatot bíráló kritikája.

Timéa egy megjegyzése az őt a házasságra előkészítő protestáns lelkész számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a lány nem szereti jövőendőbelijét, de az esperes úr kikerüli az egyenes, segítségnyújtó választ – "nem lehet, hogy valaki mást szeressen, mint akivel a pap összeeskette s viszont nem lehet, hogy akivel a

pap összeeskette, azt ne szeresse" – mondja, majd felfedezését elhallgatja Timár előtt. (I. 240.) Az esperes magatartása utólag ironikus színezetet ad korábbi megnyilatkozásának, hiszen ő kívánta Timéa taníttatását, "hogymeggyőződhessek felőle, mennyivel okosabb, rationabilisabb és elfogadhatóbb dogmák azok, amiket ezentúl fog követni, mint aminőkön eddig tévedezett." (I. 238.) Nyílt kommentárt azonban mindehhez a narrátor nem fűz.

Az egyház, mely nem akadályozta meg kudarcra ítélt házassága létrejöttét, Timárt mindhalálig Timéához kötné, s ezért a férfi vigasztalan helyzetében, Noémi iránti szerelméhez (kissé megkésve) egyenesen Istentől vár engedélyt: "Elfogadja-e azt, vagy fusson előle? Jó-e az, vagy rossz? Élet-e az, vagy halál? [...] hol az Isten, aki e kérdésre felel? Felel ő a virágnak, mely kelyhét kitárja, felel a rovarnak, mely szárnyaival zönög; felel a madárnak, mely fészket rakja; csak az embernek nem, mikor azt kérdezi: hát én üdvömet találok-e vagy kárhozatomat, ha szívem dobogására hallgatok?" (II. 9.)

Szerencsétlen házassága, s boldogsága Noémi oldalán kételyt ébresztenek benne az egyházi tanok igazságát, sőt isteni eredetét illetően: "De hát ki mondja azt, hogy szeretni vétek, s hogy szenvedni erény? Ki látta azt a két angyalt, akiknek egyike az Isten jobbján ül, s jegyzi azoknak a neveit, akik szenvedtek és elhervadtak, a másik pedig bal felől írja a fekete könyvbe azokat, kik szerettek, és merték elfogadni a boldogságot?" (II. 17.)

"Jeleket várt az égtől." (II. 27.) Hiába: "Az égből pedig nem jött semmi jel számára." (Uo.) Ekkor boldogságvágya lázadásra készíti. Így dönt, visszatér a szigetre, annak ellenére, hogy az egyház álláspontját még mindig elfogadja, s ezért bűnösnek érzi magát: "De most már makacs volt. Hiszen olyan úton járt, amelyre az ember nem kéri többé az Isten segítségét." (II. 30.)

A magára hagyott Timár "istenkerülővé" válik (II. 176.): "ő nem tudott Istenhez fohászkodni. Hogy énekeljen ő annak, aki mindent tud, akit nem lehet énekszóval megcsalni." (II. 182.)

Öngyilkosságra készül, mert vétkesnek érzi magát, azaz továbbra is törvénynek fogadja el a társadalom – egyházi tanokban is megnyilvánuló – előírásait.

Tette elkövetésében Isten akadályozza meg: "s az istenkéz egyszerre összecsukta előtte a nagy jégsír nyílását." (II. 244.)

Timár Isten üzenetének, theodiceának tartja megmenekülését: "megbocsátott Isten, midőn ideküldött" – mondja a szigetre örökre visszatérve Noéminek (II. 243.), majd "elvégzé élte történetének meggyónását", és "Feloldoztatott!" (Uo.)

Barta János szerint "Timárt az öngyilkosságtól egy csodaszerű jelenség tartja vissza [...] a rianás." Ezért felvetette a kérdést: "helye van-e ennek a csodának a mű világában?"⁸⁴ Válasza: "A csodát, még ha Jókai hitt volna is benne, jelképesen kell értenünk." "Az a bizonyos » csoda«, az » istenkéz« beavatkozása úgy fogható fel, mint [...] a megtisztulásnak belülről kiáradó hulláma."⁸⁵

Véleményem szerint Barta János tévedett, amikor nem vette figyelembe Jókainak a regényben megnyilvánuló – a katolikus egyházétól eltérő felfogáson alapuló vallásosságát, s így a mű egyik rejtett üzenetét, annak ellenére, hogy észrevette: "A végső mozzanatok vallásos színeződése [...] tagadhatatlan."⁸⁶ Így vélte azonban, hogy az író csak azért használta a katolikus nyelvezetet, mert "a katolikus vallási élet közismert mozzanatai kínálkoztak, annak szókinccse futott a tolla alá."⁸⁷ Ezek után szükségszerűen tulajdonított túl nagy jelentőséget a műben kétségkívül jelenlévő mágikus jegyeknek, a "mágikus személycseré"-nek,⁸⁸ egészen annak állításáig jutva, hogy Timár "babonás-mágikus" megtisztuláson megy keresztül,⁸⁹ a theodicea megoldásának elutasítása ugyanis arra a következtetésre vezette, hogy Jókai "kedves regényhőse konfliktusát nem morális szinten oldja meg."⁹⁰ Az öngyilkosságtól Nagy Miklós szerint sem theodicea (a közelmúlt szakirodalmában ez csupán Szabó G. Zoltán és Szörényi László felfogása⁹¹), hanem egy "váratlan fordulat" tartja vissza: "Megszabadulása a véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit" – írta.⁹² Pedig megoldja. Timéa sorsa azért nem az ő vállát nyomja, mert bűnei alól feloldoztatott, s mert a nő élete alakulását a továbbiakban a téma végigvitele szabja meg.

Igy vélem, hogy a regény Timár és a narrátor istenhitét tanúsító, fent idézett mondatai Szabó G. Zoltán és Szörényi László álláspontját támasztják alá: a főhőst isteni beavatkozás menti meg, mely azonban

véleményem szerint egyszerre tükrözi Jókai sajátos panteizmusát, s kritikus magatartását a katolikus egyház nemtörődömségével, s egyszersmind kíméletlen szigorúságával szemben.

Ugyanakkor az író, e műben is megnyilvánuló antiklerikalizmusa ellenére, a katolikus egyház válással kapcsolatos álláspontját nem merete nyíltan bírálni – s ez téveszthette meg Barta Jánost és Nagy Miklóst –, nem merete nyíltan állítani, hogy az egyénnek a társadalmi szabályok áthágásával is joga lehet a boldogsághoz, de nem volt szíve kimondani, hogy nincsen.

Szerelem és házasság, egyértelmű kijelentésekben megfogalmazott különválasztásával, a sikertelen házasság felbontásához való jog nyílt hirdetésével, alapjaiban ásta volna alá az egyházak által támogatott és fenntartott megbonthatatlan család-sejtekre épülő társadalmi struktúrát. Timár szigeti életének narrátori helyeslésével és Isten bevonása által történt igazolásával Jókai így is messzebbre ment, mint például az amerikai Nathaniel Hawthorne rokon problematikájú, a házasságtörés témája köré szőtt, alig két évtizeddel korábbi *A skarlát betű* című regényében. Ott a házasságtörő asszonyra, bár pozitív hős, halálig tartó bűnhődés vár, s csak remélheti, hogy "majd ha a világ megérett rá [...], új igazságot nyilatkoztat meg az Ég, hogy férfi és nő viszonyát a kölcsönös boldogság biztosabb talajára építse", de nem vállalhatja nyíltan nézeteit, mert "az Ég rejtett igazságait sose derítheti fel olyan asszony, akit bűn és szégyen sújt."⁹³ Timár is

házasságtörésben vétkes, de neki Jókai Istene már "az új igazság" nevében megbocsátott.

Timár és új családja a szigeten, melynek nincs papja, s mely nem tartozik "semmi diöcoesishez" (I. 54.), egy dogmáktól megtisztított hit szerint él. A szigeten, "melynek határainál elszakadnak a társadalom törvényeinek, az egyház rendszabályainak fonalai" (II. 72.), akkor van ünnep, "mikor az Isten elhoz[z]a rájuk az ő örömeiket" (II. 35–36.); pap áldása nélkül született gyermeküket "ég küldte jövevény"-nek tekintik (II. 66.); s az antiklerikális nézeteket valló Teréza az, aki az igaz keresztény magatartást képviseli: sebesülteket ápol, igazságot tesz, szegényeken segít. (II. 73–74.)

A legjobban érintett, mert legmerevebb álláspontot elfoglaló egyház, a katolikus, egyik folyóirata joggal állapította meg, hogy Jókai "műveinek vallási irányát tekintve" a katolikus papságot sérti a legjobban,⁹⁴ ami annál is inkább igaz, mivel, mint Barta János rámutatott, az író még a *protestáns* Timár válságának ábrázolásakor is "katolikus vallási-szertartási fogalmakat használ",⁹⁵ sőt talán szereplői névválasztása mögött – Noémi: héber, "gyönyörű ségem", Timéa: görög, "tisztel, becsül" is a dogmáktól megtisztított ősi hit utáni vágya állt.

A regény vége utópia, mely még utalásaival is kötődik az európai irodalomban oly gyakori sziget-éden-utópia motívumcsokorhoz: Krisztyán "az aranykorbéli ruralis" életet irigyli Timártól (II. 214.); bár nem "Robinson"-ként [azaz egyedül] élne ott (II. 218.); a sziget

"ős paradicsom" (II. 34.).

Ez az utópia, mely Teréza sorsán keresztül, Timár és Teréza első beszélgetésének ellenpontjaként kapcsolódik a témához (*Az arany ember* drámai változatában, ahol a szegénység-boldogság témát elhagyta az író, az utópia is hiányzik), ellentmondásos: Deodat ért a pomológiához, oinológiához, horticulturához, botanikához (II. 288.), sőt gép segíti a mintagazdaság munkáját (II. 286.), azaz egyaránt jellemzi a civilizációból való kivonulás és a civilizáció.

Jókai utópiája, miként kapitalizmus-ábrázolása is, kidolgozatlan és következetlen. A regény kölcsönzött témája, boldogság és szegénység összekapcsolása, a feudalizmusból kibontakozó Magyarországon ellenérzést ébreszthetett a kapitalizmus iránt, s harmadikutas antikapitalizmusa – Jókai, s a magyar irodalom egyik legolvasottabb regénye e mű – káros hatása máig érezhető.

Az arany ember igazi értéke – s ez feledteti a mű számos gyengéjét, jellemépítési, logikai következetlenségét – a Timár boldogságkeresésének történetébe rejtett kritika, mellyel, ha talán nem is mindig szándékosan, Jókai a feudalizmusból örökségül maradt értékrendet támadva, a személyiség jogait elismerő polgári szemléletmód kialakulását segítette elő.

¹ *Jókai Mór összes művei.* (A továbbiakban *JÖM*) *Az arany ember.* II kötet. S. a. r. OLVÁNYI Ambrus. Bp., 1964. II. 294. A szövegben zárójelben található számok e kiadás kötet- és lapszámait jelölik.

² FRIED István, *Jókai Mór és a magyar vígjátékhagyomány*. In: *Az élő Jókai*. Tanulmányok. [Bp.], 1981. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 64.

³ JÖM, *Cikkek és beszédek*. S. a. r. SZEKERES László. Bp., 1965. I. 17. és 203. A *Kalmár és tengerész* Jókai könyvtárában is megvolt, de minden bizonnyal Laborfalvi Rózáé lehetett, kinek neve szerepel is a műhöz csatolt "Előfizetők' Névsora"-ban. *Kalmár és tengerész*. Írta CZAKÓ Zsigmond. Pesten, [1845], Trattner-Károlyi.

⁴ JÖM, *Cikkek és beszédek*. I. 547.

⁵ *Az Önnön-áldozat*. Egy érzékeny játék három felvonásban KOTZEBUÉtól. Fordította BENKE Jó[z]sef. Szegeden, 1807, Grün Orbán. Az idézett szövegek eredeti helyesírását megtartottam.

⁶ LÁNYI Ernő, *Czakó Zsigmond színművei*. Bp., 1913, Attila könyvnyomda. 6-7.

⁷ *Az Önnön-áldozat*, 3 és 25.

⁸ *Az Önnön-áldozat*, 11.

⁹ *Az Önnön-áldozat*, 11.

¹⁰ *Az Önnön-áldozat*, 16.

¹¹ *Az Önnön-áldozat*, 20.

¹² *Az Önnön-áldozat*, 25.

¹³ *Az Önnön-áldozat*, 30.

¹⁴ *Az Önnön-áldozat*, 47.

¹⁵ *Az Önnön-áldozat*, 43.

¹⁶ *Az Önnön-áldozat*, 44.

¹⁷ *Az Önnön-áldozat*, 63.

¹⁸ *Az Önnön-áldozat*, 64-65.

¹⁹ *Az Önnön-áldozat*, 67.

²⁰ *Az Önnön-áldozat*, 76.

²¹ *Az Önnön-áldozat*, 78., *Az arany ember*, II. 157.

²² *Az Önnön-áldozat*, 79.

²³ *Kalmár és tengerész*, 29.

²⁴ *Kalmár és tengerész*, 14.

²⁵ *Kalmár és tengerész*, 6.

- ²⁶ *Kalmár és tengerész*, 15.
- ²⁷ *Kalmár és tengerész*, 12.
- ²⁸ *Kalmár és tengerész*, 76–77.
- ²⁹ *Kalmár és tengerész*, 9., *Az arany ember*, II. 20.
- ³⁰ *Kalmár és tengerész*, 46.
- ³¹ *Kalmár és tengerész*, 57.
- ³² *Kalmár és tengerész*, 52.
- ³³ *Kalmár és tengerész*, 30.
- ³⁴ *Kalmár és tengerész*, uo.
- ³⁵ *Kalmár és tengerész*, 28.
- ³⁶ *Kalmár és tengerész*, 41.
- ³⁷ LÁNYI Ernő, *i. m.* 45.
- ³⁸ *Kalmár és tengerész*, 38.
- ³⁹ KOCH Lajos, *Czakó Zsigmond drámai munkássága*. Esztergom, 1913. 38.
- ⁴⁰ LÁNYI, *i. m.* 15. és 33.
- ⁴¹ KOCH, *i. m.* 9.
- ⁴² LÁNYI Ernő, aki behatóan foglalkozott Czakó panteizmusával, kimutatta VAJDA Péter *Vajkoontala* c. hindu környezetben játszódó elbeszélésének hatását a *Leonára*. *I. m.* 55.
- ⁴³ CZAKÓ Zsigmond, *Leona*. Tragoedia négy felvonásban, előjátékkal. Pesten, 1846. Trattner. 3.
- ⁴⁴ *Leona*, 12.
- ⁴⁵ *Leona*, 52–53.
- ⁴⁶ *Leona*, 37.
- ⁴⁷ *A Nemzeti Színház*. Szerk. SZÉKELY György. Bp., 1965. 19.
- ⁴⁸ JÖM, *Cikkek és beszédek*. I. 203.
- ⁴⁹ JÖM, *Cikkek és beszédek*. I. 195.
- ⁵⁰ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. [Bp.], 1955. 53–59.
- ⁵¹ FESZTY Árpádné, *Akik elmentek...* Bp., [1923.], Az Athenaeum ir. és nyomdai részvényt. kiad. 8–9.

- ⁵² Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 116. Jókai műveinek meseszerűségére hívja fel a figyelmet *Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben* c. tanulmányában SZEGEDY-MASZÁK Mihály, aki szintén V. J. Propp idézett művének tanulságait felhasználva elemzi Kemény Zsigmond regényeit. In *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1988. 120–150.
- ⁵³ PROPP, *i. m.* 274–5.
- ⁵⁴ HERMANN István, *A magyar regény senki szigete*. In Uő., *Veszélyes viszonyok*. Bp., 1983. 88.
- ⁵⁵ EISEMANN György, *A kozmosztól a szigetig*. It 1991. 258.
- ⁵⁶ SÖTÉR István, *Jókai útja*. In Uő., *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*. Bp., 1979. 462. Sötér észrevette, hogy "Timéa fokozatosan idomul hozzá a komáromi környezethez." Uo.
- ⁵⁷ LENGYEL Dénes, *Utószó Az arany ember* 1954-ben, a Szépirodalmi Kiadó "Magyar klasszikusok" sorozatában megjelent kiadásához. 465.
- ⁵⁸ LENGYEL Dénes, *Utószó*, uo.
- ⁵⁹ FÁBRI Anna, *Jókai – Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991. "Timár lélekjelenléte az elszabadult hajómalom megfékezésekor" arra példa Fábri Anna szerint, hogy "a katasztrófák Jókai műveiben nagy egyéniségek kiválásával járnak együtt". *I. m.* 53.
- ⁶⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*. In Uő., *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Bp., 1981. 270.
- ⁶¹ BARTA János, *i. m.* 271.
- ⁶² FÁBRI Anna jegyzi meg, hogy a Senki szigetének "aziluma egyébként nem létezhetne a bécsi udvart és a sztambuli portát egyaránt lekötő leveticzi Timár Mihály gazdagsága nélkül." *I. m.* 182.
- ⁶³ BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 415.
- ⁶⁴ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 274.
- ⁶⁵ NAGY Miklós, *Az arany ember: valóság, líra, mítosz*. In Uő., *Virrasztók*. Bp., 1987. 101.
- ⁶⁶ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.
- ⁶⁷ *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. II Vols. Ed. Jean-Charles SEIGNEURET. New York – Westport, Conn. – London, 1988, Greenwood

Press. I. 209.

⁶⁸ MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790–1848)*. In: *Magyarország története 1790–1848*. II köt. Főszerk. MÉREI Gyula. Bp., 1983. I. 321.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ HERMANN István, *i. m.* 78.

⁷¹ "[Timár] felemelkedése elsősorban azt példázza, hogy a self-made man a korabeli Magyarországon csak az induló tőke birtokában vagy csalások útján (vö. Kacsuka ajánlatával) érhet el sikereket, azaz minimális esélye van plebejus sorból vállalkozások révén a vagyonos osztályba való emelkedésnek." FÁBRI Anna, *i. m.* 193–4.

⁷² KELETI Károly, *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. Bp., 1783. 365.

⁷³ KELETI Károly, *i. m.* 367.

⁷⁴ FÁBRI Anna, *i. m.* 254.

⁷⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 269.

⁷⁶ LÁNG Lajos – JEKELFALUSSY József, *Magyarország népességi statisztikája*. Bp., 1884. 331.

⁷⁷ Minden ceremónia nélkül. Fábri Anna félreérti Jókait: "Esküvők például, amelyeket fák lombjai és az ég kékje alatt tartottak (Az arany ember felejthetetlen jelenetei)" *I. m.* 56. Esküvő nem volt.

⁷⁸ Bori Imre Jókai szerelem-ábrázolásának visszafogottságára más magyarázatot ad. Szerinte "a regényíró nem tud mit kezdeni azokkal, akik kivonultak a világból, és visszaszerezték boldogabb énjüket, s boldog embernek kell nevezni őket. Nem is tudja a boldogságot életfolyamatként ábrázolni! Csak egy pillanatot tud nekik ajándékozni: nászukét a természetben." BORI Imre, *Jókai és a századvég*. In: *Az élő Jókai*, id. kiad. 92.

⁷⁹ FESZTY Árpádné, *i. m.* 37.

⁸⁰ FESZTY Árpádné, *i. m.* 29.

⁸¹ Tudjuk, hogy valójában az 1870-es évek gazdasági viszonyai jelennek meg a műben. "A magyar liszt ui. a század második felében [...] vált keresett cikké a világpiacon." A regény *Keletkezése, forrása*. In: *JÖM, Az arany ember*, I. 329.

⁸² BORI Imre, *i. m.* 92.

⁸³ EISEMANN György, *i. m.* 268.

⁸⁴ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 280.

⁸⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281., 282.

⁸⁶ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁷ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

⁸⁸ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁹ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 279.

⁹⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁹¹ SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László értelmezése szerint Timár megmenekülése az "isteni irgalom döntése". "Ezzel a megoldással Jókai az élet-halál dilemmát tulajdonképpen theodiceába [...] vezette át..." *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Bp., 1988. 86.

⁹² NAGY Miklós, *i. m.* 93.

⁹³ Nathaniel HAWTHORNE, *A skarlát betű*. Ford. BÁLINT György. [Bp.], 1961. 238-9.

⁹⁴ "RADEAUX", *Egy kis hidegvíz-zuhany a Jókai kultusz hevének lohasztására*. Religio, 1893. aug. 5-12. 78.

⁹⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

III. JÓKAI MÓR *SZÉKELY ASSZONY* CÍMŰ NOVELLÁJÁNAK FRANCIA FORDÍTÁSA¹

"Nehéz a francia közönség izlését eltalálni", írta Jókai 1879-ben Hegedűs Sándornak, amikor tudomására jutott, hogy egy francia kiadó a *Szabadság a hó alatt* című regényének kiadását fontolgatja, s hogy ezt valóban nem is sikerült maradéktalanul elérni, azt Ferenczi Zoltán az író műveinek francia fordításait is számbavevő listája tanúsítja, mely 1926-ig összesen 45 tételt sorolt fel, miközben angol nyelvterületen 119-et, a német nyelvű kiadások számát pedig 333-ban állapította meg.²

A külföld - elsősorban tehát Németország - érdeklődését már megtapasztaló Jókai ekkor úgy vélte, hogy francia területen még jószerivel ismeretlen, bár tudott róla, hogy az *Egy magyar nábobot* már 1860-ban lefordították, sőt 1865-ben második, s 1874-ben harmadik kiadása is megjelent: tehát azt a művet mely ott a legnépszerűbbnek tartható, már kézbevehették a francia nyelven olvasók. Három francia kiadást ugyanis egyetlen másik regénye sem ért meg.

Ismeretlenségét illetően igaza is volt, hiszen Pierre Larousse *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*-jének, melyet 1866 és 1879 között adott ki, csak a pótkötetébe került be, s a róla szóló szócikk szerzője, nyilván hazai adatok hiányában, ekkor is német forrásra támaszkodott: Jókai Maurus ugyanis e mű szerint 1848-ban a *Wochenblatt*, majd Debreczinben az *Abendblätter* szerkesztőjeként vált

ismertté. A szerző, aki főleg Jókai életrajzát ismertette, irodalmi munkásságával kapcsolatban kiemelte, hogy 1850 és 1875 között 160 kötetnyit írt, s megjegyezte, hogy művein ezért természetesen érződik a sietség, bár úgy vélte, hogy közülük néhány regény megérdemli a népszerűséget. A hat felsorolt regény közt szerepelt az *Egy magyar nábob*, és a *Sultan carpathe* [sic].³

Az 1984-ben (második kiadásban) megjelent négy kötetes *Dictionnaire des littératures* azt mutatja, hogy Jókai később sem vált ismertebbé és népszerűbbé Franciaországban, bár ennek ellenére máig a magyar regény fő képviselőjeként tartják számon. Olyan szerzőként, aki "igazából sohasem fejlődött, és egész életében zavartalanul és örömmel dolgozott száz regényből álló impresszionáló életművén/műemlékén [monument]." Philippe Van Tieghem, a *Dictionnaire* szerzője-szerkesztője szerint a valóság csak Jókai idealista és némileg leegyszerűsítő (simpliste) felfogásának szűrőjén érvényesül, olyan antitézisek sémáinak alkalmazásával, melyek Hugo-t idézik emlékezetébe, s ennyiben realista, "bár [művei] a valóságnak csak kiemelt pillanatait, fényes aspektusait képviselik, ahol az árnyék és a rossz egyszerűen csak véletlenek, technikailag szükséges kontrasztok". Van Tieghem úgy látta, hogy ez a módszer tökéletlen lélekrajzhoz és a magyar valóság meglehetősen részleges ábrázolásához vezetett, s megállapította, hogy a kritika - itt a magyart érti - "az életművel szemben bizonytalan", mivel "hibái nem jelentenek

---

akadályt, hogy Jókait a legjobb magyar regényírónak tartsák", s hogy megragadónak ítéljék vállalkozását, mely elragadtatást véleménye szerint ma is minden olvasója osztja.⁴

Ferenczi listáján a 45-ből a *Székely asszony* három tételben is szerepel, tehát három kiadásban volt olvasható: keltezetlenül a *La Nouvelle Revue* és a *L'Amaranthe* folyóiratoknál,⁵ majd egy novellaválogatás egyik darabjaként 1895-ben. E novellát részint azért választottam fordításelemzésem tárgyául, mert a többivel ellentétben három különböző helyen is olvashatták, másrészt mert vizsgálatával kimutatható, mi okozta Jókai műveinek franciára fordításakor az alapvető nehézségeket, így rávilágíthat az író franciaországi népszerűtlenségének fő okaira.

Azt már a *Levelezés* harmadik kötetéből megtudhattuk, hogy Jókaival igyekezett kapcsolatot kiépíteni a *La Nouvelle Revue* nevében a Párizsban élő Szarvady Frigyes. A sajtó alá rendező Győrffy Miklós megállapította, hogy Jókai neve az 1879. évben a "munkatársak közt olvasható, sőt egyik regényét is ismertetik a folyóiratban, de tőle való írást [1879-ben és 1880-ban] hiába keresünk." (462.) Jókai szerepeltetése az első szám első füzeté 108 munkatársa közt - egy másik közülük Szarvady - a folyóirat szerkesztőnőjének, Mme Edmond Adam, Juliette Lamber-nek politikai nézeteiben kereshető. Az Alphonse Daudet közelebbi

---

baráti köréhez tartozó Mme Adam, aki lapjának külpolitikai rovatát saját maga írta, "igen németellenes, oroszbarát, a nacionalistákhoz nagyon közelálló lap"-ot szerkesztett,⁶ a revans szellemében, melyben különös helyet juttatott az Osztrák-Magyar Monarchiának, ahová személyesen is ellátogatott.⁷ Hosszú időn át abban reménykedett ugyanis, s ennek szellemében szerkesztette lapját, hogy az államalakulat Németország ellensúlyát képezheti. A folyóirat politikai irányára jellemző, ahogyan a Kossuth emlékiratainak első kötetéről Coriolis (talán Szarvady?) tollából származó írás zárul 1881-ben: "Magyarország tűnik a mozgatóerőnek, melyre a kelet fejlődése épülhet: kiérdemli tehát a Keleti Birodalom (Oesterreich) nevet, mely már oly régóta Ausztria hivatalos címe."⁸

Jókai népszerűsége-népszerűtlensége szempontjából azonban figyelemre méltóbb a szerző megjegyzése, aki szerint a franciául frissiben napvilágot látott műben Kossuth "kétségtelenül egy szinte már távolinak tűnő időszakról számol be, olyan eseményeket és embereket idéz fel, amelyek-akik többnyire már a múlthoz tartoznak."⁹ A 48 iránti érdeklődés tehát már a Győrffy által felidézett "ismertetés" idején, 1880-ban is távoli emlék lehetett sokak számára. A recenzió egyébként a *Kőszívű ember fiainak* francia kiadásáról szólt (*Les fils de l'homme au coeur de pierre*),

---

s megállapította, hogy "kicsit hosszú és furcsa a címe": azaz a fordító vagy nem hallgatott Jókaira, vagy nem tudott róla, hogy az író ezt a regényét ugyan francia fordításra ajánlotta, de nem az eredeti magyar cím megtartásával. (84.) Az ismertetés csupán egy, a július-augusztusi kötet 41 recenziója közül, s terjedelmét tekintve rövidebb (27 sor), mint például Jules de Carné sablonos háromszög-történetéé (43 sor).

A La Nouvelle Revue, e "politikai, gazdasági, tudományos és irodalmi" kéthetilep, mely mára többnyire elfeledett francia szerzők művei mellett azzal dicsekedhet, hogy benne jelent meg – bár posztumusz – Flaubert *Bouvard és Pécuchet*-je, az osztrák-magyar politikának és történelemnek több cikket szentelt, mint az Egyesült Államokénak, igaz 1890-es tematikus mutatója szerint külön magyar irodalomról még nem tudott (az "Osztrák irodalom"-ról is csak négy cikk szólt 1879-1888 között).¹⁰

A *Székely asszony*, Horn Emil fordításában az 1894. február 15-i számban jelent meg, a magyar író működésének ötvenedik évfordulójára, majd innét került át Horn *Jókai* című kötetébe, mely egy, szintén a La Nouvelle Revue-be írt *Jókai* című tanulmányán kívül az *Egy bál*, *Az erdei dal*, című elbeszéléseket és a *Sárga rózsa* című kisregényt tartalmazta, s 1895-ben látott napvilágot.

A fordító Horn Emil, akit Szinnyei elsősorban bankárként tart számon, bár természetesen újságírói és fordítói tevékenységéről (Mikszáth, Rákosi Viktor) is tud,

Horn Ede államtitkár, országgyűlési képviselőnek, a szabadságharc leverése után egy ideig Brüsszelben, majd Párizsban élő újságírónak, később a Hon munkatársának legidősebb fia. Horn Emil jól tudott franciául, hiszen anyja belga nő volt, s apja emigrációja idején született 1858-ban Párizsban. Amikor a viszonyok lehetővé tették és Jókai Horn Edét hazahívta, 1869-ben szüleivel Magyarországra jött, de atyja halála után (1875) végleg Párizsban telepedett le.¹¹

Ha igaz, hogy a francia közönség már 1881-ben sem – így 1895-ben még kevésbé – érdeklődött a 48-as magyar szabadságharc iránt, akkor Horn választása eleve hibás volt. Ez részben igaz lehet, ám azért csak részben, mert a *Szabadság a hó alatt* 1880-ban (*Le tapis vert*) és 1881-ben (*Le mariage de Pouchkine*) megjelent kötetei sem arattak sikert: sem visszhangjuk nem volt, sem újabb kiadásuk. S van ami Horn mentségére szolgál. Például Szarvadytól értesülhetett arról, hogy amikor Jókai 1879-ben, Hegedűs Sándornak írt (de Szarvady egy fenn nem maradt leveléhez kapcsolódó, talán a neki írandó levélen töprengő), fent már idézett levelében igen alapos mérlegelés után csak kilenc regényéről vélte elképzelhetőnek, hogy franciára fordítsák, *A kőszívű ember fiait* ezek közé sorolta (84.). Horn tehát úgy vélhette, a hasonló témájú novella kiválasztása a szerzőnek sem lenne ellenére. Jókai tetszése pedig bizonyára fontos lehetett a számára, hiszen apja jóbarátjáról volt szó. Tudhatott róla, hogy az első német nyelvű fordítás szintén a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* alapján

készült Lipcsében 1850-ben, és ismerhette esetleg Szabad Imre angol nyelvű, a *Székely asszonyt* is tartalmazó *Csataképek* kötetét is, ami ugyancsak arra ösztönözhetette, hogy e novellát ő is bevegye válogatásába.

Horn nem tett mást, mint magyar kortársai. Ha ugyanis megfigyeljük, hogy Jókai mely regényei jelentek meg németül az író legfontosabb, széleskörű jogokkal felhatalmazott kiadójának, Otto Jankének fellépéséig először Magyarországon, s melyek találtak rögtön német kiadóra, azt látjuk, hogy Pesten jelent meg a *Régi jó táblabírák* (1856), az *Egy magyar nábob* (1856) és a *Kárpáthy Zoltán* (1860), míg Lipcsében talált kiadóra a *Janicsárok végnapjai* (1854) és Bécsben a *Törökvilág Magyarországon* (1855). Ez pedig azt mutatja, hogy a hazaiak a "nemzeti" tematikájú regényeit tartották lefordításra érdemesnek, a német, illetve osztrák kiadók viszont a kalandregényként olvashatóakat. Lehet ugyan, hogy Horn nem volt tisztában azzal, Franciaországban mi érdekelheti a közönséget Jókai művei közül, de ez jellemző a magyarországi német nyelvű kötetek kiadóira is. (Angol vagy francia nyelven itthon ekkoriban regényei nem jelentek meg; francia nyelvű budapesti folyóiratokban, a *Gazette de Hongrie*-ban és a *Revue de Hongrie*-ban az 1880-as évektől novellái igen, de ekkor Horn már Párizsban élt, ahová ezek a lapok nem jutottak el.) Sőt, a Jókai világirodalmi rangjáról és múlt századi olvasottságáról a mai napig hirdetett vélekedésnek is az többek közt az alapja, hogy máig nem tisztázódott, mely művei voltak, és miért, valóban népszerűek. Honnét tudhatta volna hát Horn,

hogy a 48-49-es forradalom és szabadságharc, mely apja, sőt közvetetten az ő életére is oly nagy hatással volt, hiszen Horn Edének 48-as osztrákellenes fellépése miatt kellett emigrálnia, tehát fia számára is a közeli múlthoz tartozott, s melynek ekkor már kultusza volt Magyarországon, a francia olvasó számára érdektelen? Különösen, hogy a *Kőszívű ember fiai* volt az egyik lefordított regény a kevésből? S honnan sejthette volna azt, ami alighanem a valóság: hogy a francia olvasókat valójában nemcsak a 48-as, hanem általában a magyar nemzeti tematikájú művek sem érdekelték? Ráadásul Horn választását igazolja utólag az irodalomtörténet-írás is, mely, bár nem hallgatja el hibáit, a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* című novelláskötetet, amelynek a *Székely asszony* egy darabja, Jókai pályájának fordulópontjaként értékeli. Zsigmond Ferenc szerint ugyan Jókai "a költői megokolás terén súlyos hibákat követett el azzal, hogy kellő műgond hiánya folytán és a lelkesítő célzat zsarnoki uralma alatt eposzíró is, regényíró is akart lenni egyszerre", mégis úgy vélte, hogy a *Csataképek* "Jókai írói fejlődésének jelentős mozzanata", részben, mert itt nagyrészt megszabadult a francia romantika hatásától, másrészt pedig, mert a "rejtett hazafiúi célzás költői kifejezését" "irodalomtörténeti érdem"-nek tartotta. Nagy Miklós Jókai című kötetében épp a Székely asszonyt bírálta talán a legélesebben, de ő is úgy vélte, hogy szemben a hatvanas-hetvenes évekkel, amikor regényei a jelentősebbek, a Bach-korszakban kisepikájának színvonala a magasabb.¹²

A *Székely asszony*nak huszonkét magyar kiadása ismeretes – utoljára Lukácsy Sándor válogatta be a gyűjteményes díszkiadás elbeszéléseinek első kötetébe, egyedülként a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* novellái közül, melyek e sorozatban együtt is napvilágot fognak látni. Lukácsy Sándor a *Székely asszony* cíművel azért tett kivételt, mert, mint írja "legalább egynek, az egyik legszebb csataképnek, mutatóban itt is helyet kell kapnia. Képzeleti és valóságselemek, eposzi fenség és hősi tragédia, hazafias pátosz és keleti (cserkesz) színezék, lírai részvét és biblikus stílus, mely a profán történetet szakrális régióba emeli: minden együtt van itt, ami Jókai elbeszélő művészetét naggyá teszi."¹³ A novellát illetően tehát a szakmai közvélemény a mai napig is megosztott.

Ha Horn választása nem is volt szerencsés, nem játszott döntő szerepet Jókai franciaországi fogadtatásában, az 1894-re már eldőlt. Sőt, elmondható, hogy Jókai népszerűségét, illetve népszerűtlenségét alapvetően nem befolyásolták a magyar kiadók és a többi magyar származású fordító fordításai sem, mivel szinte minden művét kiadták német kiadók, s ezek a fordítások a más országok, így a nagybritanniai és franciaországi kiadók rendelkezésére álltak: szabadon választhattak belőlük.

A fő baj a fordítással, mint látni fogjuk, nem is a 48-49-es forradalom és szabadságharc iránti érdeklődés hiánya lehetett, hanem az, hogy a novella – és alapvetően nem a fordító hibájából! – franciául érthetetlen maradt.

Érthetetlen - legalábbis a La Nouvelle Revue olvasói számára mindenképpen -, ugyanis Horn Jókairól szóló tanulmánya, melyből többek közt megtudhatták azt a novella értelmezése szempontjából lényeges információt, hogy magyar író, a két héttel korábbi, azaz február 1-jei számban jelent meg. Ebből az írásból, mely Jókai életrajzát is tartalmazza, értesülhettek arról, hogy a *Csataképeket* főművének tartják, bár arról nem, hogy a *Székely asszony* ennek egy darabja. Horn úgy vélte, Jókai senkihez nem hasonlítható író, akit rendkívüli képzelőerővel áldott meg az ég, ám gyengéire, igaz csak regényírói gyengéire is felhívta a figyelmet: "hosszú lélegzetű munkáin néha a koncepció egységének hiánya érzékelhető, és alakjai ábrázolásában érződik teremtményük sietős munkája."¹⁴

A továbbiakban korábbi, a Jókai-regények angol fordításainak vizsgálatánál használt elemzési módszeremet és Roland Barthes-nak az *S/Z*-ben, majd a *L'aventure sémiologique* című kötet egy tanulmányában, az *Analyse textuelle d'un conte d'Edgar Poe*-ban olvasottakat felhasználva vetem össze a francia fordítást az eredetivel. Barthes Poe szövegét lexiákra, "szövegi jelentőkre", olyan "önkényes produktumokra" osztotta, melyek "a belső szegmensei, amelyben a jelentés előtünése vizsgálható", majd különféle asszociatív konnotációkat, lehetséges értelmezéseket keresett bennük - enigmatikus, metalingvisztikai, szimbolikus, szocio-etnikai, narratív, társadalmi és kulturális kódokat, melyek a szöveg egy

---

jelentésének felfedéséhez segítenek hozzá.¹⁵ Barthes a magyarul *Monsieur Valdemar kóresete tényszerű megvilágításban* címen ismert novella Baudelaire-féle fordítását Poe szövegével teljesen autentikusnak ismerte el, így nem tett különbséget az angol nyelvű eredeti és Baudelaire változata közt, engem viszont épp az érdekel, hogy mennyiben változtatták meg a francia fordításban, részben a mindkét kultúrában járatos Horn Emil tudatos beavatkozásának következtében, a francia szavak és kifejezések konnotációi a mondatok, illetve az egész szöveg jelentését, arra vagyok kíváncsi, mivel járt az, hogy egyes szavak, kifejezések a francia olvasóban más asszociációt keltettek. Ehhez az szükséges, hogy el tudjam képzelni, milyen volt egy múlt század végi francia átlagolvasó. Azt tételezem fel, hogy amit egy Larousse enciklopédiában nem olvashatott el, azt nem is tudta, ami viszont benne volt, azt igen. Annak érdekében, hogy bizonyítsam, a Horn számára problematikus mondatok esetében nem egyéni fordítói ízlése játszott szerepet döntéseiben, néhány esetben felhasználok a *Székely asszony* 1854. évi Mary Stuart-féle angol fordítását, egy Szabad Imre válogatásában megjelent kötetből. Nyilvánvaló, hogy bár Stuart van fordítóként föltüntetve, épp a kérdéses részeknél szüksége lehetett Szabad ismereteire a magyarországi viszonyokat illetően.¹⁶

Székely asszony - Les femmes sicules¹⁷

A bajok már a címmel elkezdődnek, sőt alapvetően e címen múlt, hogy a novellát nem érthették maradéktalanul. Jókai, aki ezt az elbeszélését néhány nap alatt, kisebb megszakításokkal írta - legalábbis erről tanúskodnak a benne található következetlenségek -, utólag nem javította a címbeli egyes számot, s szerencsés, hogy a fordító az egész népszerűség nőtagjaira utal vele - ugyanis az írónak a magyar szövegben nem sikerült Juditot egyértelmű főszereplővé tennie. A baj az, hogy a *sicule* szó az 1865-től megjelenő *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* szerint a latin *siculiból* származik, s olyan népcsoportot jelentett, illetve jelent ma is, akik Itáliából az ókorban délre, Szicíliába húzódtak. (Nem vélekedik másként az 1897-es Pallas Nagy Lexikona sem: "ókori nép, a ligurok rokonai, kr. e. a XI. és XII. sz.-ban rajzoltak által Sziciliába"...¹⁸)

A magyarországi latinban a *siculus* már a középkortól ismert szó volt, s székelyt jelentett, de ez a jelentése a mai napig nem ment át a francia nyelvhasználatba. Horn Emil azonban mégsem követett el hibát a cím fordításakor: ennek elkészülte idején a legújabb és legkorszerűbb, 1892. évi Pallas-kiadású Magyar-Franczia szótár a "székely" francia jelentésének azt adta meg: *sicule*, míg a Franczia-Magyar kötet nem tartalmazta a *sicule* szót.¹⁹ (Sőt, máig ez a helyzet, Eckhardt nagyszótárának magyar részében a székely:

sicule, francia részében viszont *sicule* szó nincs.)

Röviden: a *sicule* kulturális kódja Magyarországon és Franciaországban a mai napig más, a novella olvasói tehát a "Szicíliai asszonyok" című elbeszélés olvasásába fogtak.

Elhallgattak az ágyúk, elhalt a csatazaj, elhullottak a hősök. - *Les canons s'étaient tus, les bruits de la bataille s'étaient apaisés, les héros avaient vécu.*: a magyar szöveg bevezető mondata enigmatikus, talányos, amire a szerzőnek a novellaszerkesztési elveken túl politikai oka is volt: a művet Jókai a kritikai kiadás szerint 1850 tavaszának inkább elején, mint közepén írta.²⁰ Kétfajta információt, azaz kétfajta lehetséges megfejtést, kódot tartalmaz ez a mondat. Egyrészt figyelemfelkeltő narratív kódot, másrészt történelmi kódot. A magyar olvasó számára a történelmi kód valószínűleg már ebben a mondatban megfejthető volt: a 48-49-es magyar szabadságharcról lesz szó, a francia olvasó számára csak figyelemfelkeltő kódként volt értelmezhető: valamilyen csatáról fognak később információhoz jutni. Élesebb elméjű francia olvasóknak már ekkor eszébe juthatott, vajon voltak-e az ókori Szicíliában ágyúk, s ha úgy vélték, nem, számukra logikailag megoldhatatlan problémába ütköztek, más szóval a cím és az első mondat együtt zavaros szöveget alkotott.

Sepsiszentgyörgy kapuja előtt a domboldalban, a temetőben, ott ültek a székely asszonyok, várva-várva - nem a csatából megtérő kedveseiket, hanem a győzelem hírét. - *Le*

cimetière s'élevait sur le côté d'une petite colline, devant la porte de Sepsi; les femmes de la ville attendaient là, non le retour de leurs époux, de leur frères, de leur fils ou de leurs fiancés, mais la nouvelle de la victoire.: A magyar szöveg esetében a történelmi rejtély, ha eddig nem, e mondattal minden valószínűség szerint megoldódott, a franciában a Sepsi nem segített (bizonyára a nem indogermán Sepsiszentgyörgyöt a francia olvasó szempontjából túlságosan nehezen kiolvashatónak-kiejthetőnek gondolta Horn): ezzel a latinos, mégis idegen csengésű szóval megerősíthette az olvasót, hogy gondolatban az ókori Szicíliában jár. (Lehet, hogy Hornnak Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy között kellett választania. Ez attól függ, hogy a fordításhoz melyik magyar kiadást használta. Jókai ugyanis Sepsiszentgyörggyel kezdte a novellát, de írás közben elfelejtette, hogy melyik helység volt az elején és Kézdivásárhellyel folytatta – ez a kritikai kiadásban jól megfigyelhető. Csak a novella 1882. évi, negyedik kiadásától szerepel végig Sepsiszentgyörgy.) Újabb enigmával szembesül itt mindkét nyelvű olvasó: társadalmi enigmával, ugyanis semelyik kultúrában nem magától értetődő, hogy a nők miért nem kedveseiket várják elsősorban, miért a csata kimeneteléről akarnak hallani. A francia ezt az enigmát felsorolással erősítette tovább, mert a magyar "kedveseikkel" szemben, ott házastársakról, testvérekről és jegyesekről esik szó.

[...] maguk között találgatták: ez a mieink ágyúja,.... ez volt mostan Gábor Áron,.... emez volt az ellenségé,... -

[...] elle reconnaissaient la pièce qui venait d'être tirée: "C'est notre canon", disait l'une; C'est celui de Gábor", disait une autre, tantôt c'était celui de l'ennemi,: Gábor Áron neve a magyar olvasók valószínűleg nagy többségének elárulta még azt is, hogy 1849 nyarának eseményeire történik utalás. A francia Gábor ebben nem igazíthatott el, hiszen ismeretlen név volt, így továbbra is titok az is, hogy ki az ellenfél. (Az angol olvasó a fenti problémákkal nem szembesült. A *Hungarian Sketches in Peace and War* előszava tájékoztatta a 48-49-es szabadságharcról és a novella két további lábjegyzetben magyarázta el, kik a székelyek, és ki volt Gábor Áron. Az angol változat egyébként Kezdi-Vasarhelyen játszódik.)

Székely anyák, székely leányok, menyasszonyok, feleségek egy óhajtást mondtak magukban, "hogya visszajő a kedves, győzelemmel térjen vissza, de ha elveszett a nemzet az eldöntő ütközetben, hírmondó ne jőjön belőle. - *Toutes les femmes de Seps: mères, épouses, filles, soeurs, fiancées, se disaient avec un soupir: Si celui que j'attends revient, qu'il soit victorieux; mais si, dans ce combat suprême, il a laissé périr l'honneur de la patrie, que le messenger ne vienne pas nous l'apprendre.*: Miután a magyar olvasó számára a cselekmény helye és ideje, valamint az események résztvevőinek szerepe világossá vált, Jókai másodszor is megfogalmazta a rejtélyt, mely a novella megoldásra váró problémája. Míg a magyar olvasók a történetek és Jókai többi, a témához kapcsolódó novellája ismeretében a helytállásra várhattak példát, a francia olvasók arra

lehettek kíváncsiak, hogy a nem tudni kik által megtámadott szicíliai nők miként viselkednek, ha a férfiak elvesztették a csatát.

A kápolna küszöbében, a szellős kriptá ajtajánál ősz hallgatag férfi ül. Vénember már nyolcvanéves, - *C'était un monagénnaire.*: Itt Jókai a cselekmény késleltetéséhez folyamodott, újabb rejtély, enigma, hogy ki az öregember, fordítója azonban újabb következetlenség kiküszöbölésére kényszerült: nála az öreg kilencvenes, amint később majd Jókainál is nyolcvankilenc a kritikai kiadás 158. oldalán.

Ide hozatta ki magát, nem nyughatva szobájában. Ide hozatta ki magát a temetőkertbe. Miért nem ásatott sírt is magának! - *Il s'était fait amener là, car il ne pouvait rester dans sa demeure, l'inquiétude sur l'issue du combat ne le lui permettait pas. Il voulait savoir et savoir sans retard.*: Jókai narrátora itt a figyelemfelkeltés céljából áthágja az erkölcsi törvényt. Mivel a francia változatban nem lett volna világos, hogy az öregember halálát nem kívánja valójában, hogy ez retorikai kód, s nem az író valódi véleményét fejezi ki, azaz általános társadalmi viselkedésformát fogalmaz meg - "aki öreg és nem harcol, haljon meg" -, Horn úgy döntött, az utolsó mondat helyett azt írja "mindent tudni akar, és késedelem nélkül."

Mellette egy nyomorék ül. Egyik keze, egyik lába összezsugorodva. - *Près de lui un jeune infirme était assis. Il avait tout un côté du corps paralysé.*: Horn kikerülte Jókai újabb retorikai fordulatát, a túlzást; nála a nyomorék fél testére béna. (Jókai azon fordulatait, melyekben

túlzásokkal kívánt érzelmeket kiváltani az olvasóból, szinte minden angol fordítójának, így már Stuartnak vagy Szabadnak is problémát jelentettek. Nála a nyomoréknak csak egyik lába zsugorodott össze - *beside him sat a cripple, who had one leg shrunk up.*²¹⁾

Az alkonyat kétes világánál térdére fektetett bibliából olvas a nyomorék az öregembernek. - *Sur ses genoux, une Bible était posée et à la lumière douteuse du crépuscule, David, c'était le nom de l'infirme, lisait au vieillard.*: Horn itt Jókai szerkesztési hibáját korrigálta, mivel az utóbbinál Dávid nevét csak az elbeszélés közepe táján tudjuk meg.

A nyomorék olvas az Izrael harcairól, [...] "És elnyerék az Isten ládáját és Éli két fia is meghala." - *Il en était au guerres d'Israël, [...] "Et l'arche de Dieu fut prise, et les deux fils d'Héli, Ophni et Phinéas, moururent aussi.*: Jókai szövege újabb (intertextuális) kulturális kódot tartalmaz; a magyaroknak azt, hogy szombatosokról vagy unitáriusokról olvasnak, a franciáknak azt, hogy a Krisztus előtt élő szicíliai szereplők ismerik az Ószövetséget. Annak, hogy Horn nem bírta megállni, és pontosabban idézett - beírta Éli fiainak, Hofninak és Fineásnak nevét - a további értelmezés szempontjából nincs külön jelentősége. Az intertextualitás segítségével mindketten előrevetítik a jövőben kifejtett helyzetet. Miközben azonban a Bibliát hosszasan idézik, a francia és a magyar olvasóban egyaránt azt a hitet táplálhatták, hogy Éli hasonmásának halála körül

---

bonyolódik majd a novella fő cselekménye, ő a főalak. (A szövegértéshez szükséges információk pontos közlését szem előtt tartó, tehát a szöveget nem kizárólag szépirodalomnak tekintő Constable's Miscellany sorozat kötetében Stuart/Szabad nem csupán Éli két fiának a nevét adja meg, hanem azt is, hogy Sámuel első könyvéből valók az idézetek: *The passage was in Samuel, about the battles of Israel in the holy war.*)

A temető árka mellett [...] egy magas néember áll. Harminchat éves lehet. Vonásai [...] még most is szépek. - *Près du fossé du cimetière, [...] se tenait une jeune femme. Elle pouvait avoir trente-cinq ans, et était fort belle,:* Alighanem a női fiatalságról alkotott eltérő felfogásuk - Jókaié és Horné/a francia társadalomé - vezethetett az árnyalatnyi eltéréshez. Jókainál harminchat éves, de még szép, tehát kora szerint már nem föltétlenül volna az, Hornnál viszont "harmincöt éves és nagyon szép". Magyarul olvasók, Miszáth életrajza óta tudjuk, hogy Jókaitól környezete nem vette jó néven a nála több évvel idősebb székelly Benke Judittal kötött házasságát; ez a szereplő is Judit és székelly, s a "még most is szép" talán már a megbánás öntudatlan megnyilvánulása.

A székelly asszony arcát egyfelől a nap búcsúfénye festi tartós aranyszínre, másfelől a villám vet rá elmúló kék-zöld világot. S mentül jobban hanyatlik alá a nap, a villám fénye annál kékebb, annál sápasztóbb a nő arcán. - [...] *tandis que l'autre côté prenait parfois, sous la lueur des éclairs, une couleur blafarde.*: A javítás - blafarde: halvány,

sápadt, vértelen - stilisztikailag jobb. Az arcon elmúló kék-zöld foltokról a társadalmi kódot megfejtőknek lehet, hogy Franciaországban sem csak a villámlás színe juthatott eszébe, mindenesetre a második mondatot Horn teljesen kihagyta.

Anya (Judit) és a novella során csak itt szerephez jutó jövőendő menyee (Aranka) bemutatása során írta Jókai, hogy: **A kék szem csillagsugára nem bír magának utat törni odáig a homályban, hová a fekete szem tűzsugára elhat.** - *Elle ne voyait rien encore; ses yeux bleus de pervenche ne pénétraient pas à travers la brume aussi loin que le regard perçant de Judith.*: A magyar mondatból könnyen általánosítható természettudományos képtelenség: "a kék szemek rosszabbul látnak, mint a feketék". Horn az általánosítást a tulajdonnév és a személyes névmás alkalmazásával kikerülte.

Mikor fiát fegyvertelenül látja közeledni, Judit "eliszonyodva" kiált, Hornnál csak felháborodva (*indignation*): amennyiben a francia olvasók a női barbárságra vártak példát, ezzel az egy szóval Horn enyhítette, bár segíteni a következő rész apró változtatásaival sem tudott rajta. Például: - Hol hagytad fegyvered? - kiálta rá, [...] kemény elítélő hangon Judit. - *lui demanda d'une voix indignée sa mère*;: Hornnál az anya megint csupán felháborodott. (Stuart/Szabad is problematikusnak érezte jövőendő olvasói szempontjából Judit viselkedését, amit ő úgy igyekezett megoldani, hogy már a nő bemutatásakor "lelkes"-nek írta le: Vonásai kemények,

szigorúak, de még most is szépek. - [...] *her features, though stern and severe, were still beautiful, and her dark lustrous eye glowed with with the fire of enthusiasm.* - "vonásai, bár kemények és szigorúak, még most is szépek, s sötét, ragyogó szemei izzottak a lelkesedés tüzétől".)

Mikor a fiú látja, hogy senki sem szánja: felvánszorgott a földről szótlanul, kezével keblén szétszakadt ruháját összetartva, tántorogva, ingó léptekkel nekiindult az úttalan avarnak, nem nézett egyszer sem vissza, elvadultan a pusztá erdőbe eltévedt, ott levette kezét elszakadt öltönyéről. - *il s'éloigna navré et désespéré; il marcha d'un pas mal assuré à travers la pleine déserte jusqu'à ce qu'il eût atteint la forêt, là il chercha un refuge dans un massif, puis écarta ses mains qui comprimaient sa blessure.*: Horn megint igyekezett elkerülni, hogy erős érzelmi töltésű ígék és határozók ismétlésével váltson ki olvasóiból részvétet, nála a fiú nem felvánszorog, tántorogva, ingó léptekkel és nem téved el, mindössze "kétségbeesetten elmegy", majd egy erdőbe érve "leveszi sebéről az azt takaró kezét".

Székely ifjak elbujdostak. Kimentek idegen hazákba, most is odavannak, nem is jönnek vissza. - A magyar olvasók számára világos és a korabeli helyzetre vonatkozó allegorikus utalást Horn nem fordította le, valószínűleg mert attól tartott, önmagában nem érthető, tartalmilag viszont összeférhetetlen az előzőekkel, "elüldözik őket vagy elbujdosnak?", s szó szerinti értelmében nem felel meg a francia társadalmi elvárásnak: nem elég, hogy elvesztik a

csatát, a férfiak, magukra hagyva nőket, még el is menekülnek. Így a francia olvasó számára újabb lehetősége veszett el, hogy megértse, a magyar szabadságharcról olvas.

Elveszett Székelyország, - *La Transylvanie est perdue!*:
Kérdéses, hogy az előzmények után a francia átlagolvasó rájött-e, hogy eddig is Erdélyről olvasott, vagy azt képzelte, Transzilvánia Szicíliában van. (Annyi bizonyos, hogy az "Erdély" szó kulturális asszociációi a két országban ma is mások. Mint nemrég Charles Zaremba megjegyezte, a franciák számára Drakulát jelenti, a magyarok számára francia vonatkozásban pedig Clémenceau-t.²²)

Nem volt már férfi Kézdivásárhelyen. - [...] *il ne restait plus un homme valide à Sepsí*,: Horn azáltal, hogy a nyomorékot is férfinak tekintette - "nem volt már egészséges férfi Sepsin" -vonzóbb alakot formált belőle, mint Jókai, pedig ő is pozitív szereplőként akarta ábrázolni.

Az asszonyok a koporsó körül álltak, tele van az udvar is, mindenki elmegy nézni a halottat. Az utolsó férfit a koporsóban. Akit a legvénebbek sem ismertek fiatalnak. Aki meghalt szívszakadásban. Franciául az egész bekezdés hiányzik. Valószínűleg Horn újra csak el akarta kerülni az érzelemkiváltás céljából történő ismétlést, s így elhagyhatta azt a mondatot is, mely magában foglalja azt az értelmezést, hogy "aki nyomorék, az nem férfi". Ezen túl, a francia olvasó részvétüket kifejező látogatók helyett esetleg bámész népséget dekódolt volna.

Kinn fekszenek a csatamezőn, kinn futnak az elátkozott

---

világban. [...] Annyi unokafiú közül csak egy nyomorék van jelen, és azt senki sem tartja férfinak. - [...] *tous étaient absents au moment de lui rendre les derniers hommages, il ne restait que David.*: Jókai apológiája - "nem férfi, tehát nem kárhoztatható, amiért nem harcolt" - azt a célt szolgálja, hogy a későbbiekben még nagyobbak tűnjön a nyomorék hősiessége. Úgy látszik ezt a retorikai fogást Horn a franciák szemszögéből nézve alkalmazhatatlannak találta, mert újfent nem fordította le. De megint nem fordította le a magyar kortársak együttérzését kiváltani hivatott mondatot a bujdoklásról sem, így e történelmi értelmezési lehetőség hiányával újabb alkalom veszett el, hogy a franciák megértsék és rokonszenvet érezzenek a szabadságharcukban elbukott magyarok iránt.

Mindenkinek szerette volt, mindenkinek halottja [...] De senkinek annyi, mint Juditnak, - *Toutes les femmes le pleuraient comme leur aïeul, toutes le vénéraient et le regrettaient, aucune plus que Judith*,: "Mindnyájan mint ősüket siratták [az öreget], mindnyájan tisztelték őt és sajnálták, de senki nem jobban, mint Judit." Horn talán azért fordított mást, mert a novella belső logikátlanságának vélte, hogy a nők egyelőre nem kaptak hírt benne halottaikról, mégis gyászolnak, csak Juditnak van halottja, de erről az elbeszélés menete szerint nem is tud, s ráadásul a francia társadalmi elvárások szerint - melyet az eredeti szöveg fordítása megsértene - kegyetlenségéért saját magát kellene hibáztatnia, nem pedig lelkiismeretfurdalás nélkül gyászolni azt, akit elzavart. - Itt a fordítás mögött

meghúzódozó, feltételezett fordítói értelmezés a novella legnagyobb fogyatékoságát igyekezett elleplezni. E fogyatékoságra Nagy Miklós hívta fel a figyelmet: "Tragikus a címszereplő tévedése, mikor gyáva menekülőnek véli veszélyes sebbel hazatérő fiát, s elúzi őt magától. Ámde tévedéséről senki sem világosítja fel, így az anya anélkül esik el az ellenség kezétől, hogy tettéért a legkisebb lelkiismeret-furdalást is érezné. A tudatossá nem vált vétség hidegen hagy bennünket [...]. A székel Judit így nem tragikus heroina, inkább furcsa megszállottja a szülőföld védelmének."²³

Mindkettő feje ég, lángokkal háborog. A tűzhányó hegy oldalából nem fakad patak. – Horn nem fordította le sem a sikerületlen metaforát, sem a természeti törvénynek beállított álközhelyet. (Stuart/Szabad is így döntött, e két mondat angolul sem szerepel.)

Pedig ki tudja még meddig élhetsz?... – *Qui sait combien tu dois vivre encore?*: a jelentésárnyalás, "élhetsz" helyett "kell élned" lehetővé teszi, hogy a magyar pontos fordítása helyett a francia társadalmi kód szerint felbujtó asszonyból segítő asszony váljon.

"vesd el mankóidat, vedd a rombolás szereit kezédbe, – "Jette tes beguilles, prends en main les moyens de combattre, de détruire,: azzal, hogy a "rombolás" elé Horn beszúrta a "harc" szót, ugyanazt érte el, mint az előző esetben: Juditot pozitívabb karakternek ítéltette a francia olvasó.

Dávidot pedig, azon kívül, hogy nem fordította le, amikor a narrátor nem tartja férfinak, azáltal is pozitívabb szereplőnek mutatta, hogy a társadalmi kód szerint negatívabb csengésű "nyomorék" helyett többször is a "szerencsétlen, boldogtalan" jelentésű *malhereux*-t használta. Például: A nyomorék felemelte lángoló arcát - *Le malhereux leva vers la femme un regard plein de flammes.*; - Ó, tehetném bár! - sóhajta fel a nyomorék. - *Oh! si je le pouvais! soupira le malhereux.*

A cél úgysem a győzelem, hanem a becsületes halál. - *Le but atteint ne sera pas la victoire, mais une mort glorieuse.*: Jókai Judit szavai által kifejezett társadalmi értékrendje azt sugallja, hogy a férj halála esetén akkor becsületes a felesége, ha szintén a halált választja. Horn "dicső halál"-ról írt, mivel egy francia olvasó értékrendje szempontjából valószínűleg elfogadhatóbbnak tartotta ezt a megoldást.

(Judit:) s ha erővel akarnak bejönni, akkor jaj nekünk. - *s'ils veulent entrer de force, malheur à nous, malheur à eux!*: Jókai szerkesztési hibát követett el, előre elárulta a harc kimenetelét, Horn azáltal, hogy beleírta, a betolakodókra is szerencsétlenséget jelentene a támadás, többféle befejezést tett lehetővé.

(Judit:) s ha látod, hogy az ellenség elfoglalta a várost, lehányod azokat [a meggyújtott koszorúkat] a házak tetejére, s visszafoglald a várost tőle, - *lorsque l'ennemi aura envahi la ville, tu les jetteras tous enflammées sur les toits des maisons*;: Horn nem írta le, hogy a fiú

foglalja vissza a várost, bizonyára úgy vélte, hogy az olvasók ezt az eddigiekkel ellentmondásban álló képtelenségnek vélték volna.

rettenetes néember - *courageuse femme*: "bátor asszony" - a pontos fordítás kiemelte volna a francia társadalmi kód szerint Juditnak negatívként értékelhető magatartását, mint láttuk Horn épp az asszony elítélését kívánta eddig is elkerülni.

És a nyomorék alakja, mintegy szent convulsióban elkezdte erőszakosan reszketni, száraz elfonnyadt karjai kiterjesztett kezeikkel az égre voltak emelve. - *David était resté à genoux; les mains jointe levées vers le ciel, il était dans l'attitude de la prière la plus fervente, et son corps était agitée par une tremblement.*: a "száraz, elfonnyadt karok", a "convulsio", azaz "rángó izomgörcs" Dávid betegségére utalt volna, s ezzel csökkentette volna az olvasó szemében tettének nagyságát. Hornnál csak "térdenállva maradt, összekulcsolt kezeit az ég felé emelte, a legbuzgóbb ima helyzetében, és testét reszketés rázta meg".

Judit megcsókolta a szegény béna homlokát, s azzal otthagytta őt a toronyban. - *Judith baisa le malhereux au front et le laissa seul.*: Hornnál "magára hagyta". Ez az apró változtatás lehetővé teszi, hogy az olvasó ne a látványt képzelje el - a nyomorék fiút a toronyban - , hanem inkább a lelkében játszódó érzelmekre gondoljon.

Pedig sírhatott volna mindenki otthon is, halottja volt minden háznak.: Az érzelmeket kiváltani hivatott mondat a

francia fordításból kimaradt. A fordító bizonyára nem akart az olvasó érzelmeire ismétlésbe bocsátkozva apellálni. (Ez az ismétlés az angol változatban sincs benne.)

Túl kellett élnünk a nálunknál jobbakat, túl mindent, akit szerettünk. - *Nous avons dû survivre à notre bonheur, à tous ceux que nous aimions.*: A francia társadalmi elvárások szerint valószínűleg elfogadhatatlan lett volna a magyar mondatban rejlő általánosítás: a harcosok, a férfiak (?) jobbak, mint a nők, így a "túl kellett élni boldogságunkat" megfogalmazás került a helyére.

(Judit:) Innen [a városból] élve ki nem megy azontúl senki. - *Personne n'osera franchir cette barrière.*: Judit mondata a francia olvasó szemében könyörtelenségének újabb bizonyítéka lett volna. Helyette: "Senki sem meri átlépni ezt a városkaput/akadályt."

Predialó felől [...] a távolban magas porfelleg oszlopai kezdtek támadozni a Kézdivásárhelyre vezető úton közelegve. - *Dans le lointain, un nuage de poussière s'avancait*,: Nem valószínű ugyan, hogy a Brassói-havasokban fekvő Predialóra, azaz Predeal városára egykönnyen ráleltek volna az olvasók a korabeli francia térképeken, különösen nem, ha Szicíliában keresik, mivel azonban a francia fordításban a város neve nem szerepel, esélyük sem maradt rá. (Az angol fordításból nem maradt ki a helységnév, viszont a mondat kibővült: *and the tolling of the bell announced the approach of the Russian troops.*: "és a harangszó jelezte az orosz csapatok közeledését". A következő mondatban ugyan Stuart/Szabad is cserkeszekről ír,

így azonban már világos lehetett hovatarozásuk.)

Egy csapat cserkesz lovag közelg a városhoz. - *Les Tcherkesses étaient à cheval*: a korabeli francia nyelvben a Larousse enciklopédia szerint a "Tcherkesses" vagy "Circassiens" egyaránt megtalálható, mint "Circassie" lakosaié, amelyet a hunok az 5. században leigáztak.

mikor a magyar nép elindult az ismeretlen világba hazát keresni, - üldözte már akkor is a sors, - nem maradhatott régi honában, - millióként elhagyta szülőföldét, - itt-amott letelepedett, - a sors viharai onnan is kizaklatták, - egy része odább ment, - a másik elmaradt, - messze Volgán túli földön, - a Kaukáz vad bércei mögött, - az elvált testvérek sohasem hallottak egymásról többet, - *Quand les Huns, persécutés par le sort, avaient du quitter leur terre natale, ils avaient parcouru le monde inconnu à la recherche d'une nouvelle patrie, une partie était allée au loin vers l'ouest, l'autre était resté sur la rive droite du Volga, près des montagnes sauvages du Caucase. Les frères séparés ne s'étaient plus retrouvés...*: A "magyar nép" helyett a magyar hiedelmekkel nyilván ismerős Horn jószándékúan "hunok"-at fordított, amivel, ha lehet, még jobban megzavarta a francia átlagolvasót, aki elcsodálkozhatott, hogyan lehetséges, hogy a hunok a cserkeszek rokonai - hát nem leigázták őket? - és hogy került mindkét nép Szicíliába? (Stuart/Szabad a "magyar" szónál maradt.)

s mikor ezredév múlva a világszellem szeszélye ismét összehozza őket, mint ellenség állanak egymással szemben, - *et quand, mille ans plus tard, les caprices du sort les*

remirent en présence, ce fut comme ennemis qu'ils se rencontrèrent;: hogy ellenségekként állnak szemben, az tehát a Larousse enciklopédia "Circassie" vagy "Tcherkesses" címszavait elolvasók számára érthető, e mondat pedig abban is megerősíthette őket, hogy a történet valamikor az 5. században játszódik.

[A csapat vezéréről] **senki sem mondaná, hogy nem magyar.** - *personne n'eût dire que ce n'était pas un Hongrois.*: Mivel a hun-magyar "rokonságról" a Larousse nem tud, zavaró lehetett, hogyan kerülnek ide most hirtelen a magyarok, hiszen eddig róluk nem esett még szó. De a hunokkal való rokonság aligha támaszthatott rokonszenvet, mivel róluk azt írja az enciklopédia, hogy hódításaikat a "legszörnyűbb barbárság"-gal vitték véghez, "barbár hordák", voltak, az "egész világ rettegésére", Attiláról pedig leszögezi a szócikk-író, hogy "a hunok e szörnyű király"-át egyenesen Isten ostorának nevezték.²⁴ (Stuart/Szabad ismét ügyelt arra, hogy a magyarok és székelyek kapcsolatáról csekélyebb ismeretekkel rendelkező angol olvasó kiigazodjon, ebben a fordításban a cserkesz egy "székely magyarhoz" hasonlít: *bore great resemblance to the Szekely Magyar*".)

Az ember felsóhajt s úgy fáj, hogy nem tud vele beszélni, hogy nem tudja megkérdezni tőle, mit csinálnak az otthonmaradt rokonok, boldogok-e? Imádják-e még a régi Istent? Szabadok-e még őspusztáikban, ősbérceik között? Lám, mi nem vagyunk boldogok az új földön. Minket el-elhagyogat a választott Isten. Sokat sírunk, sokat vérzünk, bár ne

---

jöttünk volna ide soha! -

En voyant ces hommes, on souffrait de ne pouvoir leur dire: Que sont devenus les descendants de nos ancêtres? sont-ils heureux? adorent-ils encore leur ancien dieux? sont-ils libres au milieu de leurs plaines désertes et de leurs sauvages montagnes? Nous, nous ne sommes pas heureux sur ces terres nouvelles, le Dieu que nous avons choisi nous a abandonné, nous avons beaucoup pleuré, nous avons beaucoup combattu.: Aligha lehetett világos, hogy kinek a nevében szól a narrátor. Talán az elszakadás óta zsidó hitre tért szicíliai hunok (esetleg magyarok?) szólítják meg keresztény (a 17. század óta mohamedán) cserkesz testvéreiket, akiket épp most készülnek leigázni, bár a hunok vannak Szicíliában otthon? De akkor miért a barátságos hangnem? És miért keseregnek boldogtalanságról épp az egész világot végigdúló hunok?

a nőhang különben is szomorú, - *Les voix des femmes étaient empreintes d'une tristesse poignante*;: Horn elkerülte a természettudományos képtelenséget eredményező általánosítás lefordítását, nála a "nők hangját fájdalmas szomorúság hatotta át".

fejökről leveszik a csalmát - *Ils enlevèrent leurs shakos*: Horn, érthetően, a "csalma" szó helyett itt a franciában ekkor már a magyar nyelvből meghonosodott "csákó"-t fordított, de ez aligha növelte tovább a zavart.

Ne közelíts! - *N'approchez pas!*: A francia - sőt a magyar - társadalmi elvárások szerint nem lett volna elfogadható, hogy egy nő letegezzen egy ismeretlen,

magasrangú katonát, így franciául Judit magázódik.

A cserkesz engesztelő arccal szólt ismeretlen szókat a székely hölgyhöz, - *Aux paroles de la femme sicule, qu'il n'avait pas comprise, le Tcherkesse fit une signe d'acquiescement*: logikusabb Horn megoldása. Először Judit szólt a cserkeszhez, tehát szavait az nem értette, amint a francia változatban áll.

kiáltának mind egy hanggal az elkeseredett asszonyok, - *s'écrièrent d'une seule voix toutes les femmes fanatisées*,: az "elkeseredett" helyett "fanatizáltak"-at fordított Horn, s ezzel nyilván akaratlanul, végül mégis létrehozta azt a lehetséges olvasatot, melyet elkerülni kívánt. A magyar olvasó szemében a nők hősies helytállásáról szóló történetből a francia olvasó szemében a *Székely asszony* így lett egy, a többi asszonyt fanatizáló megszállott nő története, akinek könyörtelensége értelmetlen tömeghalálhoz vezet.

Küldtek azután keményebb szívű embert az asszonyoktól lakott város ellen. Az letapodta lovai patkójával az utca közepére ásott sír dombját, s a zárva talált házajtókat kopjákkal ütteté be erőszakosan. - *On envoya contre la ville de Sepsi des hommes au coeur plus ferme. Les cavaliers franchirent la tombe creusée devant la porte et pénétrèrent dans la cité. Ils trouvèrent toutes les portes fermées et durent les enfoncer*.: "Küldtek aztán keményebb szívű embert Sepsi városa ellen. A lovasok átlépték a kapu előtt ásott sírt és behatoltak a városba. Minden ajtót zárva találtak és erőszakkal kellett betörniük." Horn fordításában a

cserkeszek - a többszámot nyilván logikusabbnak találta - kevésbé erőszakosak, mint Jókai szövegében. Ezáltal Judit tette még érthetlenebbé válik.

s ha olykor szűnt a nagy zaj, hallatszék a vad, rikácsoló ének onnalfölül: - *quand tout à coup, au milieu du bruit, on entendit le chant féroce*:: a "vad, rikácsoló" helyett Horn "vad, kegyetlen"-t fordított, amivel lehetővé tette, hogy az olvasó ne Dávid nyomorékságára, hanem elsősorban önfeláldozó cselekedetére gondoljon.

Az emberek elfutottak onnan. Csak két ellenséges harckialtás hallatszik még, - a vihar üvöltése és a lángok ropogása.

Mintha léggé olvadt nők szellemei hánynák alá égő szikrák alakjában égnek törekvő lelkeiket a harcos férfiaknak, s mentül többet levernek onnan, annál több rohanna utánok a vítatott csillagos hazába.

Mért nem vagyunk mi is ottan! - *Les soldats enfuient; on n'entendit plus que les cris de deux combattants: les sifflements du vent et les crépitements de l'incendie*:: "A katonák elrejtőztek; nem hallatszott más, csak a két harcoló fél kiáltása: a szél fütyülése és a tűzvész ropogása." Horn nem fordította le Jókai mondandójának summázatát - "a nők a férfiakéhoz méltó halált haltak" -, sem kortársainak szóló üzenetét, a szabadságharc elbukása miatt érzett fájdalmát. Igaz, aligha valószínű, hogy a közös cselekvésre szólításra - "legyünk ott" - a francia olvasók az ókori Szicíliába vágyakoztak volna. (Stuart/Szabad is rövidebbre zárta az elbeszélést: *The two elements remained joint mastery of the*

field. The wind and the flames contended over the ruins of Kezdi-Vasarhely. "A két elem maradt úr a mezőn. A szél és a lángok versenyre keltek Kézdivásárhely romjai fölött.")

Mary Stuart/Szabad Imre fordítását sem nevezhetjük sikeresnek, bár Czigány szerint a *Hungarian Sketches*-t 1855-ben és 1856-ban is kiadták.²⁵ Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Jókai novellisztikája iránt érdeklődtek, hanem sokkal inkább, hogy a 48-as szabadságharc foglalkoztatta őket (ekkor még), hiszen Jókainak a későbbiekben regényeit, nem pedig újabb novelláit fordították angolra. Az angol változat legalább érthető volt, ami annak köszönhető, hogy a fordító és a szerkesztő nem egyszerűen szépirodalomnak tekintették a *Székely asszonyt*, hanem híradásnak, mely így lehetővé tette, hogy a szövegben nem megtalálható, vagy az angol olvasók számára nem világos összefüggésekre betoldással, lábjegyzetekkel felhívják a figyelmet.

A francia fordítás sikertelenségének épp az az egyik oka, hogy Horn Emil szépirodalomnak, megváltoztathatatlan műnek tekintette Jókai elbeszélését. Nem volt tisztában azzal, hogy a francia-magyar kapcsolatok olyannyira a kezdeteknél jártak, hogy a francia átlagolvasó szinte semmit nem tudott Magyarországról és Erdélyről, s így a történelmi kódokat nem tudta megfejteni. Ennek – és itt a szerencsétlen, bár mint láttuk érthető címválasztás is nagy szerepet játszott – az lett az eredménye, hogy az

---

elbeszélésből nem derül ki világosan, hogy hol és mikor játszódik, valamint kik a szereplői. Mindez persze részben a mű hibája - hiszen a szöveg önmagában csak egyetlen közösség számára volt érthető -, de rávilágít Jókai franciaországbeli népszerűtlenségének okaira. A történelmi kód értelmezhetetlenségén túl a másik fő ok a két ország társadalmi-kulturális hagyományainak eltéréseiben keresendő - például Judit anyai kegyetlensége a magyar szövegben kevesebbet nyom a latban, mint harciassága-hősiessége, ami egy francia olvasó számára aligha volt elfogadható -, bár megkockáztatnám, hogy ezeket a hagyományokat épp Jókai igyekezett, noha nem szándékosan, a franciákétól (nyugat-európaiktól) eltérő irányba formálni, a *Székely asszony* esetében hűen a *Hadi poéták* című írásában megfogalmazottakhoz.

Az 1849-ben megjelent cikkben, melyben a kortárs írókat buzdítja, hogy állítsanak emléket a szabadságharcnak, írja a következőket: "Hadjáratunkban annyi nagyszerű, annyi költői, annyi lélek emelő van, hogy ha valaki azt mind följegyezné, egy új odysseát írhatna belőle. [...] hogy a szabadságharc eseményei mint egy szent mythologia, mint egy vallásos hagyomány menjenek át a népbe."²⁶

Horn hiába érzékelte sok esetben a két nép gondolkodásmódjának eltéréseit, és hiába igyekezett más konnotációjú szavak fordításával, tömörítéssel, a szerkezeti hibák korrigálásával az elbeszélést a francia olvasó számára kevésbé problematikusá tenni, a novellában megnyilvánuló

alapvető értékrendet, bár még ennek árnyalását is megkísérelte, nem tudta megváltoztatni.

A fenti olvasat természetesen csak egy a lehetséges számtalan közül, az azonban biztos, hogy volt aki hasonlóan olvasta.

A *Jókai* című kötethez egy bizonyos Gaston Boissier, a francia Akadémia tagja írt - Horn *Jókai* című, már idézett tanulmányának értékelését felhasználó - Előszót, pontosabban egy levelet Hornnak, melyet ő Előszóként közreadott, s ebben olvashatók a következők: "Ön sikerrel lefordította franciára Jókai néhány novelláját. Eddig csak a nevét ismertük, s a minap, amikor az újságok beszámoltak azokról a fényes ünnepségekről, melyekkel egész Magyarország köszöntötte irodalmi működésének ötvenedik évfordulóját, azt kérdeztük magunktól, ki lehet ez az ember, akit ily nagy megbecsülés övez, s vajon mily tulajdonságaival érdemelte ki mindenki tiszteletét.

Ön ki akarta elégíteni kíváncsiságunkat, s ez sikerült. [...] Most jól látjuk, hogy nem azok közül az elmélkedő és zárkózott írók közül való, akik hosszan töprengenek koncepciójukon, akik vég nélkül mélyednek el alakjaikban, akik csiszolgatják majd újracsiszolják mondataikat, s nem akarnak mást kiadni a kezük közül, mint bevégzett munkát. [...] Ebben a változatos életműben, mely folyamatosan megújul, mégis van valami, ami nem változik. Jókai szenvedélyesen szereti Magyarországot; annyit beszél róla, amennyit csak lehet, és mindig olyan mély érzelmektől telítetten, melyet átad olvasóinak is. Ebben a kis kötetben,

melyet olvasunk, Magyarország minden arcát megmutatja. Először is, egy ősi legendát, tele grandiózus és szinte már barbár hősiességgel. [...] Érthető, hogy a magyarok úgy érzik, ezekben az elbeszélésekben élnek [...]. De vajon mi, akiknek nincs okunk, hogy magunkra ismerjünk, érdekesnek találjuk-e? Nem kétlem. Kétségekívül egy, a mienktől eltérő országról szólnak, de ez a másság maga az, mely kíváncsiságunkat vonzza; vannak filantrópok, akik olyannyira vonzódnak a népek általuk elképzelt egyesüléséhez, hogy zavaros álmaikban azt képzelik, egy napon mindnyájan hasonlítani fogunk egymáshoz. Ami engem illet, az összhang és harmónia e szenvedélye nem ragad el ennyire; nekem úgy tűnik, hogy ez az egyforma emberiség nagyon is unalmas lenne [...]. Legyen tehát meggyőződve róla, hogy a francia olvasó hálás lesz Jókainak, hogy megismerteti egy olyan országgal, mely nem hasonlít az övéhez, személyekkel, akik nem teljesen úgy beszélnek és cselekszenek, mint ők."²⁷

Boissier az előszóban egy-egy mondatot szánt a kötet egy-egy darabjának. Az "először is, egy ősi legendát, tele grandiózus és szinte már barbár hősiességgel" szólt a *Székely asszony*ról, s bizonyítja, hogy a francia akadémikus sem jött rá, a 48-49-es magyar szabadságharcról olvasott.

A két gondolkodásmód alapvető különbözését jól mutatja, hogy még a mindkét kultúrában járatos Horn sem vette észre, Boissier sorai mögött milyen kevés az igazi elismerés. Pedig a levelében nyilván a *Jókai* című kötet egésze alapján megfogalmazott, de a *Székely asszonyra* is hasonló

---

eredménnyel alkalmazható esztétikai ítélet – a tematika finom elutasítása, annak udvarias kijelentése, hogy nem elmélkedő író, nem töpreng a koncepcióján, nem dolgozza ki alakjai jellemét, nem kész munkát ad ki a kezei közül – magyarázza az író korábbi műveinek franciaországi visszhangtalanságát, s egyben előre is vetíti, hogy miért nem vált Jókai később sem népszerűvé.

A *Székely asszonyban* is megnyilvánuló, eltérő és csak idegenkedéssel dekódolható társadalmi normák és a magyar műfogyatékokosságait megmutató esztétikai mérce alkalmazása Boissier-t annak a következtetésnek a levonásához vezették, hogy Jókai írását legfőljebb az egzotikum iránti kíváncsiság teheti érdekessé. S hogy véleménye egyezett a francia olvasókéval, azt bizonyítja, hogy az írótól jelentősebb francia fordítás az 1890-es évek második felétől kezdve már nem jelent meg.

1 E dolgozat megírását a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales ösztöndíja tette lehetővé.

2 *Jókai Mór összes művei. Levelezése III. (1876–1885).*

Összegyűjtötte és s. a. r. GYÓRFFY Miklós. Bp., Akadémiai-Argumentum, 1992. 83. (A továbbiakban a levezés III. kötetének oldalszámait a szövegben zárójelben találhatók.) – FERENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*. Bp., 1926. 25–26, 9–18.

3 Réimpression de l'édition de Paris 1866-1879. Genève - Paris, Slatkine, 1982.

4 Philippe VAN TIEGHEM, *Dictionnaire des littératures*. Avec la collaboration de Pierre JORSERAND. 2. ed. Quadridge, PUF, 1984. Jókai-címszó.

5 A L'Amaranthe című folyóiratban nem sikerült a novellára rábukkannom.

6 *Histoire générale de la presse française*. Publiée sous la direction de Claude BELLANGER, Jacques GODECHOT, Pierre GUIRAL et Fernand TERROU. T. III.: *De 1871 à 1940*. Paris, Presses Universitaires de France, 1972. 391.

7 Útjáról írt könyvének címe: *La Patrie Hongroise. Souvenirs personnels*. Paris, 1884. - *A magyarok hazája*. Bp., 1885. Mme Adam szerepéről a Magyar írók és Művészek Szövetsége 1883-as párizsi látogatása alatt l. Henri TOULOUZE, *Un événement parisien en 1883: la grande délégation hongroise*. Cahiers d'études hongroises 5/1993. 145-153.

8 CORIOLIS, *Les Sovenirs de Kossuth*. La Nouvelle Revue, Vol. 10. mai-juin, 575.

9 I. m. 559.

10 *La Nouvelle Revue. Table Premier Période 1879-1888*. Paris, 1890.

11 Részletesebb életrajzát l. Szinnyeinel.

12 ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., A Magyar Tud. Akad. Kiadása, 1924. 108., 95., 97., 101. NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., Szépirodalmi, 1968. 68-69., 61.

13 JÓKAI Mór, *Elbeszélések*. III. kötet. Bp., Unikornis, 1993. Utószó, 322.

14 "Dans ses oeuvres de longue haleine, on constate quelquefois un certain manque d'unité dans la conception, et le caractère de ses personnages se ressent du travail hâtif de leur créateur." Émile HORN, *Jókai*. La Nouvelle Revue, 1894. febr. 1. 185.

15 Roland Barthes, *L'aventure sémiologique*. Paris, Éd. du Seuil, 1985. 329-333.

16 *The Szekely Mother*. In *Hungarian Sketches in Peace and War from the Hungarian of Moritz Jókai*. With Prefatory Notice by Emeric SZABAD. Edinburgh, Thomas Constable and Co., London, Hamilton, Adams and Co., Dublin, James M. Glashan, MDCCCLIV. (Constable's Miscellany of Foreign Literature - Vol. II)

17 JÖM, *Elbeszélések* (1850). 2/A köt. S. a. r. GYÖRFFY Miklós. Bp., Akadémiai, 1989. - E. HORN, JÓKAI. Préface de Gaston BOISSIER. Paris, Paul Ollendorf, 1895.

18 Vö. még: *Sicule: Populations primitives de Sicile orientale, installées d'abord en Compagnie puis repoussées en Sicile au début du premier millénaires avant Jésus-Christ. Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du 19e et du 20e siècle (1789-1960)*. Paris, Gallimard, 1992.

19 *Franczia-Magyar és Magyar-Franczia nyelv szótára*, mely magában foglalja mindkét nyelvre nézve a szójegyzéket az Akadémia, Becherelle és a legjelesebb szótárírók nyomán. Bp., Pallas, 1892. Második rész. II. köt. Székely = le Sicule m. nom de la tribu hongroise qui habite l'est et le sud de la Transylvanie.

20 JÖM, *Elbeszélések*, 2/A, 594.

21 Vö. KADAR Judit, *Jókai regényei angolul*. ItK 1991. 5-6. sz. 505-542.

22 Charles ZAREMBA, *Les problèmes linguistiques de la traduction littéraire*. Cahier d'études hongroises 5/1993. 27.

23 *Elbeszélések*, II/A, 600.

24 "marquant partout leur passage par des actes de la plus affreuse barbarie"; "hordes barbares"; "Attila - ce terrible roi des Huns, le *Fléau de Dieu*", "qui a été la terreur du monde entier". *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Huns címszó.

25 CZIGANY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830-1914*. Bp., Akadémiai, 1976. 142.

26 *Elbeszélések* II/A, 455.

27 A legfontosabb részek franciául: "Nous voyons bien qu'il n'est pas de ces écrivains méditatifs et renfermés, qui s'attardent sur leurs conceptions, qui approfondissent sans fin les caractères, qui polissent et repolissent les phrases, et ne veulent laisser échapper de leurs mains que des oeuvres achevées. [...] C'est d'abord, une antique légende pleine d'un héroïsme grandiose et presque barbare. [...] Soyez donc convaincu que le lecteur français saura gré à Jókai de lui connaître un pays qui ne ressemble pas au sien, des personnages qui ne parlent pas et n'agissent pas tout à fait comme lui." (vi-viii.)

IV. KONKLÚZIÓ

A dolgozat kísérlet arra, hogy a Jókai-fordítások (illetve Az *arany ember* esetében a Jókai-szöveg új megközelítése) segítségével megvizsgáljam, milyen volt Jókai műveinek kortárs angol és francia fogadtatása.

Az *arany ember* elemzése és a regények angol fordításainak, illetve a *Székely asszony* francia változatának vizsgálata azt bizonyította, hogy a társadalmi és kulturális hagyományok (ideértve az elbeszélés hagyományát) több tekintetben olyannyira eltértek egymástól, hogy fordítói beavatkozást tettek szükségessé. Az angol, illetve a francia olvasók magyarázat nélkül nem érthették a történelmi utalásokat, azokat nem tudták kódolni, és pontos fordítás esetén valószínűleg eltérően értékelték volna, illetve nem fogadták volna el a Jókai művekben a magyar olvasók számára természetes társadalmi magatartásmintákat. Ezért a fordítók számos helyen megváltoztatták a Jókai-szövegeket. A történelmi vonatkozások meg nem értését az angol fordítások esetében bizonyítja, hogy a *Hungarian Sketches*-t a fordító vagy a szerkesztő lábjegyzetekkel látta el, illetve ennek jele az is, hogy a regényekből a magyar történelmi vonatkozású részeket többnyire kihagyták (bár utóbbi az érdektelenséggel is magyarázható). A francia novellafordítás esetében pedig a történelmi kód megfejthetetlenségét bizonyítja a *Székely asszony* címének és első mondatának együttes értelmezhetetlensége. A társadalmi magatartásminták különbözőzésére és a fordítóknak a kódolást

befolyásolni kívánó kísérletére példa, hogy franciául a Székely asszony című novella asszonyai nem a "náluknál jobbakat" (azaz a férfiakat) élik túl, hanem csupán boldogságukat. Az angol fordítások esetében hasonló célt szolgált, hogy a *Szegény gazdagokban* Lapussa eredetileg negatív figurája zsugori polgárból legfeljebb anyagiassá vált.

Az angol fordítók elsősorban a kortárs társadalmi regénynek (*Nincsen ördög, Az arany ember*), illetve a kalandregénynek olvasható történelmi regényeket fordították le sikerrel (*Szabadság a hó alatt, Erdély aranykora*).

Bár a történelmi vonatkozásuktól megfosztott vagy lerövidített regényeket csak "kalandregény"-ként lehetett olvasni (ha meghagyták az eredeti szöveget, a megértést gátolta a magyar történelem ismeretének hiánya), néhány fordító, s közülük elsősorban Robert Nisbet Bain igyekezett e műveket "történelmi" regénynek, tehát értékesebb műfajba tartozónak beállítani. Mint láttuk, Bain közreműködésének köszönhető, hogy a kritika a *Szép Mihályt* nem kalandregénynek, hanem történelmi regénynek olvasta, s Bain volt az aki *A fehér rózsáról* is azt állította a műhöz írt előszóban, hogy történelmi regény. Előfordult, hogy a történelmi regény olvasatot a brit kritikusok más társadalmi elvárások alapján ítélték meg, illetve elutasították: az Athenaeum recenzense, aki elfogadta, hogy a *Szép Mihály* történelmi regény, bírálta Kalondai Bálint magatartását, *A kőszívű ember fiainak* felrótták, hogy Jókai már megint a szabadságharcról ír benne. A magyar történelmi témájú

regények angol nyelvterületen a kevésbé népszerűek közé tartoztak: az *Egy magyar nábob* annak ellenére ért el mindössze négy kiadást, hogy Bain a magyar köznemesség életét ábrázoló részeket nem fordította le, *Az új földesúr* csak egy kiadást ért meg. Utóbbi sikertelensége valószínűleg nem kis részben annak köszönhető, hogy a mű fordítója, Arthur J. Patterson hosszabb időn át Magyarországon élt, s számára a történelmi kód magától értetődően értelmezhető volt, így mindent lefordított. *A kőszívű ember fiai* is az eredetinek harmada, s kimaradtak belőle azok a részek melyek a magyar szabadságharcot Magyarországon ábrázolták. A nemzeti történelmi regények népszerűtlenségének fő okát megmutatta a *Székely asszony* elemzése: e novellához hasonlóan olyan távoli világot ábrázoltak, melyről az olvasóknak a megértéshez szükséges alapvető információik hiányoztak.

A kritikusok nem minden esetben fogadták el Bain "történelmi regény" olvasatát: *A janicsárok végnapjairól* például, idézte Czigány Lóránt, azt írta a Bookman, hogy "aligha nevezhetjük ezt a könyvet regénynek vagy történelmi regénynek", az Athenaeum pedig úgy vélekedett, hogy "tulajdonképpen kalandtörténet ez a könyv." (*A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában*. Bp., Akadémiai K., 1976. 252-253.) Úgy látszik, hogy a kritika akkor ítélte meg kedvezőbben a történelmi regénynek lefordított művet, ha az ábrázolt világról már voltak előzetes ismeretei vagy elvárásai: a *Szabadság a hó alatt* azért lelt kedvező fogadtatásra a kor jeles kritikusánál H. W. Temperley-nél,

mert úgy vélte, hogy Jókai az orosz történelmet ábrázolta benne sikerrel. A közönség és a hivatalos kritikusok véleménye eltért: a *Szép Mihált* például a kritika "lehúzta", mégis tíz kiadásban látott napvilágot; ez megintcsak annak a jele, hogy az olvasók a Jókai regényeket kalandregénynek olvasták.

Az eltérő társadalmi normák a társadalmi regénynek tekintett művek kritikai megítélésben nyilvánultak meg leginkább: *Az arany ember* több kritikusa tolvajlás bűnében marasztalta el Timár Mihályt, ami korántsem jellemző a magyar fogadtatásra. Pedig e regényt számos ponton, különösen férfi és nő kapcsolatának ábrázolásánál megváltoztatták fordítói – olyan pontokon, melyek a magyar irodalomtörténet-írás figyelmét kevésbé vonták magukra (például Timár házasságtörésért elítélni készül feleségét, holott neki már házasságon kívül született gyereke is van), mely változtatások azt jelzik, hogy a fordítók/olvasók társadalmi-kulturális értékrendje is eltért a magyar író/olvasók értékrendjétől, nemcsak a kritikusoké.

Francia nyelven a regények közül egyedül az *Egy magyar nábob* ért el három kiadást – ennek a viszonylagos sikernek az okára egy későbbi tanulmányban kívánok kitérni, annyit azonban már itt leszögeznék, a francia erősen megváltoztatott tartalmú és szerkezetű tipikus roman feuilleton, tárcaregény lett. *A kőszívű ember fiait* a múlt században csak egyszer jelentették meg, és az öt kiadott regény közé számítom *Az arany ember* azóta elveszett vagy lappangó két fejezetét. Ez azt jelzi, hogy szemben az angol

nyelvterülettel a francia olvasókat sem a nemzeti tematikájú, sem a társadalmi regények nem érdekelték Jókai tollából. A *Székely asszony* fordításbeli eltéréseinek nagy része azt mutatja, hogy Horn számolt a francia olvasók eltérő kulturális hagyományaival: például igyekezett Juditot kevésbé barbár viselkedésű alaknak ábrázolni, mint amilyen képet róla pontos fordítás esetén olvasói alkottak volna.

Az elbeszélés módját illetően a legnagyobb problémát az angolra és a franciára fordítóknak egyaránt Jókainak az a gyakran alkalmazott eljárása okozta, hogy az olvasó érzelmeit túlzásokkal, szélsőséges hangulatú igék, névszók, határozók egymás mellé állításával és halmozásával igyekezett felkelteni. Ezeket a mondatokat szinte minden esetben hangulatilag semlegesebb szavakkal fordították vagy kihagyták. (Például a haldokló apáca leírása *A kőszívű ember fiaiban*, illetve Judit fiának elűzetése a *Székely asszonyban*).

A regények angol fordításaihoz, valamint a *Székely asszony* francia változatához kapcsolódó bírálatok azt bizonyították, hogy Jókai műveit sem Angliában sem Franciaországban nem számították a "magas irodalom" alkotásai közé, nem tartották világirodalmi értékűnek.

Jókai tizenkilencedik századi külföldi népszerűségének tényét az irodalomtörténet-írás máig csak leszögezte, de a jelenséget részletesen nem vizsgálta. Az író külföldi fogadtatását feldolgozó Jókai-filológiára még sok feladat vár, e dolgozatban az elvégzendő kutatómunka kezdő lépéseit kívántam megtenni.

IRODALOMJEGYZÉK

BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*. In Uő., *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Bp., Akadémiai K., 1981.

BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 401-417.

BARTHES, Roland, *L'aventure sémiologique*. Paris, Éd. du Seuil, 1985.

BEÖTHY Zsolt, *Jókai Mór emlékezete*. Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1905. évi máj. 31-dikén tartott Jókai-emlékünnepeén. In: *Beöthy Zs. munkái. Irodalmi tanulmányok*. Bp., Lampel, é. n.

BORI Imre, *Jókai és a századvég*. In *Az élő Jókai*. Tanulmányok. [Bp.], 1981. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 88-115.

CORIOLIS, *Les Sovenirs de Kossuth*. La Nouvelle Revue, Vol. 10. mai-juin, 1881. 559-575.

CZAKÓ Zsigmond, *Kalmár és tengerész*. Pesten, [1845], Trattner-Károlyi.

CZAKÓ Zsigmond, *Leona*. Tragoedia négy felvonásban, előjátékkal. Pesten, 1846. Trattner.

CZIGANY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830-1914*. Bp., Akadémiai K., 1976.

CZIGANY Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature*. Oxford, 1984.

EISEMANN György, *A kozmosztól a szigetig*. It 1991.

FABRI Anna, *Jókai - Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., Skiz, 1991.

FÉRENCZI Zoltán, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages* Bp., 1926.

FESZTY Árpádné, *Akik elmentek...* Bp., [1923.], Az Athenaeum ir. és nyomdai részvényt. kiad.

Franczia-Magyar és Magyar-Franczia nyelv szótára, mely magában foglalja mindkét nyelvre nézve a szójegyzéket az Akadémia, Becherelle és a legjelesebb szótárírók nyomán. Bp., Pallas, 1892.

FRIED István, *Jókai Mór és a magyar vígjátékhagyomány*. In *Az élő Jókai*. Tanulmányok. [Bp.], 1981. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 47–65.

HAWTHORNE, Nathaniel, *A skarlát betű*. Ford. BALINT György. [Bp.], 1961.

HERMANN István, *A magyar regény senki szigete*. In Uő., *Veszélyes viszonyok*. Bp., Szépirodalmi K., 1983.

Histoire générale de la presse française. Publiée sous la direction de Claude BELLANGER, Jacques GODECHOT, Pierre GUIRAL et Fernand TERROU. T. III.: *De 1871 à 1940*. Paris, Presses Universitaires de France, 1972.

HORN, Emil, JÓKAI. Préface de Gaston BOISSIER. Paris, Paul Ollendorf, 1895.

HORVATH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bp., Akadémiai K., 1978.

Jókai összes művei. Szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó:

JÓKAI Mór, *A fehér rózsza – Janicsárok végnapjai*. S. a. t. GERGELY Gergely.

Halil the Pedlar. London, Jarrold and Sons, 1901.

JÓKAI Mór, *Az arany ember*. S. a. t. OLTVÁNYI Ambrus. 1964.

A Modern Midas. A Romance. New York, R. Worthington, 1884.

Timar's Two Worlds. Edinburgh – London, W. Blackwood and Sons. 1894.

The Man with the Golden Touch. Bp., 1963.

JÓKAI Mór, *A köszívű ember fiai*. S. a. t. SZEKERES László 1964.

The Baron's Sons. A Romance of the Hungarian Revolution of 1848. London and Felling-on-Tyne, n. d.

JÓKAI Mór, *A névtelen vár*. S. a. t. HARSÁNYI Zoltán. 1965.

The Nameless Castle. New York, Doubleday and Mclure Comp. 1898.

JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*. S. a. t. SZEKERES László. 1973.

- Eyes Like the Sea.* London, Lawrence and Bullen, 1893.
- JÓKAI MÓR, *Az új földesúr.* S. a. r. KULCSAR Adorján. 1963.
The New Landlord. London, Macmillan, 1868.
- JÓKAI MÓR, *Egy magyar nábob,* S. a. r. SZEKERES László. 1962.
An Hungarian Nabob. London, Jarrold and Sons, 1898.
- JÓKAI MÓR, *Egy az Isten.* S. a. r. SZEKERES László. 1970.
Manasseh. A Story of the Stirring Days of '48. London, Felling-on-Tyne, The Walter Scott Publ. Co., n. d.
- JÓKAI MÓR, *Erdély aranykora.* S. a. r. OLTVANYI Ambrus. 1962.
'Midst the Wild Carpathians. London, Chapman and Hall, 1894.
- JÓKAI MÓR, *Fekete gyémántok.* S. a. r. NACSADY József. 1964.
Black Diamonds. A Novel. London, Jarrold and Sons, 1896.
- JÓKAI MÓR, *Nincsen ördög.* S. a. r. HARSANYI Zoltán. 1967. 124.
Dr Dumany's Wife. A Romance. London – Paris – Melbourne, Cassell and Comp., 1891.
Dumany's Wife or "There is No Devil". New York, Cassell Publ. Comp. 1892.
- JÓKAI MÓR, *Rab Ráby.* S. a. r. KOVACS Győző és NAGY Miklós. 1966.
The Strange Story of Rab Ráby. Third ed. London, Jarrold and Sons 1909.
- JÓKAI MÓR, *Sárga rózsza.* S. a. r. VÉGH Ferenc. 1988.
The Yellow Rose. London, Jarrold and Sons, n. d.
- JÓKAI MÓR, *Szabadság a hó alatt.*
The Green Book or Freedom Under the Snow. London, Jarrold, 1897.
- JÓKAI MÓR, *Szegény gazdagok.* S. a. r. TÉGLÁS Tivadar. 1962.

The Poor Plutocrats. London, Jarrold and Sons, 1900.

JÓKAI MÓR, *Székely asszony.* In *Elbeszélések* (1850). 2/A köt. S. a. r. GYŐRFFY Miklós. Bp., Akadémiai, 1989.

JÓKAI MÓR, *The Szekely Mother.* In *Hungarian Sketches in Peace and War from the Hungarian of Moritz Jókai.* With Prefatory Notice by Emeric Szabad. Edinburgh, Thomas Constable and Co., London, Hamilton, Adams and Co., Dublin, James M. Glashan, MDCCCLIV. (Constable's Miscellany of Foreign Literature – Vol. II) Jókai Mór,

Szomorú napok. S. a. r. SZEKERES László. 1963.

Day of Wrath. London, Jarrold and Sons, 1900.

JÓKAI, MÓR, *Törökvilág Magyarországon.* S. a. r. OLTVANYI AMBRUS. 1963.

The Slaves of the Padisah. London, Jarrold and Sons, 1903.

Die Türken in Ungarn. Berlin, 1884.

Türkenwelt in Ungarn. Wien, 1885.

JÓKAI MÓR, *Szép Mikhál.* S. a. r. TÉGLAS Tivadar. 1964.

Pretty Michal. A Romance. London, Jarrold and Sons, 1897.

JÓKAI MÓR, *[Páter Péter] Peter the Priest.* Tr. by S. L. and A. V. WAITE. New York, Fenno and Co., 1897.

Jókai Mór, *Cikkek és beszédek.* I. S. a. r. SZEKERES László. Bp., 1965.

JÓKAI MÓR, *Levelezés III. (1876–1885).* Összegyűjtötte és s. a. r. GYŐRFFY Miklós. Bp., Argumentum K. – Akadémiai K., 1992. 827[4] l.

JÓKAI MÓR, *Népvilág.* Elbeszélések. Bp., Révai, 1894. 1–2.

JÓKAI MÓR, *Tales from Jókai.* London, Jarrold and Sons, 1904.

Jókai emlékkönyv. Születésének százéves évfordulójára. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1925.

JÓSIKA Miklós, (Baron Nicolas JÓSIKA), *'Neath the Hoof of the Tartar or the Scourge of God (Jő a tatár).* Abridged from the Hungarian by Selina GAYE. With Preface by R. Nisbet BAIN. London, Jarrold and Sons, 1904.

KADAR Judit, *I. A. Fessler hatása Julia Pardoe "magyarság-képére".*

ItK 1990. 5-6. sz. 730-743.

KELETI Károly, *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. 2. átdolg. kiad. Buda-Pest, Ráth, 1873.

KOTZEBUE, August, *Az Önnön-áldozat*. Egy érzékeny játék három felvonásban. Fordította BENKE József. Szegeden, 1807, Grün Orbán.

LANG Lajos - JEKELFALUSSY József, *Magyarország népességi statisztikája*. Bp., Athenaeum, 1884.

LANYI Ernő, *Czakó Zsigmond színművei*. Bp., 1913, Attila könyvnyomda.

LENGYEL Dénes, *Utószó Az arany ember* 1954-ben, a Szépirodalmi Kiadó "Magyar klasszikusok" sorozatában megjelent kiadásához.

Magyarország története 1790-1848. Főszerkesztő: MÉREI GYULA. 2 köt. Bp., Akadémiai K., 1983.

LUKACSY Sándor, *Utószó*. In JÓKAI Mór, *Elbeszélések*. III. kötet. Bp., Unikornis, 1993.

MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790-1848)*. In: *Magyarország története 1790-1848*. II köt. Főszerk. MÉREI Gyula. Bp., Akadémiai K., 1983.

MIKSZATH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., Szépirodalmi K., 1982.

NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp., Szépirodalmi K., 1968.

NAGY Miklós, *Az arany ember: valóság, líra, mítosz*. In Uő., *Virrasztók*. Bp., 1987.

NÉMETH G. Béla, *Életképforma és regény*. In Uő., *Küllő és kerék*. Bp., Magvető K., 1981.

PÉTERFY Jenő, *Válogatott művei*. Szerk. SÓTER I. Bp., Szépirodalmi K., 1983.

PROPP, Vlagyimir Jakovlevics, *A mese morfológiája*. Bp., Gondolat K., 1975.

PULSZKY Ferenc - PULSZKY Teréz, eds. *Tales and Traditions*. London, 1851.

"RADEAUX", *Egy kis hidegvíz-zuhany a Jókai kultusz hevének lohasztására*. Religio, 1893. aug. 5-12.

RÉVAY Mór János, *Jókai és a magyar ügy külföldön*. Bp., 1925.

RÉVAY Mór János, *Jókai hatásának titka*. In: *Jókai emlékkönyv. Születésének százéves évfordulójára*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925.

ROSE, Jonathan, *The Edwardian Temperament. 1895–1916*. Athens – Ohio – London, 1986. (Appendix: Census of Books Published in Britain 1870–1924.)

SANDERS, Andrew, *The Victorian Historical Novel 1840–1880*. Macmillan, London, 1979.

SEIGNEURET, Jean-Charles, ed., *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. II Vols. New York – Westport, Conn. – London, 1988, Greenwood Press.

SÖTÉR István, *Jókai útja*. In: *Félkör*. Bp., Szépirodalmi K., 1979.

SULLIVAN, Alvin (ed.), *British Literary Magazines. The Romantic Age 1783–1836*. Westport, Conn. – London, 1984.

SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

SZÉKELY György, szerk., *A Nemzeti Színház*. Bp., 1965.

SZILASI László, *A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája*. ItK 1992. 1.sz. 24–49.

SZILASI László, *Jókai Jókait olvas. Szerzői szándék és olvasói akarat a Jókai-regényeket kísérő Jókai szövegekben*. ItK 1994. 2. sz. 153–199.

SZÖRÉNYI László, *Mítosz és utópia Jókainál*. In: Uő., *"Múltaddal valamit kezdeni"*. Bp., Magvető K., 1989.

TABORI Kornél, *Jókai világsikerei*. Tolnai világlapja, 1925. febr. 11. 16–18.

TAMAS Gáspár Miklós, *A nemzeti érzés erkölcsi lényege*. In Uő., *Idola tribus*. Publié par Dialogues Européens, Magyar Füzetek Könyvei 12, 1989.

TEMPERLEY, H. W. V., *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, July 1904.

TOULOUZE, Henri, *Un événement parisien en 1883: la grande délégation hongroise*. Cahiers d'études hongroises 5/1993. 145–153.

Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du 19e et du 20e siècle (1789–1960). Paris, Gallimard, 1992.

VAJDA György Mihály, *A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata.* Világirodalmi Figyelő, 1962. 3. sz. (kötetben: *Állandóság a változásban.* Bp., Magvető, 1968.)

VAN TIEGHEM, Philippe, *Dictionnaire des littératures.* Avec la collaboration de Pierre JORSERAND. 2. ed. Quadrige, PUF, 1984.

VALI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról.* [Bp.], Szépirodalmi K., 1955.

WELLEK, René – WARREN, Austin, *Az irodalom elmélete.* Bp., Gondolat K., 1972.

ZAREMBA, Charles, *Les problèmes linguistiques de la traduction littéraire.* Cahier d'études hongroises 5/1993. 27.

ZSIGMOND Ferenc, *Jókai.* Bp., A Magyar Tud. Akad. Kiadása, 1924.